LÉTÜNK

TÁRSADALOM, TUDOMÁNY, KULTÚRA

Az átmenettől az átalakulásig, avagy az egyszerűségtől az összetettségig

Szerbia és Montenegró az Európai Unióba való integrálódás folyamatában

Korunk kérdése: a vagyon-visszaszármaztatás

A bizonyítvány-elismerés és oklevél-honosítás európai jogszabályozása

Feljegyzések közéletünkről

Antropomorf szemlélet a régi magyar nyelvben

A Zrínyi-család emlékei Ozalytól Szalánkeménig

Múltidéző jegyzetek

Gondolatok egy vérről szóló néprajzi könyv olvasása közben

Egy értékes hiánypótló szakszótárról

A merénylet krónikája

2

2005

LÉTÜNK

TÁRSADALOM, TUDOMÁNY, KULTÚRA

XXXV. évfolyam, 2. szám

FORUM KÖNYVKIADÓ, ÚJVIDÉK

KIADJA A FORUM KÖNYVKIADÓ

Fő és felelős szerkesztő:
Németh Ferenc

A szerkesztőbizottság tagjai:
Fábri Miklós
Fehér Kálmán
Kartag-Ódri Ágnes
Ózer Ágnes
Papp Árpád

Kéziratgondozó:
Buzás Márta
Törőcsik Rozália

Tördelőszerkesztő:
Buzás Mihály

NEMZETI KULTURÁLIS ÖRÖKSÉG MINISZTÉRIUMA

NEMZETI KULTURÁLIS ALAPPROGRAM

A HATÁRON TÚLI MAGYARSÁGÉRT
ILLYÉS KÖZALAPÍTVÁNY

Folyóiratunk támogatói: a Tartományi Oktatási és Művelődési Titkárág, a Nemzeti Kulturális Alapprogram és az Illyés Közalapítvány

TARTALOM

Más szóval

Losoncz Alpár: Az átmenettől az átalakulásig, avagy az egyszerűségtől az összetettségig 5

Műhely

Bozóki Antal: Szerbia és Montenegró az Európai Unióba való integrálódás folyamatában 23

Bálint István: Korunk kérdése: a vagyon-visszaszármaztatás 53

Butora Erika: A bizonyítvány-elismerés és oklevél-honosítás európai jogszabályozása 64

Kitekintés

Gobby Fehér Gyula: Feljegyzések közéletünkről 74

Visszapillantás

Rajsli Ilona: Antropomorf szemlélet a régi magyar nyelvben 97

Kalapis Zoltán: A Zrínyi-család emlékei Ozalytól Szalánkeménig 111

Nagy Sívó Zoltán: Múltidéző jegyzetek 132

Szemle

Burány Béla: Gondolatok egy vérről szóló néprajzi könyv olvasása közben ..146

Letsch Endre: Egy értékes hiánypótló szakszótárról 151

Varjú Márta: A merénylet krónikája 153

Losoncz Alpár

AZ ÁTMENETTŐL AZ ÁTALAKULÁSIG, AVAGY AZ EGYSZERŰSÉGTŐL AZ ÖSSZETETTSÉGIG*

I. Ha azt az időszakot vizsgáljuk, amely Közép- és Kelet-Európában az új politikai-gazdasági rendszerre való áttérés kezdetétől mostanáig eltelt, észrevehetjük, hogy megváltozott a szemlélet perspektívája. Diagnosztizáló-jövendölő modorában a tranzitológia elkerülhetetlen célok elérését hozó mintákat, úgyszólván ideológiai áttekinthetőséget ígért, most meg, legalábbis elég gyakran, a különféle viszonyok kibogozhatatlan zűrzavarával és megoldhatatlan ellentmondásokkal találjuk szemben magunkat.

Meg kell szabadulnunk a nem piaci intézmények üledékétől, meg kell törnünk a múlt hátrahagyott rejtjeleinek varázslatát, és kifizetődő erőfeszítéssel, némi elkerülhetetlen szenvedés mellett máris belépünk a jólét szférájába – ez volt, röviden szólva, a tranzitológia dramaturgiája. Nem kerülhetem meg azt a tényt, hogy nemrég mértékadó helyen hangzott el: a tranzíciós „paradigma" egyetlenegy feltételezése sem állta ki a próbát. Ezzel az értékeléssel vitába szállhatunk, de nem hagyhatjuk figyelmen kívül. Idézem, illetve értelmezem ezeket a megjegyzéseket, mert úgy vélem, megkerülhetetlennek bizonyulnak.[1]

1. Azok az országok, amelyek megszabadulnak a diktatúrától, nem hajóznak be automatikusan a demokrácia kikötőjébe. Más szóval, nincs bizonyíték arra, hogy a demokráciák megszűnése után a jogállam normáinak erősödése és annak az érvényesülése következik, amin hagyományosan emberi méltóságot értünk. 2. Az átmenet immanens célmeghatározása nem megfelelő, a demokratizálódást követő konszolidáció nem természetes esemény. 3. A szabad választásokkal kapcsolatos túlzott elvárások nem bizonyultak igazoltnak, mert a ciklikus választások nem szavatolják a demokrácia elmélyülését. 4. A demokratikus átmenet elmélete koherens és konstitutívan felépített, nagy kapacitásokkal rendelkező államot feltételez, ennek viszont ellentmond a sikertelen államok jelentős száma (ehhez hozzáfűzném, hogy gyönge állami apparátussal semmilyen eredményes reformpolitikát sem lehet kialakítani, mert, ne feledjük, a költségek pillanatnyiak, az eredmények pedig a végsőkig bizonytalanok, és csak a jövőben bukkannak felszínre, ami az elkerülhetetlen időbeni távlatra utal). 5. Végül, az események menete látványosan kétségbe vonta azt a különben is megkérdőjelezhető feltételezést, miszerint az intézményes, kulturális és társadalmi-gazdasági örökségnek nincs jelentős szerepe az átmenet során.

Ez a tanulmány bevezető előadás volt *Az állam és a tranzíció* című konferencián (Kikinda, 2004. IX. 23–24.).

Mindenesetre, az átmenetet többé már nem lehet egyirányú útként értelmezni, amely az alagútból végül napsütötte mezőre vezet bennünket. Amennyiben többé már nincs egyértelmű kapcsolat a kezdet és a vég között, akkor ajánlatos inkább transzformációról, átalakulásról beszélni, nem pedig egyszerű tranzitról, amely azt jelentené, hogy a gazdaságpolitikai bölcseknek, a valóság tervezőmérnökeinek hajója átvisz bennünket az egyik partról a másikra. A teoretikusok és a tervezők egykettőre kimondták az axiómaszerű álláspontokat, nem gondolkodva el a meglevő struktúrákról, mellékeredményekről, vagy pedig minden lehetséges kérdésre megvolt az előre elkészített válaszuk, hisz az ellenfelek amúgy is csupán, vagy már leírt populisták[2], akik a szociális gondokat akarják poénszerzésre felhasználni, nem tartva tiszteletben a makrogazdasági vagy más korlátozásokat, vagy pedig a szociális egyenlőtlenségek szorgalmas jegyzetelői, akik nem képesek felmérni a legmélyebb törvényszerűségeket. Ennek megfelelően úgy vélem, hogy a tranzíciós dramaturgiák áttekintése után Hayek útmutatásai alapján újra meg kellene írni a *végzetes önhittségről* szóló könyvet, de egy másik történelmi kontextusban, és másmilyen tanulságokkal is.

II. Javasolom, hogy a transzformációt egyszerűen a politikai-gazdasági tér szerkezetének az újrafogalmazásaként elemezzük. Mi több, úgy tűnik, hogy ezt csakis így lehet elemezni. Ez, amint később világosan láthatóvá válik, sokkal szélesebb körű vállalkozás, mint amikor a tranzícióról kizárólag az enyhébb vagy a kemény költségvetési korlátozások közötti elhatárolt választás, vagy „az állami szubvenció alóli felszabadulás"[3] értelmében beszélünk. Továbbá, amikor újrafogalmazásról beszélek, akkor ezen azt az irányvételt is értem, amely szerint a transzformációt nem lehet mélyebb interdiszciplináris együttműködés nélkül kezelni.[4] Ilyen értelemben a „tranzíciós paradigma" korszakos sikertelenségének az iménti osztályozása is hiányos, mert csak a politikai dimenziót hangsúlyozza. Ha pedig erről az említett újrafogalmazásról van szó, kezdettől fogva legalább két kérdés vetődik fel bármely posztszocialista ország viszonylatában: a) vajon a kommunista múlt részei pozitív vagy pedig negatív kódok egyvelegét képezik-e a kialakuló piacgazdaság szempontjából, vajon léteznek-e vagy sem az „örökség", gazdasági kifejezéssel szólva, aktívái, amelyeket fel lehet használni, b) milyen viszonyban áll a gazdaság liberalizálása és a demokrácia az új rendszer kialakulásának tekintetében.[5] Természetesen, a feltett kérdésekre különféle válaszokat lehet adni, és lehetséges a divergens válaszok egymáshoz igazítása is. Mindez elegendőnek tűnik egy, a témánkkal releváns gondolkodási irány végigkíséréséhez.

A történelmi narráció ugyanis arról szól, hogy a „neoliberális" *stratégia* diadalának előbb Latin-Amerikában, majd Közép- és Kelet-Európában lehetünk tanúi, hogy végül ez az azonos stratégia globális formát öltsön az ún. Washingtoni konszenzusban.[6] Hogy emlékeztessek arra, ami úgy tűnik, általánosan ismert: neoliberalizmuson a rövid távú stabilizációs intézkedések és a hosszú távú strukturális reformok sorozata értődik, amelyeket a piaci normák expanziója és az állam szerepének csökkentése céljából alkalmaznak (ez pedig, kétségtelenül, a piac deregulációját, liberalizálását és a privatizációt jelenti). Tekintetbe véve a tranzíciók „gazdaságpolitikai narrációit", hozzáfűzhetjük még: a megszorító pénzügyi és hitelpolitikát, a

valutaárfolyam rögzítését és a fizetések befagyasztását, mint a liberalizáció folyamatának technikai eszközeit. Ebből ered, hogy a kilencvenes évek mértékadó szereplői, akik a közvéleményt formálták a tranzitológia diskurzusának keretében, a gazdasági liberalizálást tartották kulcsfontosságúnak a közép- és kelet-európai új rendszerek kialakításában. Pontosabban szólva, e forgatókönyv szerint a gazdasági liberalizáció *maga után vonja* a politikai liberalizációt is, és szerencsés konvergencia van a felerősödő kapitalizmus és a megszilárduló demokrácia között (*a lehető legjobb világban* minden jó dolog együtt jár, nemde?). A gazdasági liberalizáció és az új rendszer viszonyát úgy szemlélhetjük mint ok-okozati kapcsolatot, mégpedig elsősorban azért, mert az újonnan létesített gazdasági szféra (azaz a szabad piac) összefüggésben van a jobb gazdasági teljesítményekkel.[7] A legjobb, ha a posztkommunista országok *nem tekintenek hátra,* még a Nyugat túlhaladott mintáira sem, mint amilyen a szociális piacgazdaságnak a második világháború után kialakított európai modellje, mert az csak bizonytalanságot és kételyeket keltene. A szociális partnerség modelljét archívumba kell tenni, mint a régi idők lenyomatát. A gazdasági liberalizáció ugyanis stabilitást és liberális politikai normákat termel, mert a politikai szabadságokat úgy értelmezik, mint felépítményt az alapvető gazdasági struktúrához viszonyítva. Szóval, a gazdasági radikalizmus kitárja az ajtót a demokrácia és a piacgazdaság egyensúlyozása előtt, amelyek kölcsönösen erősítik egymást az egyensúlyig.[8] A gazdasági determináció keretében az állam esetleg a gazdasági liberalizáció előkészítésén munkálkodik, megfelelő gazdaságpolitikai intézkedésekkel hozzájárul a történelem felgyorsulásához, következetesen elősegíti az individualista hozzáállás érvényesülését, amelyet többé már semmilyen típusú kollektivizmus nem veszélyeztethet. (Ne feledkezzünk meg arról, hogy itt feljegyezzünk két jelenséget, amelyek nem maradhattak észrevétlenek. Az egyik a transzformációs recesszió, amely elég sokáig tartott, kivéve Lengyelországot és Kelet-Németországot, a másik jelenség pedig a volt nómenklatúra tagjainak a választások győzteseiként történő visszatérése.)

Természetesen, mindig léteztek némileg eltérő nézetek is. Mondjuk, egyesek úgy vélték, hogy rendkívül fontos a koalíciók létrehozása a reformok sikere és a lemaradó vesztes rétegek kompenzálása végett. Széles körben vitatkoztak a testületi irányítás kérdéséről, mint a hatékonyság növelésének szükséges feltételéről. Látunk olyan dolgozatokat is, amelyek a transzformáció végrehajtásában egzisztenciálisan érdekelt réteg elemzésére irányult.[9] Érdemes felfigyelni azoknak a társadalmi szereplőknek az intenzív vizsgálódására is, akik a reform megakadályozása felé hajlanak. Így kezdtek beszélni a reformot „leblokkoló erőkről" (blocking powers). Megemlíthetjük itt a konstitucionális rendeződés és a gazdasági reformok közötti viszonyok iránti széles körű érdeklődést is.[10] De a fentebbi megállapítás mégis helytálló, mert a tranzíciót úgy képzelték el, mint valamilyen mimetikus eljárást, amelynek során a korábban megbukott országok, imitatív folyamatban[11], visszatérnek a normalizálódott történelem ösvényére. Holott a gazdaságtörténet pontosan arra tanít bennünket, hogy az intézményes fejlődés hosszú sajátos jegyekkel övezett dinamika eredményeként bontakozik ki, amely magába foglalja a politikai harcokat, ideológiai küzdelmeket, a legalitás terén végbevitt reformokat.

III. Óvatosaknak kell lennünk azonban, amikor a neoliberális stratégiának a közép- és kelet-európai politikai-gazdasági színtérre gyakorolt hatását elemezzük. Nem vagyok a híve annak, hogy a politikai-gazdasági terület transzformációját enynyire leszűkítsük, azzal a javaslattal ugyanis sokkal távolabbra jutunk, mely szerint a transzformációt a politikai és a gazdasági összefonódás módszertani kulcsa szerint kezeljük. Ha a meghatározott adatokat vizsgáljuk, mint például a magánszektor növekedését a GDP-hez viszonyítva, nehezen lehet kétségbe vonni P. Murell értékelését, hogy „e gazdasági liberalizáció a gazdaságtörténet legdrámaibb epizódja".[12] Helyénvaló-e a neoliberális stratégiának és törekvéseknek a túlsúlyát diszkurzív téren hangsúlyozni? Meghatározott értelemben igennel kell válaszolnom. Még a nemzetközi intézmények hatásának a sokszor hangoztatott mozzanatát is lehet a neoliberális kulcs szerint értelmezni.[13] És sorolhatnám most itt a példákat, amikor a neoliberális sémák elvetése utat nyitott a nagyobb hatékonyság előtt egyes országok számára. Mert valóban, a transzformáció a nemzetközi porondon is folyik, nemzetközi tényezők, pénzügyi intézmények, multinacionális tőke, civil szervezetek közreműködésével, amelyek kényszerű normákat közvetítenek, és homogenizálni igyekszenek az újonnan jött szubjektumokat, azaz a posztszocialista országokat.

A kérdés azonban továbbra is könyörtelenül fennáll: vajon a posztszocializmus politikai-gazdasági színterét lehet-e kizárólag az ideológiai változások és az ideológiai-diszkurzív mozgások szempontjából vizsgálni? Vajon nem elégtelen-e, ha a dolgok menetére vonatkozó vizsgálatunkat leszűkítjük, nem csökken-e analitikus képességünk, ha kizárólag valamely projekt ideológiailag előkészített hegemóniájára koncentrálunk, viszont elhanyagoljuk a hatalmi struktúrát, az érdekellentéteket, amelyek között a neoliberális projekt egyáltalán megvalósulhat? Továbbá, nem elfogadhatatlan-e az elemzés szintjének a redukálása, ha a számos kontingens mozzanattal terhes transzformációt kizárólag a politikai elit, a gazdasági reformerek, a tanácsadók és a terápia felé hajló szereplők *Weltanschauung*ján keresztül szemléljük? Nem túl gyors-e és megengedhetetlen az általánosítás, ha lehorgonyzunk a magyarázatoknál, és ignoráljuk a posztszocializmus számtalan irányát, s azokat a történelmi összefüggéseket, amelyek között a transzformáció végbement? Nem felelőtlenség-e a nagyvonalú feltételezés, hogy az egyeduralmi stratégia behatolhat a társadalom minden pórusába?

Végül, ha figyelembe vesszük, hogyan valósulnak meg a neoliberális projektek az egyes országokban, szembeötlik, hogy túlságosan sok esetben szakadék tátong a társadalom neoliberális tervezete, a társadalmat gazdaságilag meghatározó retorikus konstruktivizmus, illetve a tényleges megvalósítások, nem szándékos következmények között. Egyszerűen, meggyőző adataink vannak egyes országokról, amelyek legalábbis kérdésessé teszik az egyirányúságot az elemzésben, amely az államnak a posztkommunizmus viszonylatában való felhasználására vonatkozik.[14] Mihelyt azonban azt mondtam, hogy lényeges a „szocialista kapacitásoknak" az új kontextusban való felmérése, máris túlléptem a neoliberális paternalista elképzeléseken, mert tagadtam a *zéró pontnak* mint kiürített starthelynek a létezését. Mégis, elég sokáig nem került a figyelem központjába, hogy tekintetbe kell venni a kezdeti feltételeket, a gazdaságpolitika módosíthatósága végett.[15] A neoliberális magyará-

zat megelégedett azokkal a jegyekkel, amelyek a voluntarizmus és a fatalizmus keverékére vonatkoztak. Vádirataiban arról beszéltek ugyanis: hiányzik az a megfelelő és kellően elkötelezett politikai akarat, amely nélkülözhetetlen a „sokkterápia" végrehajtásához, nem alkalmazták az előírt recepteket, nem volt meg a fegyelem, s a büntetés elkerülhetetlenné vált.[16] Ezzel azonban megmaradt az a feltétel, amely eltörli az örökséget mint a reformirányú gazdaságpolitika esetleges dimenzióját. A transzformáció kiindulópontja azonban nem üres, nem mentes az örökségtől, ezért több mint tíz év után is meg kell ismételni: a transzformáció szempontjából a kezdeti állapot meghatározó, a kapitalista országok közötti eltérés magyarázatát innen kell kezdeni.

IV. A vitákat elég sokáig kettősség határozta meg, például a fegyelemmel és szigorúsággal ösztönzött gyors sokkterápia, szemben a fokozatossággal, amely állítólag jobban méltányolja a „humánus mércéket"; az intézmények fejlődésében a piacirányultság hangsúlyozása, szemben az intézmények fejlődését befolyásoló aktív állami beavatkozással; „kevés gazdasági és törvényhozói hatékonyság"[17], vagyis egyszerű szabályok, szemben a gazdasági reformok olyan értelmezésével, hogy azok a komplex konstitucionális-intézményes transzformáció részét képezik; a privatizáció gyorsasága és típusai, szemben a monopólium restrikciójával és az intézményes keretek fejlesztésével stb. A törvényhozás különben is később, *post festum* következik, az intézmények pedig a spontán piaci mechanizmusok termékei, mondta néhány kommentátor.[18] A gazdaság szereplői a piacon a szabályokra vonatkozó feltételezett tudattal helyezkednek, a piaci mechanizmusok pedig kialakítják a kívánatos magatartás *endogén* szabályait.

Nos, legalábbis a társadalomtudományok korpuszában, észlelhetjük az irányvétel megváltozását, mert a súlypontot nem a gazdasági radikalizmus normáira helyezik, hanem, mondjuk, a „gyenge állam"[19] szintagmára és az államapparátusnak a transzformáció keretein belüli rendkívül halvány teljesítményeire, ami új fényt vet az állam szerkezetének a posztkommunista időszakban való átalakulására.[20] Egy évtizeddel ezelőtt kétségtelenül nehéz lett volna elvárni, hogy eminens teoretikusok a robusztus állami kapacitásokat[21] szorgalmazzák, hiszen az türhetetlen eretnekségnek számított volna. Magyarázatot kell találni, mondjuk, arra, hogy a neoliberális dramaturgia követői (talán Moldávia, a Kirgiz Köztársaság, Örményország), amelyek híven tanulták a receptet, miért nem vették észre azt a rendkívül kellemetlen helyzetet, hogy GDP-jük megfeleződött, az eladósodásuk pedig növekszik. Ez azt jelenti, hogy nem szabad túl gyorsan megítélni a sikerességet és a sikertelenséget. A globalizáció elfogadott mutatói szerinti részvételük alapján jó és rossz államokra való magabiztos felosztás leegyszerűsíti a helyzetet, más szóval, az ideológiai egyszerűség végett redukálja az összetettséget.

Olykor az a benyomásunk, hogy nemcsak a tranzíciót hajtották végre ideológiai motívumok alapján, hanem a tranzícióról szóló beszéd is *autoideológiai*. Ma már mind több jel utal arra, hogy a sokkterápiáról, illetve a fokozatosságról folytatott egykori vitákat is nagyobbára következetleneknek ítélik meg, sőt, egyesek azt javasolják, hogy mielőbb vessenek véget e meddő vitáknak, amelyek már amúgy is túl régóta tartanak. Esetleg próbálkozni lehet a mentőinjekció befecskendezésének és

az óvatos fokozatosság kvázi salamoni kombinációjával, amelyek inkább komplementárisak, mintsem alternatívak.[22] Aztán elkezdtek evolúciós kifejezéseket használni („a pályafüggő utak megszilárdítása", ami történelmi mozzanatokat involvál, az alkalmazkodás komplex rendszereivel kapcsolatban[23]), megjelent a „társadalmi tőke", majd jelentős gazdasági szempontokból a bizalom kategóriája, megnyilvánult a kétség is a neoliberális projekt piaci megoldásainak homogén elveivel szemben, továbbá felfigyeltek arra, hogy „a gazdasági elvek nem időtlenek, és nem függetlenek a civil szféra teljesítményeitől és a domináns intézményektől".[24] Az intézmények közjavak, nézzük meg hát a bürokrácia teljesítményeit, a jog és a civil társadalom szerepét, a hatékony igazgatás dimenzióit, mert ezek nélkül nincs semmilyen sikeres reform.

Egy ideig például mind a teoretikusok, mind a gyakorlati szakemberek buzgó igyekezettel elemezték a magánosítás különféle formáit, viszont szembesülnünk kell azzal, hogy a privatizáció feltételei politikailag örökösen és elkerülhetetlenül vitathatók. Most azt állítják, hogy csak az a privatizáció lehet makrogazdasági szempontból sikeres, amely elmélyíti a tőke piacát, ha bekövetkezik az értékpapírok nyilvános kibocsátása és tőzsdei forgalmazása. Végül, már a kilencvenes évek során, voltak értékes elméleti törekvések, amelyek nem maradtak meg a forradalom/reform alternatívájának keretében, hanem a tulajdon mutációiról, újjáalakításairól és újbóli kombinációiról beszéltek.[25]

V. Ha a helyzetet megjelölő fogalmakat keressük, akkor hivatkozhatunk a „határozatlanságra és bizonytalanságra", amely átszövi az intézményes rendszert, különösen bizonyos posztkommunista társadalmakét, ám az eszközökkel szembeni ragadozó stratégiák állhatatosságára is. Korábban említettem a felgyorsított gazdasági liberalizációt, amely arra volt hivatott, hogy leépítse az „ideológiai szférát", hogy kiutat találjon abból az ideológiai megkötöttségből, amely eluralkodott a reális szocializmusban. Ez az árak és a kereskedelem liberalizálását, az állami tulajdon gyors privatizálását feltételezte. Ezek a lépések azonban csak lehetővé teszik, de *nem* biztosítják a piaci rendszer jó működését, csak feltételeket jelentenek, de nem konstitúciós elveket az elképzelt piaci kölcsönhatásoknak. Gazdasági liberalizációt, természetesen, *igen* – ám ez önmagában még nem szabadít meg a világ összes bajától, mert az előnyei feltételezettek, jobban mondva, csupán meghatározott történelmi kontextusban léteznek. Megfelelő állami kapacitások nélkül a piaci megoldások olyanok, mint a test csontváz nélkül.[26] Az állam sok vonatkozásban nem helyettesítheti a piacot, de ez nem kisebbíti az erős állami ensemble jelentőségét. A privatizációt nem lehet kiegyenlíteni a *piaci koordinációval,* mert nem hoz létre intézményeket, amelyek fenntartják a piaci berendezkedést.

A kölcsönös piaci viszonyok számára alapvető fontosságú, például, a piacra való bejutás szerkezeti kialakítása. A Közép- és Kelet-Európából érkező jelentések azonban arról tájékoztatnak bennünket, hogy ezen a téren jelentős deficit mutatkozik. A piacokat a monopóliumok és az oligopóliumok szabdalják fel, vagyis erős érdekcsoportok ellenőrzik a piacra való bejutást. Mellesleg, a tapasztalatok is arról szólnak, hogy sok piac a különféle ragadozó csoportok zsákmánya, amelyek hatalmi csatornáiknak köszönhetően elszívják az eszközöket. A termelői piacok így

gyengén működnek, mert az erős gazdasági csoportok az ellenőrzésük alatt tarthatják őket. A tőkepiacoknak nincs hitelképességük[27], mert hiányzik a kapcsolat a beruházók, a hitelbankok és a pénzintézetek között. Ha kevésbé erős szektorokról van szó, a ragadozó csoportoknak ezeket sikerül alárendelniük. Nagymértékben okoz bizonytalanságot az is, hogy nem tartják be a szerződéseket, és elmarad a megfelelő állami szabályozás, amely stabil körülményeket biztosítana a piaci szubjektumoknak, tehát kifejezett hiányosságok vannak a gazdasági szubjektumok elvárásait illetőleg. E szubjektumoknak kétségeik támadnak a beruházási lehetőségek iránt, mert a stabil körülmények hiányában gyengülnek a racionális kalkuláció lehetőségei.

A legális és az illegális tevékenység mezsgyéjén levő viszonyok, a tőke megteremtésében mutatkozó erkölcsi konfúzió, a rengeteg önkényeskedés, az erőszak elterjedése, a bizalom szintjének csökkenése, a hatalmi viszonyok tetszőlegessége egyáltalán nem a tranzícióból eredő elhajlások, vagy szélsőséges melléktermékek, hanem annak a domináns forgatókönyvnek a szükségszerű megnyilvánulásai, amely szűkkeblű volt az intézményeket illetőleg. A kommentátorok arra figyelmeztetnek, hogy a piaci tranzakciók helyett elszaporodnak a közvetlen árucsere-ügyletek, amelyek bizonyos, nemegyszer vitatható, ellentétes kapcsolatok túlélésére utalnak. A ragadozó csoportok kihasználják megszerzett piaci erejüket, hogy kicsússzanak a piac normáinak kényszere, vagyis az újonnan jött gazdasági szereplők kompetitív nyomása alól. Ez azt jelenti, hogy privát csoportok disztribúciós koalícióként viselkednek, amelyek kartellesítik a piacot, és parazita módon növelik befolyásukat a nyilvános politikában. Néhol az ilyen disztribúciós koalíciók rendkívül gyorsan létrejönnek, még a demokratikus intézmények kialakulását is megelőzik, és sikerül megkaparintaniuk az állami eszközöket. A beígért kompetitív piac helyett azoknak a posztkommunista szereplőknek a kvázikonkurenciája kerül előtérbe, akik az állami járadék vadászatához szoktak hozzá.[28] A gazdaság szereplői nem a gazdagság megteremtésére, a termelés kibővítésére törekszenek, hanem a tulajdon újrafelosztására és a fogyasztást szolgáló javak megszerzésére. A fő irányelvek a különféle hálózatok működése szerint alakulnak ki, nem pedig a gazdasági értékteremtés alapján.[29] Kölcsönösen erős kapcsolatok jönnek létre a „virtuális cégek" és a lokális/regionális igazgatási szervek között, ami lehetővé teszi a fizetetlen bérleti díjak és adók cseréjét, akár a cégek és azok tagjai között is. Az ilyen hálózatok nem magyarázhatók az „állam *kontra* piac"-féle merev, dichotomikus gondolkodással.

Amint látjuk, itt az állam másféle szerepe sejlik fel. Dornbusch arra figyelmeztet, hogy az állam szerepe nem merülhet ki a piaci alulteljesítés korrekciójában és a klasszikus intézményes feladatok végrehajtásában, hanem ki kell bővíteni a látóhatárt.[30] A neoliberalizmus voltaképpen semmit sem mond arról a jelenségről, amelyet elemzéseikben *ortodox paradoxonnak* neveznek R. Bates és A. Krueger.[31] Aki a piac kívánatos bővítéséről beszél, annak tisztában kell lennie azzal, hogy ez csak az állami kapacitások megerősödése után mehet végbe, természetesen az endogén módon jelentkező kockázatokkal. Ehhez persze hozzáfűzhetjük a sokszor emlegetett, kissé már iskolás mércéket (több szabályt és kevesebb diszkréciós felhatalmazást az állami fellépés vonatkozásában[32], kollektív racionalitás megfelelő társadalmi választással, gazdaságilag jogállam stb.), ám a paradoxon csak paradoxon

marad. Ide tartozik az a tény is, hogy a kisebb államok a világgazdaság jelentősebb ingadozásai alkalmával szélesebb körű újrafelosztással kompenzálják a lakosságot, ami azt jelenti, hogy a nagyobb mértékben nyitott országoknak nagyobb állami apparátus is kell.[33] Egyszerűen lehetetlen fenntartani a társadalom kohéziós szövetét az állam *meghatározott* újraelosztási gyakorlata nélkül, mert különben a társadalom kódjainak robbanásszerű összeomlása és az autoritatív formákhoz való későbbi szükségszerű visszatérés várható. Ha belelapozunk a releváns elméletekbe, megérthetjük, milyen nehéz feladatot fed a „sikeres állami ensemble" megfogalmazás. A modern gazdasági elméletekben például vörös fonalként húzódik végig, hogy a „hatékony állam" szavatolni fogja a tulajdonjogokat, kikényszeríti a szerződések betartását, és hogy viszonylag nem fog beavatkozni.[34] Hangsúlyozzák annak a viszonylag semleges bürokráciának a minőségi dimenzióját, amely minél kevésbé korrumpált, képes az eszközök hatékony felhasználására és közjavak teremtésére, végül is tehát olyan államról van szó, amely demokratikus rendszert alapoz meg.

VI. Sok átalakuló ország nyíltan nem antidemokratikus, hanem a demokráciának úgymond „szürke övezetét" képezi. A formális intézmények mellett jelentős szerepet játszanak a nem formális intézmények, úgyhogy az ilyen rendszernek a klientelizmus a belső dimenziója. A nyilvánosság előtt mindegyik demokratikus módon működik, ám ez nem akadálya annak, hogy a demokratikus intézményeken belüli játékszabályok különbözzenek a formális szabályoktól. Névlegesen megvannak a demokratikus intézmények, de ezek elsősorban úgy működnek, mint a disztribúciós koalíciók legitimációjának a csatornái, e koalíciók pedig a régi nómenklatúra opportunista tagjainak, az etikai szabályokat cinikusan elvető új üzleti szereplőknek, az oligarchiának és a maffiás szerkezeteknek a kombinációját képezik. Az új koalíciók nem követelnek repressziókat, főleg azért, mert már nincs rájuk szükségük, a demokratizálásért vagy a privatizációért folytatott kampányok csak arra szolgálnak nekik, hogy a ténylegesen kisajátított állami aktívákat legitimálják, és jogilag legalizálják. Mindenesetre, a posztkommunista eliteknek nem áll érdekükben az állam infrastrukturális hatalmának a megerősödése. Társadalmi-gazdasági háttérként ott látjuk a posztkommunista szereplők közötti átfogó információs és gazdasági egyenlőtlenséget[35], amely akadályt jelent a piaci rendszer kiépítésében. A rendkívül nagy információs aszimmetriák lehetővé teszik a visszaélések különféle formáit. A legyengült intézményes kapacitások reaktiválják a patrónus és a kliens közötti viszonyt, kialakítva a „klientelisztikus kapitalizmust".[36]

A demokrácia ugyan az állam berendezésének egyedül elfogadható lehetőségévé vált, ám az élet lényeges paraméterei a nyilvánosság, főképp a demokratikus nyilvánosság ellenőrzésén kívül alakulnak ki, valósulnak meg. Szemmel látható hiányosságok mutatkoznak a demokratikus rendszer és a piac minőségének viszonylatában, más szóval, a demokrácia és a piac közötti egyensúly alacsony szinten valósul meg.[37] Valójában megvan tehát a szinergia a piaci dimenziók megerősödése és a demokratikus kódok között, de csak meghatározott szinten, ami igencsak eltér a kezdeti dramaturgiától. Fontos tehát, hogy az új ragadozó koalíciók nem ismerik fel az érdeküket az állami apparátus megerősödésében, amely hatékonyan szabályozná a gazdasági szereplők közötti viszonyokat. A stratégiai pozíciókat betöltő elit ered-

ményesen megakadályozhatja az igazgatás intézkedéseinek a megvalósulását, ha úgy ítéli meg, hogy azok veszélyeztetnék az érdekeiket. Ellenezhetik például a monopóliumellenes törvények meghozatalát mindaddig, amíg a gazdasági hatalmuk nem erősödik meg olyan mértékben, hogy semlegesíthetik a konkurencia nyomását. Vagy például elkerülhetik az állam arra irányuló törekvését, hogy ellenőrizze a pénzügyi tranzakcióikat.

VII. Itt azonban ki kell térnem az örökség egy aspektusára. A következő kérdés ugyanis magyarázatot követel: miért nincs jelentősebb ellenállás a domináns elit szereplőkkel szemben, akik hasznot húznak a szocio-gazdasági dinamikából, vagyis azok ellen, akik a nyerő stratégiát irányítják? Miért nincs *rendszeres* ellenállás, megformált és hosszan tartó kollektív akció a nyerő stratégiákkal szemben, amelyek gyengítik az állam kapacitásait, vagyis miért létezik a „tolerancia" e domináns projektek iránt? Miért hiányoznak a kollektív akciók, és ha vannak is, miért maradnak részlegesek, szélesebb körű, átfogó törekvés nélkül? Végül is, fölvetődik ez a kérdés annak a globális trendnek a távlatában is, amely a közép- és kelet-európai lakosság szociális helyzetének a romlására vonatkozik, vagyis ha figyelembe vesszük azt a negatív szociális trendet, amely a világ e térségét jellemzi.[38] Amint azt számos leírás megerősíti, a demokrácia kiépítése kizárólagosan, az elit alkujának, zárt ajtók mögötti megegyezésének közvetítésével ment végbe. Úgy tűnik, hogy e plauzibilis magyarázat éppen az előző rendszer örökségének bizonyos dimenzióira utal, az előző, szocialista „korszak" strukturális, intézményes, kulturális dimenzióira, amelyeknek demobilizáló hatásuk van.[39]

Legalábbis többsíkú problematikával találjuk szemben magunkat. Mert ha valóban létezik az előző, szocialista korszak (az „örökség") következtében hátrányos helyzetűek, vagy szociálisan legyengültek demobilizáló hatása, akkor arra a paradox eredményre jutunk, hogy az előző korszak bizonyos feltételeket teremt az elit későbbi fellépésének zavartalan megvalósításához.[40] Témánk szempontjából ez azt jelenti, hogy a domináns elitek projektjei drámai ellenállás nélkül valósulhatnak meg. Amikor pedig bekövetkezik az állami kapacitások legyengülése, az állami apparátusnak többé már nincs lehetősége arra, hogy felkínálja azokat a közjavakat, amelyek nélkülözhetetlenek a gazdasági tevékenység realizálásához. Ugyanis, amint azt már számtalanszor leírták, ilyen helyzetekben az állam gyengesége a piac alulteljesítését okozza, az állam különben is vitatható újraelosztási gyakorlata pedig tovább ront a helyzeten. Végül, ha még erős nemzetközi csoportok is beavatkoznak, akkor igazán hangsúlyozottá válnak a makrogazdasági deformációk veszélyei.

VIII. Miután áttekintettük a különböző utak sokféleségét, következhet a különféle országok osztályozása. Az elmélet egyébként is mindig a megmentő osztályozáshoz folyamodik, ha egy jelenség heterogén mivoltával szembesül. Megemlítek néhány releváns felosztást, de tartsuk szem előtt, hogy ezek ugyanakkor mindig feltételesek is.

Az *első* csoportba általában azokat az országokat sorolják, amelyekben megvalósult a stabilizáció, a liberalizáció és a privatizáció. Kialakult a gazdaság számára nélkülözhetetlen bank- és jogi rendszer. A bankrendszerben lejátszódott a transzformáció, néhol, mint Szlovákiában, a külföldi tőke számottevő jelenlétével a bankok

aktíváiban.[41] A bankok ellenőrzése konszolidálódott, akárcsak a bankok helyes irányban történő irányítása. A növekedés pedig, bármennyire is ingadozik, mégis kedvező irányú, visszafordíthatatlan eredményekkel. Tagságot szereztek az európai intézményekben, ami keretbe foglalja ezeknek az országoknak a törekvését, és folyik a nagy újraelosztási rendszerek reformja.

A *második* csoportba általában azok az országok tartoznak, amelyek nem tagjai az európai intézményeknek, de erről viszonylag közeli perspektívaként beszélhetünk, vagyis közel állnak a belépéshez. Velük kapcsolatban a kommentátorok a fél siker fogalmát használják. Még mindig van eltérés a normatív követelmények és az aktuális út között, és feszültség érezhető a stratégiai reformok logikája és a folyamatos, vagy ha úgy akarjuk, mindennapi, válságmenedzsment között. Ez azt jelenti, hogy még erősíteni kell a költségvetési gazdaság és a pénzügyi reformok mély változásait, hogy a gazdaság ellenállóbbá váljék a válságfolyamatokkal szemben.

A *harmadik* csoportot az egykori Szovjetunió némely volt tagországa és az egykori Jugoszlávia néhány utódállama alkotja, amelyekben a GDP csupán 70% (vagy csak 40%) volt abban az utolsó évben, amikor még a Szovjetunió létezett. Természetesen, nem nehéz kitalálni, hogy ezekben az országokban elsősorban a válságfolyamatokkal való szüntelen szembesülés, azaz a válságmenedzsment és a hosszan tartó reformok közötti rendszeres feszültségről beszélhetünk. A normatív követelmények a következők: stabil pénz, export irányultságú növekedés, a nem privát szereplők által teremtett közjavak állami biztosítása, a gazdaság liberalizálási ütemének fokozása, a magánszektor részvétele a társadalmi termékben, a külföldi tőke részvétele, a pénzpiac mélysége. Mondjuk, Szerbiával szemben, ahol a kivitel szempontjából a teljesítmény állandóan gyenge, ezek a normatív mércék világos követelményekre utalnak. (Említhetek különféle elemzéseket, amelyek igazolják, hogy az export irányultságot nem a kivitel pénzügyi támogatása jelenti, hanem a liberalizáció, amely a kereskedelmi szektorban megy végbe.[42])

Ezzel azonban még nem fejeződik be a felosztás. Attól függően, hogy melyik mércét vesszük alapul, különféle más csoportosításokat is végezhetünk. Ha például egy politikai mércét választunk, nevezetesen azt, hogy a volt nómenklatúra tagjai milyen mértékben vesznek részt az új kapitalisták rétegeiben, némileg másmilyen képet kapunk. A kutatók korábban is hangsúlyozták a volt politikai bürokrácia tagjai szerepének a jelentőségét.[43] (Szerbia, mondjuk, itt igen sajátságos módon szerepelne: az új gazdasági elit soraiban az előző nómenklatúra tagjainak részvétele átlag 25–33% a posztkommunista országokban, Szerbiában viszont 67%, ha hiszünk a felméréseknek.) Elgondolkodhatunk annak a logikának az alapján is, amelynek alapján regisztrálják a) a patrimoniális kapitalizmus rendszerét (Kelet-Európa egyes országai, amelyek a nyersanyagkiviteltől függnek, vagyis amelyekben élősködő pénzügyi csoportok léteznek, b) a függő kapitalizmust, amelyben a tőkehalmozás tulajdonképpen a tőke importjától és a termékek exportjától függ (balti országok), a politikai helyett pedig *gazdasági akkumuláció* létezik.

A gyakori osztályozások egyike az időhorizont vizsgálatán alapszik. A makrogazdasági stabilizáció először az infláció csökkentését célzó szigorú költségvetési korlátozások és az állam deficitjének redukciója, valamint az eszközök hatékony al-

lokációjának bemutatása után következik. Aztán ugyanazon logika alapján jön az árak és a piac liberalizálása, valamint a kis- és középvállalatok privatizálása. Ennek során szem előtt tartják a reformok első és második generációs reformokra történő felosztását, és az országoknak az ezen mércék szerinti csoportosítását. Eszerint az első generációs reformok túlhaladása után eljutunk az igazgatás reformjainak és a jólétnek a területére. A második generációs reformok viszont sok szempontból súlyosabbak, összetettebbek a stabilizáció–liberalizáció–privatizáció viszonylatában.[44] Általában úgy vélik, hogy a második generációs reformok célja éppen a fenntartható növekedés (természetesen, itt nem a standard ökológiai értelemben).

Végül, csak most gondolkodva el a volt Jugoszlávia utódállamairól[45], ezek a felosztások legalábbis kiindulási keretet képeznek az osztályozásukhoz (persze, más osztályozások is vannak, amelyek például az európai integrációkhoz való földrajzi távolságot, vagy a vallási mozzanatot veszik figyelembe, de a csoportosításoknak soha nincs végük). Nem hiszem, hogy ezekben a felosztásokban különösebb nehézséget jelentene az egyes országok helyét megtalálni.

Hadd szóljak itt néhány szót arról, hogy Szerbia a nyolcvanas évek végétől a kilencvenes évek végéig a posztkommunista országokhoz képest divergens politikai és gazdasági pályákon mozgott.[46] A háborúkba való belebonyolódottsága, a nemzetközi szankcióknak való alávetettség és a túlfeszített politikai önhittség okán mozgástere leszűkült. Lényegében regresszív folyamatok mentek végbe, a korábbi Jugoszlávia létezéséből eredő, nemzetközi jellegű sajátosságokat elveszítve, Szerbia a perifériára szorult. Méghozzá abban a kontextusban, amelyet az európai intézményesülés által kijelölt kritériumok fémjeleztek. Ugyanakkor, az évezredfordulón megváltozott politikai szituáció új várakozási horizontot bontott ki, a felgyorsuló átmenet képzete a legalább részlegesen visszaszerezhető szinkronitás esélyét ígérte. A válogatás végett szükséges figyelembe venni azt is, hogy a háború, akár a hiperbolikus erőszak, mint a történelem során oly sokszor, megteremtette az adottságokat, az új rendszer kialakításához szükséges előfeltételeket. A háború mindig lehetőséget nyújt a tőke megteremtésére, a társadalom átformálására, a gazdasági és más eszközök újraelosztására.

A háború következményei pedig szétszóródnak az időben. Aki beleragadt a háború „negatív megnyilvánulásaiba", annak nincs túl sok lehetősége a választásra, az önszűkítés jut neki osztályrészül. Ne felejtsük el, itt a háború nemcsak a nemzetzsurnalisták, írók kifutási pályáját jelentette, hanem a különféle gazdasági elitek zsákmányszerző igényeit is kielégítette. Ezek az újkapitalista elitek Milošević köpönyegéből bújtak elő, vagy a védőszárnyai alatt izmosodtak meg, viszont már a kilencvenes évek második felében legszívesebben megszabadultak volna a nemzetközi közösségből exkommunikált Milošević gyámságától. 2000 után, a felgyorsított privatizáció, a Nyugat felé való fordulás legitimációt adott a megszerzett zsákmánynak, alapot nyújtott a háborús időkben szerzett vagyonoknak. Ez azt jelenti, hogy a hatalomgyakorlás módja, főként a patrónus-kliens hálózatok jelenléte vagy az informális szabályozás jelenléte másfajta vonatkozásokat mutat fel. Az intézményi változások átértékelték az egyes tőkefajtákat, másrészt lehetővé tették az egyének felhalmozott tőkéjének átváltását más tőkékre. Hogy a háború után a szerb társadalom

hatalmi szereplői immár hozzáláttak erőpozícióik többé-kevésbé nyílt szentesítéséhez, lerögzítéséhez, ez itt a lényeg.

Amennyiben a társadalmi dinamika egészét, főképp az izoláció következményeit értékeljük, úgy világos, hogy külső források híján még több jövedelmet „kellett" elszivattyúzni a társadalom többségétől az „elitek" felhalmozásához. Ezért, amikor a „gazdaságpolitika" a több évtizede forráshiányos (és csakis ezzel együtt említhetően rossz szerkezetű) oktatástól, kultúrától és egészségügytől a „humán tőke" újratermelésének legfontosabb bázisát jelentő területekről elvont eszközökkel kíván lendületet adni a „termelő" szférának, akkor pontosan az történik, hogy az utóbbi kilábalási, fejlődési lehetőségeit veszélyezteti. Az oktatás, a kultúra és az egészségügyi ellátás színvonala nagymértékben süllyedt le az utóbbi húsz évben, aminek maradandó nyomai ma már erősen érzékelhetőek a munkaerő romló minőségében. Ez fontos tényező a szerbiai gazdaság „tőketaszító" képességének vonatkozásában. További probléma, hogy a társadalom többségének egy megrázkódtatásszerű zuhanás, majd átmeneti javulás után ismét stagnáló, vagy az egyenesen romló életminőségét jegyezzük. Ami ezzel jár: az apátia, az egyre rövidebb távra tekintő életszemlélet és érdekérvényesítési gyakorlat, az egyre kíméletlenebbé váló verseny, a társadalmi szolidaritási hálók teljes felbomlása. Ennek része a politikai elidegenedés: vajon elvárható-e, hogy az állampolgárok bizalommal tekintsenek arra a politikai elitre, mely (gyakorlatilag függetlenül attól, hogy melyik párt van hatalmon) folyamatosan megszegi vagy utóbb visszavonja a választási ígéreteit?

IX. Ha a volt Jugoszlávia utódállamainak gazdasági lehetőségeit, legalábbis némelyiket, vizsgáljuk, érdemes türelmesen elgondolkodni a kínálkozó tanulságokról. Számomra teljesen releváns kiindulópontnak tűnik az a gondolkodás, amely a „kis gazdaságoknak" a világpiacba való integrációjának lehetőségeire irányul. A posztipari kontextusról szóló számos tanulmányban a nemzeti gazdaság kis méretét nem tekintik sikertelenségnek, ami azt jelentheti, legalábbis feltételesen, hogy a bizonyos dezintegráció is tényezője lehet a gazdasági hatékonyság erősítésének. Ez pedig, mellesleg, ellentétben áll a korábbi hiedelmekkel. El lehet talán gondolkodni arról az újabb álláspontról is, hogy a dezintegráció közvetlenebb kapcsolatokat teremt a marginális termelékenység és a bérmunka között, sőt, még az információs aszimmetriát és a megfelelő koordinációs zavarokat is csökkenti.[47] Megemlíthetjük talán Európa regionalizálását mint közvetett bizonyítékot. Nem szeretnék azonban túl messzire eltávolodni, mert ezek rendkívül kondicionált állítások a kis országoknak a világgazdaságba való adaptációjával és azok nyitottságával kapcsolatban. Észre kell venni ugyanis, hogy az előző állami keretek dezintegrációja gazdaságilag csak akkor lehet hatékony, ha kombinálják a tőke, az információ és a technológia világméretű áramkörébe való sikeres integrációval.[48] Továbbá, ez akkor lesz érvényes, ha a kis országok jobban szakosodnak, ha bizonyítják újítókészségüket, és ha megtalálják a világpiac réseit, ahová gazdaságukkal beilleszkedhetnek.

Végül, nem szabad elhanyagolni az olyan véleményeket sem, amelyek új megvilágítást adnak a vizsgálódásunkhoz. Ezek szerint az okozatiság nem halad a liberalizációtól a kereskedelem növeléséig, mert tudjuk, a történelem számos példáját nyújtja annak, hogy az *enyhe* protekcionizmus ösztönzi a kereskedelmet. És azok-

ról a példákról is el kell gondolkodni, amikor a növekedés előzi meg a kereskedelmet, és nem fordítva.[49] A határtalan lelkesedés a közvetlen idegen beruházások iránt, amely *mindig* serkenti a fejlődést, szintén vitatható.[50] Ezt csak azért említem, mert túlságosan sok a paradoxon, amelyeket nem lehet az ideológiai követelményekhez idomítani. A piaci liberalizáció abszolutizálása éppen úgy ideológiai kód, akár az állam, mint a közérdek abszolút kezese iránti bizalom. A transzformáció, amit a politikai-gazdasági tér megváltoztatásának tekintek, nem valami korábbinak az imitációja, hanem inkább készség a paradoxonok felismerésére és a rajtuk végzett munkára, az esetleg jól berendezett intézményes keretek között. Ez, természetesen, sokkal nehezebb annál, amit világunk tervezői ígértek, viszont a könnyelmű ígérgetés mindig ráfizetéssel járt a történelem során.

JEGYZETEK

[1] Th. Carothers, *The End of the Transition Paradigm*, Journal of Democracy, 2002, 1., 5–21. Némileg másképp M. Lavigne, *Ten Years of Transition:* A Review Article, Communist and Post-Communist Studies, 2000, 33., 485–504.

[2] R. Dortbusch and S. Edwards, *The Macroeconomics of Populism in Latin America, in World Bank Policy*, Planning and Research Working Papers, 1989, N^{O}. 316, 1. E. Comisso, St. Dubb, and J. McTigue *The Illusion of Populism in Latin America and East Central Europe.* Gy. Szoboszlai (ed.), *Flying Blind. Emerging Democracies in East-Central Europe*, 1992, 27–58. A populizmus megjelölés a posztszocialista retorika talán legnépszerűbb eleme. Ki kerülheti el, hogy ne bélyegezzék meg mint populistát, amennyiben kérdőjel alá vonja a túlfeszített piaci logikát? Ugyanakkor, vajon a makrogazdasági korlátozások elegendőek-e ahhoz, hogy megállítsák a populizmus terjedését? Azzal viszont, hogy mi a populizmus eredeti jelentése, már senki sem törődik.

[3] Így fogalmazták meg a tranziciót O. Blanchard, J. Keeling, 1996, *A Numeral Model of Transition*, mimeo, 1996.

[4] J. Kornai, S. Haggard, R. Kaufmann, R. (eds.) *Reforming the State: Fiscal and Welfare Reforms in Post-Socialist Countries*, Cambridge, 2001.

[5] Ezekről az alternatívákról a legjobban B. Greskovits *The Political Economy of Protest and Patience.* Budapest: Central European University Press, 1998. Hogy a progresszív fejlődés helyett a tranziciónak regresszív elemei is vannak, arról lásd M. Burawoy, P. Krotov and T. Lytkina, *Involution and Destitution in Capitalist Russia*, Ethnography, 2000, 1(1), 43–65.

[6] Latin-Amerikára vonatkozóan lásd A. Foxley, *Latin American Experiments in Neo-conservative Economics*, Berkeley, 1983.; továbbá J. Williamson, *Democracy and the „Washington Consensus"*, World Development, 1993, 8., 1329.; ugyanő, *What should the World Bank think about the Washington Consensus?* The World Bank Research Observer, 2000, 15:2., 251–264. Bírálóan szól a konszenzusról G. Kolodko, *Transition to a Market and Enterpreneurship: The Systematic Factors and Policy Options*, Communist and Post-Communist Studies, 2000, 33., 271–293. A neoliberalizmust itt ideológiai matricaként használom a liberalizáció implementálására. Gyakoriak a meghatározások, amelyek „neoliberális" autokráciáról, „kompetitív autokráciáról" szólnak, L. Diamond, *Thinking about Hybrid Regimes*, Journal of Democracy, 2002, 13:2., 21–35.; B. Kargarlitsky, *Russia under Yeltsin and Putin: Neo-Liberal Autocracy*, London, 2002.; St. Levitsky and L. A. Way, *The Rise of Competitive Authoritarianism*, Journal of Democracy, 2002, 13:2., 51–65. East European Constitutional Review, 2003, 11:4., 47.

[7] Érdemes elolvasni: K. Z. Poznanski, *Building Capitalism with Communist Tools: Eastern Europe's Defective Transition*, East European Politics and Societies, 2001, 15:2.; 320., R. E. Ericson, *Does Russia Have a 'Market Economy'?* East European Politics and Societies,

2001, 15:2., 291.; M. Burawoy, *Transition without Transformation: Russia's Involutionary Road to Capitalism*, East European Politics and Societies, 2001. 15. 2., 269.

[8] A. Aslund, *Principles of Privatisation*, in L. Csaba (ed.) *Systemic Change and Stabilisation in Eastern Europe*, 1991, Aldershot, Brookfield, U.S.A., Hong Kong, Singapore, Sydney: Darthmouth, 17–31., L. Balcerowitz, *Socialism, Capitalism, Transformation*. Budapest, London, New York: Central European University Press, 1995.

[9] G. Roland, *Political Economy of Sequencing Tactics in the transition Period*, in L. Csaba (eds.) *Systemic Change and Stabilisation in East Europe*. Darthmouth Publishing Co. Ltd, Aldershot, Brookfield, 1991, 45–64., A. Chubais, M. Vishnievshkaya, *Russian Privatisation in mid-1994*. In A. Aslund (ed.): *Russian Economic Reform at Risk*, London–New York, 1995, 89–99.

[10] H. Kitschelt, *Linkages between Citizens and Politicians in Democratic Politics*, Comparative Political Studies, Vol. 33, N° 6-7, 845–79.; O. Norgaard, *Economic Institutions and Democratic Reforms*. A Comparative Analysis of Post-Communist Countries, Chelthenham, 2000.; P. Pelikan, *The Dynamics of Economic System, or how to Transform a Failed Socialist Economy*. Journal of Evolutionary Economics, 1992, 2., 39–63., reprinted in: Wagener H. J. (ed.) *On the Theory and Policy of Systemic Change*, Physica-Verlag, Heidelberg: Springer, Berlin–Heidelberg–New York.

[11] Ezt bírálja K. Arrow: „Az intézmények nem puszta másolatai az Egyesült Államok és Nyugat-Európa intézményeinek. A vállalkozóknak meg kell tanulniuk, hogyan viszonyuljanak hozzájuk." *Economic Transition: Speed and Scope*, Journal of Institutional and Theoretical Economics, 2000, 156., 9–18.; G. Kolodko, *From Shock to Therapy*. The Political Economy of Post-Socialist Transformation, Oxford, 2000.

[12] P. Murell, *How has the Transition Progressed*, Journal of Economic Perspectives, 1996, 10., 31. Murellnél egyébként elolvashatjuk, hogy a volt kommunista országokra vonatkozó ismeretek hiányában hogyan szorítkoztak a nyugati tervezők tankönyvszerű modellekre, miáltal elhanyagolták a „kontextuális tényezőket". J. Stiglitz, *Reflections on the Theory and Pravtice of Reform*, in: A. O. Krueger (ed.): *Economic Policy Reform – the Second Stage*. University of Chicago Press, Chicago–London, 2000, 552. A makrogazdasági helyzet rossz megítélése, legalábbis egyebek mellett, éppen emiatt következett be.

[13] Noha semmiképpen sem abban az értelemben, hogy a hazai elit megszabadul a felelősség terhétől, és minden problémát, tévedést a „nemzetközi diktátumokra" hárítja.

[14] J. Szacki, *Liberalism after Communism*, Budapest, 1994.; D. Stark and L. Bruszt, *Postsocialist Pathways*, Cambridge, 1997.; J. Kornai, *Paying the Bill for Goulash Communism: Hungarian Development and Macro-Stabilisation in a Political Economy Perspective*, Social Research, Vol. 63., N° 4 (Winter 1996).; A. Shleifer, *Government in Transition*, European Economic Review, 1997, 41:3–5, 385–410.

[15] Tévedés ne essék, nem arra gondoltam, hogy a kezdeti feltételek automatikusan jobb teljesítményeket is jelentenek. Végül is eszembe ötlik Ukrajna példája, amelynek újonnan létrejött államként megvoltak az előfeltételei ahhoz, hogy kedvező gazdasági eredményeket érjen el. Nem ez történt, tehát a kezdeti feltételek „csupán" esélyt jelentenek. B. van Selm, *The Economics of Soviet Break-up*, London, 1994.

[16] A. Aslund, P. Boone and S. Johnson, *How to Stabilise: Lessons from Postcommunist Countries*, Brookings Papers on Economic Activity, 1996, 81, 1: 217–234., St. Fischer, R. Sahay and C. A. Vegh, *Stabilisation and Growth in Transition Economies: The Early Experience*, Journal of Economic Perspectives, 1996, 10. 2 (Spring) 45–66.; *The Transition at Mid Decade*, American Economic Review 86, 2: 128–133.; M. Selowsky, R. Martin, *Policy Performance and Output Growth in Transition Economies*, 1997, American Economic Review (Papers and Proceedings) 87, 2 (May), 349–353.; M. Dewatripont, G. Roland, *Transition as a Process of Large-Scale Institutional Change*, Economics of Transition, 1996, Vol. 4. 1–30.

[17] Így nyilatkozott A. Aslund, *Post-communist Economic Revolutons: How Big a Bang?*, Washington, 1992, 11., lásd: EBRD, *Ten Years of Transition*, London, 1999.

[18] R. Shroeder, Lessons from the Past: *Legal Transformation in Germany of the 19th Century*, Journal of Institutional and Theoretical Economics, 1996, 198.; A. Rapaczynski, *The Roles of the State and the Market in Establishing Property Rights*, Journal of Economic Perspectives, 1996, 10., 101. Azonban attól tartok, hogy ez a leírás rövidlátó. Néhány problematikus példa, amely nyugtalanít bennünket: az energetika privatizálása Magyarországon a szabályok felállítása előtt, az oroszországi privatizáció 1991–1992-ben (vaucher bevezetése a hiperinfláció idején), a magán alapítású nyugdíjrendszer érvényesítése Kazahsztánban a tőke piaca nélkül stb. Úgy tűnik, hogy a súlypont áthelyezése a módszertanban inkább az észlelt problémát fejezi ki: a klasszikus indikátorok nem előlegezték a negatív folyamatokat, amikor Kelet-Ázsiában kitört a válság. *Valamit változtatni kellett.*

[19] A gyenge állam, természetesen, gyakran említett kifejezés különféle szövegösszefüggésekben, mondjuk, olyan értelemben, hogy az állam deficitáris az erőszak-apparátus használata tekintetében (J. S. Migdal, A. Kohli, V. Shu, *State Power and Social Forces*, Cambridge, 1994), hogy a politikai kompetenciát nem a választási szabályok közvetítésével rendezik, hogy a politikusok magánérdekből vetélkednek (D. Marcouiller, L. Young, *The Black Hole of Graft: the Predatory State and the Informal Economy*, American Economic Review, 1995, 3, 630–646.). Továbbá úgy vélik, hogy a politika perszonális, „karizmatikus", a kulturális identitás következtében, vagy pedig „a politika erős emberei" miatt.

[20] Íme egy lista, amely a hangulat változását érzékelteti: St. Holmes, *Cultural Legacies or State Collapse? Probing the Post-communist Dilemma*, in: M. Mandelbaum (ed.), *Post-Communism: Four Perspectives*, New York, 1996; A. Pryeworski, *Sustainable Democracy*, Cambridge, 1995; R. Whitley, *Transformation and Change in Europe: Critical Themes*, in: E. Dittrich, G. Schmidt and R. Whitley (eds.), *Industrial Transformation in Europe: Process and Contexts*, London, 1995; A. Amsden, J. Kohanowitz and L. Taylor, *The Market Meets Its Match: Restructuring the Economies of Eastern Europe*, Cambridge, 1994; M. Burawoy, *The State and Economic Involution: Russia Through A China Lens*, in: P. Evans (ed.), *State-Society-Synergy: Government and Social Capital in Development*, Berkeley, No 94, 1997; J. Kohanowitz, *Reforming Weak States and Deficient Bureaucracies*, in: J. Nelson (ed.), *Intricate Links: Democratisation and Market Reforms in Latin America and Eastern Europe*, New Brunswick, 1994; G. O'Donnell, *The State, Democratisation and Some Conceptual Problems: A Latin American View with Glances At Some Post-Communist Countries*, World Development, 1993, 21 (8), 135–136.; D. Stark, Not By Design: *The Myth or Designer Capitalism in Eastern Europe*, in: J. Hausner, B. Jessop and Kl. Nielsen (eds.), *Strategic Choice and Path-Dependency in Post-Socialism: Institutional Dynamics and the Politics of Privatisation in Russia*, 47, World Politics, 1995, January, 210–243.

[21] L. Bruszt, *Market Making as State Making: Constitutions and Economic Development in Post-communist Eastern Europe*, Constitutional Political Economy, 2002, 13., 53–72.

[22] V. Popov, *Shock Therapy versus Gradualism The End of the Debate (Explaining The Magnitude of Transformational Recession)*, Comparative Economic Studies, 2000, 42., 1–57.; J. Marangos, *Alternative Methods of Institutional Development for Transition Economies*, Journal of Institutional and Theoretical Economics, 2002, 158., 487.

[23] H. Hemmer, *Understanding Underdevelopment: Challenges for Institutional Economics from the Point of View of Poor Countries: Comment*, Journal of Institutional and Theoretical Economics, 2000, 156., 241–244.

[24] G. Davidson, P. Davidson, *Economics for a Civilised Economics*, London, 1996.

[25] L. Bruszt and D. Stark, *Paths of Extrication and Possibilities of Transformation*, in: J. M. Kovács (ed.), *Transition to Capitalism? The Communist Legacy in Eastern Europe*, New Brunswick, U.S.A. and London, U.K.: Transaction Publishers, 1994, 59–61.

[26] Amint azt metaforikusan megjegyzi E. Jones, *Government Interventions*, in: G. Argyrous and F. Stillwell (eds.), *Economics as Social Science: Readings in Political Economy*, Annandale, 1996, 29–31. Vesd össze: W. L. Meggison, J. Netter, *From State to Market: a Survey of Empirical Studies on Privatisation*, Journal of Economic Literature, 2001, 39., 2., 321–389.

[27] A gazdasági intézmények szociális szerepűek, amelyek szabályozzák a gazdasági magatartást (amely névtelenségen és a kölcsönös elvárásokon alapszik). Ezek csökkentik a bizonytalanságot, és megkönnyítik a beruházásokra vonatkozó döntéseket.

[28] Figyelmeztetek arra, hogy ezzel a megjegyzéssel semmiképpen sem hajlok meg „a járadékvadászat" ismert elméleti paradigmája előtt. Egyszerűen úgy vélem, hogy a posztkommunista dinamika rendkívüli redukciója, ha a piac és a bürokrata szabályozás kettősségét elvontan kezeljük, vagy ha a posztkommunista elit fellépését csupán „a járadék követelésének" kifejezésével mutatjuk be. Erre helyesen mutatott rá: V. I. Ganev, *The Dorian Gray Effect: Winners as State Breakers in Post-Communism*, 2001, Spring, 1–25.

[29] Oroszországgal kapcsolatban lásd: M. Boycko, A. Shleifer, R. W. Wishny, *Privatising Russia*, 1995, MIT Press, Cambridge, MA.; S. Linz, G. Krueger, *Enterprise Restructuring in Russia's Transition Economy: Formal and Informal Mechanisms*, Comparative Economic Studies, 1998, 40., 2., 5–52. Gyakori megjegyzés, különösen Oroszországgal, de más országokkal kapcsolatban is, hogy az „ipari feudalizmusba" való visszatérésről van szó: K. Verdery, *A Transition from Socialism to Feudalism? Thoughts on the Post-Socialist State, What was Socialism and What Comes Next?*, 1996, Princeton, New Jersey, 204–228., V. Slapentoh, *Early Feudalism – The Best Parallel for Contemporary Russia*, Europe-Asia Studies, 1996, 48., 3., 393–411.

[30] R. Dornbusch, Keys to Prosperity: *Free Markets, Sound Money and a Bit of Luck*. The MIT Press, Cambridge, Mass, 2000, 85. Azt mondanám, hogy ez az „ortodox paradoxon" jelen volt az ún. neokonzervatív forradalom által a nyolcvanas években a Nyugaton végrehajtott piacosításban is, de általában nem figyeltek fel rá.

[31] R. Bates, A Krueger, Introducton, in: A. Bates–A. Krueger (eds.), *Political and Economic Interactions in Economic Policy Reform*, Basil Blackwell, Oxford, 1993, 1–27. Más szempontból lásd: Ch. Tilly, *Democracy, Social Change and Economies in Transition*, in: J. M. Nelson, Ch. Tilly and Lee Walker (eds.), *Transforming Post-Communist Political Economies*, 1997, 403–411.

[32] A. Brunetti – G. Kisunko–B. Weder, *Credibility of Rules and Economic Growth: Evidence from a Worldwide Survey of the Private Sector*. The World Bank Economic Review, 1998, 12 (N. 3), 353–384.

[33] D. Rodrik, *Why do more Open Economies have Bigger Government?* The Journal of Political Economy, 1998, 106., 5., 997–1032.

[34] Ezt a megállapítást igen gyakran azzal tesztelik, hogy nincsenek nagy illetékek és adók, de egyéb megközelítések is léteznek, amelyek azt az értelmezést szorgalmazzák, hogy az adó az előzőleg kialakított konszenzus eredménye. Ezzel összhangban, még a posztszocializmus esetében is meg lehet állapítani, hogy a nagyobb adókulcs párhuzamos lehet az állam jó adminisztratív kapacitásaival. Lásd: A. Schleifer and R. W. Wishny, *The Grabbing Hand: Government Pathologies and their Cures*, 1998, Cambridge. A történelmi példák különben arra figyelmeztetnek bennünket, hogy a helyzet többértelmű: léteznek, mondjuk, nagymértékben befolyásoló, és mégis hatékony államok, mint ahogy vannak ellentétes példák is. Th. Ertman, *Birth of the Leviathan*, 1997, Cambridge. Nekem úgy tűnik, ezek a példák kétségbe vonják azokat a gazdasági elméleteket, amelyek az állami beavatkozást a nagyobb gazdasági hatékonyság függvényeként tüntetik fel.

[35] B. Milanovic, *Income, Inequality and Poverty During the Transition from the Planned to the Market Economy*, Washington, 1998. Ugyanő: *True World Income Distribution*, 1988 and 1993: First Calculation based on Household Surveys Alone, Economic Journal, 2002, 112 (476), 51–92. Nagyon sok a elgondolkodtató tényező, példának okáért, minden bizony-

nyal, Gates a világ leggazdagabb embere, de azért jusson eszünkbe, hogy jövedelme az USA összjövedelmének legfeljebb 0,5 százalékát teszi ki, ellenben a multimilliárdos, mostanság politikai babérokra is pályázó Karić jövedelme Szerbia összjövedelmének 7–10 százalékát képezi. Ezek az adatok ragozhatóak tetszés szerint, olyan példát választottam, amelyet, gondolom, mindenki ismer, ugyanakkor más példával is szolgálhatok, tehát ne csupán ezt a vonatkozást tartsuk szem előtt. A lényeg abban rejlik, hogy nincs olyan demokrácia, amely működőképes lenne ilyen konstellációban, nincsen olyan állam, amely effektív lehetne ilyen feltételek mellett.

[36] L. King, Making Markets: *A Comparative Study of Post-Communist Managerial Strategies in Central Europe*, Theory and Society, 2001, 30. 4. (Aug.), 494–538. Ugyanő: *The Basic Features of Post-Communist Capitalism: Firms in Hungary, the Czeh Republic and Slovakia*. Westport, CT: Praeger Press, 2001.; G. Eyal, I. Szelenyi and E. Townsley, *Making Capitalism without Capitalists: The New Ruling Elites in Eastern Europe*, New York, 1998.

[37] J. Hellman, *Winners take all: The Politics of Partial Reform in Post-Communist Transitions*, World Politics, 1998, 50 (1), 203–234. Másképpen: A. Aslund, *The Myth of Output Collapse after Communism*, 2001, Carnegie Endowment for International Peace, Russian and Eurasian Programme, Washington, Working Papers, 18.

[38] A szegénységről és a negatív irányokról Közép- és Kelet-Európában, M. Kreidl, *Perceptio of Powerty and Wealth in Western and Post-Communist Countries*, Social Justice Research, 2000, Vol. 13., No 2.; R. H. Wade, *Is Globalization Reducing Poverty and Inequality?*, World Development, 2004, Vol. 32., N° 4., 567–589.

[39] Greskovits, ibidem, 178. Természetesen nem szabad szem elől téveszteni azt a tényt, hogy a gazdasági válságoknak atomizáló hatásuk is van, vagyis a negatív gazdasági dinamika alapján érdemes számolni a legyengült kapacitásokkal a kollektív akciók gyakorlásával kapcsolatban. Ha pedig megbízunk egy Mancur Olson elméleti vezetésében, akkor mondhatjuk, hogy a többség mindig szervezetlen és információszegény.

[40] Ez a megjegyzés kétségbe vonja a gyakran emlegetett meghatározásokat a „lenini örökségről" (K. Jowitt, *The Leninist Legacy*, in: I. Banac, ed., *Eastern Europe in Revolution*, 1992, Ithaca and London, 207–224.), a „felújított önigazgatási szellemről", az „egyenlőségi szindrómáról", aminek az az értelme, hogy bebizonyítsa: az örökség *per se* korlátozó, és zárlatos hatása van a piaci változásokra nézve. Más szóval: kétségbe vonom, hogy a posztkommunista nehézségek a bűnös múlt bosszújának a termékei lennének, hogy a posztkommunista sikertelenség oka a „patológiai múlt" lenne. A múlt „maradványai" túlságosan ellentmondásosak, hogy egykönnyen osztályozni lehessen őket. Ez csak egyike a sok paradoxonnak, amelyek ebben az összefüggésben „leselkednek" ránk.

[41] F. Schardax, T. H. Reininger, *The Financial Sector in Five Central and Eastern European Countries: an Overview*, Österreichische Nationalbank, Focus on Transition, Wien, 2001, 7., 1., 30–64., J. J. Hellman–G. D. Kaufman, *How Profitable is Buying State Officials in Transition Economies*. Transition, 2000, 11(2), 8–11.

[42] D. Greenway, W. Morgan, P. Wright, *Trade Reform, Adjustment and Growth: What Does the Evidence Tell us?* The Economic Journal, 1998, 108., 450., 1547–1561. Ez a behozatali helyettesítésről, mint a fejlődés motorjáról kialakított régebbi álláspontnak a kétségbevonása, H. Bruton, *A Reconsideration of Import Substitution*, The Journal of Economic Literature, 1998, 36., 2., 903–936.

[43] M. Garcelon, *The Estate of Change: The Specialist Rebellion and the Democratic Movement in Moscow, 1989–1991*. Theory and Society, 1997, 26:39–85.; J. Linz, A. Stepan, *Problems of Democratic Transition and Consolidation: Southern Europe, South America and Post-Communist Europe*. Baltimore: Johns Hopkins University Press, 1996. P. Reddaway, D. Glinski, *The Tragedy of Russia's Reforms: Market Bolshevism Against Democracy*, 2001, Washington: United States Institute of Peace Press.

[44] A. O. Krueger, ibidem, 585–594.

[45] Meggondolandó az elméletíróként és politikusként is jelentős J. Mencinger álláspontja, aki úgy látja, hogy az önigazgatás meghatározott teljesítményeinek felhasználása a szlovéniai

siker egyik kulcsmozzanata, erről többet A. Losoncz, Confronting a Leadership Vacuum, in: Corporate Social Responsibility, Across Europe, Discovering National Perspectives of Corporate Citizenship, Habisch, A. (eds), Heidelberg, Springer Verlag, 2004, 233–244.

[46] Bizonyos számítások szerint Szerbia és Montenegró a kilencvenes években kb. 82 milliárd dollárt veszített, vagyis átlagban 7 százalékot veszített évente. 1989-tól 1999-ig a társadalmi össztermék 50 százalékkal csökkent, pontosabban 3000 USD *per capita* volt 1989-ben, és 1200 USD volt 1999-ben. A 2000–2002-es időszakban a jövedelem növekszik, és a Nemzetközi Monetáris Alap 2002-ben 1800 USD *per capita* jövedelmet állapít meg. Az ipari termelés a kilencvenes években 75 százalékkal csökkent. A külső adósság 12,5 milliárdra nőtt, ez 2000-ben a nemzeti jövedelem egészét tette ki. A gazdaságban lévő adósságok 9 milliárd dollárt jelentettek 2000-ben. A kilencvenes évek végén a munkanélküliség 28 százalékra nőtt, legalábbis hivatalosan, ugyanis nemhivatalos adatok szerint a munkanélküliségi ráta 50 százalékos volt. A fekete gazdaság részesedése 40–50 százalék, a kivitel a behozatal 60 százalékát fedte, 2001-ben csak 40 százalékát. A kereskedelmi mérleg deficitje 2001-ben 2 milliárd dollár volt. Az inflációs ráta 40 százaléktól 200 százalékig terjedt, leszámítva az 1992–1993-ben tomboló hiperinflációt. EBRD (2002) *Strategy for the Federal Republic of Yugoslavia*, June 11, 2002. *Status report. International assistance to Serbia*, Belgrade: Ministry of International Economic Relations, Republic of Serbia, July 8, 2002, mimeo, s. 1–37.

[47] Rendkívül érdekes könyv a csehországi „transzformációról": P. Pavlínek, *Economic Restructuring and Local Environmental Management in the Czeh Republic*, Lewiston, NY: Edwin Mellen Press, 1997, különösen a 21–53.

[48] Z. Bara, L. Csaba, *Small Economies Adjustment to Global Challenges*, Budapest, 2000., B. Balassa, Outward Orientation, in: B. Balassa, *Policy Choices for the 1990s*, MacMillan, Basingstoke, 1993, 3–53.

[49] B. Milanovic, *The Two Faces of Globalisation; Against Globalisation as we Know it*, World Bank, Research Department, draft, 2002, April.; P. Bairoch, R. Kozul-Wright, *Globalisation Myth: some Historian Reflections on Integration, Industrialisation and Growth in the World Economy*, UNCTAD, 1996, Diskussion Paper N^{O} 113.

[50] J. Mencinger, Does Foreign Direct Investment always Enhance Economic Growth, Kyklos, 2003, 56., 491–508.

Bozóki Antal

SZERBIA ÉS MONTENEGRÓ AZ EURÓPAI UNIÓBA VALÓ INTEGRÁLÓDÁS FOLYAMATÁBAN[1]

A Jugoszláv Szövetségi Köztársaság (JSZK) kapcsolatai az Európai Unióval (EU) 2000. október 5-e után új dimenziót kaptak, és külpolitikánk stratégiai prioritásává váltak. Szerbia és Montenegró világosan megfogalmazta a célt, hogy az Európai Unióval legkésőbb 2003-ig megkösse a Stabilizálási és társulási megállapodást, hosszú távú célként pedig 2010-ig Szerbia és Montenegrónak a teljes jogú tagságba való felvételét tűzte ki. Szerbia és Montenegrónak a nemzetközi politikai és gazdasági integrációkba való átfogó visszatérése folyamatában az Európai Unió kulcsfontosságú partnert képez, és a legjelentősebb támogatást nyújtja Szerbia és Montenegró politikai és gazdasági reformjainak.

A kapcsolatok normalizálási folyamata Vojislava Koštunicának, a JSZK elnökének a franciaországi Biarritzben, az Európai Unió 2000 októberében megtartott csúcsértekezletén való részvételével kezdődött. Intézményes kereteket Romano Prodinak, az Európai Bizottság elnökének 2000. november 25-i JSZK-beli látogatásakor kapott, amikor aláírásra került a JSZK és az EU közötti keretegyezmény, amely a JSZK-nak az EU által nyújtandó segély és támogatás megvalósítását is tartalmazza. A politikai dialógus folyamatossága Vojislav Koštunicának, a JSZK elnökének az Európai Unió brüsszeli székhelyén tett látogatásával (2001. 12. 31.) és Romano Prodival, az Európai Bizottság elnökével folytatott tárgyalásokkal, valamint 2001 folyamán, a JSZK képviselőinek az Európai Unió tisztségviselőivel folytatott beszélgetéssorozatával folytatódott.

Az Európai Unió 1999-ben a nyugat-balkáni országokkal való kapcsolatok fejlesztésére új mechanizmust kezdeményezett – a stabilizálási és a társulási folyamatot, amelybe a JSZK 2000-ben kapcsolódott be, és amelynek végső eredménye a Stabilizálási és társulási megállapodás (STM) megkötése kell hogy legyen.

A politikai kapcsolatok mellett a gazdasági együttműködés is állandó növekedési irányzatot mutat. Ezeknek a kapcsolatoknak a fejlesztése szempontjából rendkívül fontos az Európai Unió által a JSZK-nak nyújtott pénzügyi támogatás, különösen a nyugat-balkáni országokra vonatkozó CARDS-program keretében. A szövetségi kormány és az Európai Rekonstrukciós Ügynökség (EAR) megállapodása alapján megnyílt az EAR belgrádi irodája.

2000 és 2001 folyamán a JSZK 260 millió euró visszafizetési kötelezettség nélküli segélyt használt fel a CARDS-programból. A 2002–2004-es időszakra 980 millió euró (ebből Szerbia részére 645 millió euró) felhasználását látták elő JSZK számára.

A STM keretében Szerbia és Montenegró élvezi az Európai Unió „rendkívüli kereskedelmi intézkedéseit" (kevés kivétellel megszűntek a Szerbia és Montenegróból az EU-ba való beviteli vámok).

A kapcsolatok fontos szegmentumát képezi az együttműködés az igazságszolgáltatás és a belügyek terén. 2001 márciusában Belgrádban tartották meg az Európai Unió „hármasának" és a hazai szerveknek a tárgyalását az illegális bevándorlókról és a menedék-kérőkről. E témáról Szarajevóban került elfogadásra az EU és öt délkelet-európai ország deklarációja.

A szövetségi kormány megfelelő előkészületei után, az Európai Bizottsággal együttműködve, megalakult az EU és a JSZK konzultációs munkacsoportja (Consultative Task Force). 2001 folyamán két ülést tartottak, amelyeken megtárgyalásra került az „állandó pontok" – demokratizálás, az emberi és a kisebbségi jogok tiszteletben tartása, a jog uralma, gazdasági reformok és a nemzetközi kötelezettségek teljesítése, és elkezdődött az egyes területek törvényhozásának összehangolása. Az első ülésen a bankrendszerről, a kereskedelemről, a statisztikáról, az adópolitikáról, a másodikon pedig a közlekedésről, az energetikáról, a távközlésről, a vámokról, az igazságszolgáltatásról és a belügyről tárgyaltak. Az Európai Bizottság mindkét ülést rendkívül sikeresnek értékelte. A harmadik ülésre 2002. február 21-én került sor, amelyen megvitatták az ipar, a versengés, a szellemi tulajdon, a vállalatok, a szociális politika és a foglalkoztatás helyzetét, jó kilátásokkal, hogy 2002-ben elkezdődjön a megvalósíthatósági tanulmány elkészítése[2], amely a stabilizálási és társulási megállapodásról szóló tárgyalások megnyitásának alapját képezi. A szövetségi kormány, azzal a szándékkal, hogy meggyorsítsa a JSZK-nak az Európai Unióhoz való közeledési folyamatát, határozatot hozott a JSZK-nak az Európai Unióhoz való csatlakozási ügyekkel foglalkozó szövetségi kormányiroda megnyitásáról.

KAPCSOLATOK AZ EURÓPAI UNIÓVAL

(A volt Jugoszláv SZK) Szerbia és Montenegró és az Európai Unió 25 éves kapcsolatainak kronológiája[3]

1970.

március 19.: Aláírták az Európai Gazdasági Közösség (EGK) és a Jugoszláv Szocialista Szövetségi Köztársaság (JSZSZK) közötti három évre szóló kereskedelmi szerződést.

1973.

július 26.: Aláírták az EGK és a JSZSZK közötti ötéves kereskedelmi szerződést

1980.

április 2.: A Közösség együttműködési megállapodást köt Jugoszláviával.

1983.

április 1.: Hatályba lépett az EGK és a JSZSZK együttműködési szerződés, miután az EGK mind a 12 tagállama és a JSZSZK is ratifikálta.

1987.

december 10.: Aláírták a JSZSZK és EGK közötti kiegészítő kereskedelmi jegyzőkönyvet és a második, 1987–1991-re vonatkozó pénzügyi jegyzőkönyvet.

1990.

július 4.: Az EGK miniszterei bekapcsolták Jugoszláviát a közép- és kelet-európai szerkezetváltási segélyprogramba – PHARE.

december 18.: Miniszteri szinten megtartották a JSZSZK és EGK együttműködési tanácsának kilencedik, egyben utolsó ülését.

1991.

június 24.: Aláírták a harmadik pénzügyi jegyzőkönyvet, valamint a JSZSZK és EGK közötti szállítási egyezményt (soha nem léptek életbe).

november 8.: Az EGK miniszterei határozatot hoztak az SZSZK iránti „restriktív intézkedések" bevezetéséről, amelyeket utóbb Szerbiára és Montenegróra korlátozott negatív intézkedésekre változtattak.

december 16.: Az EGK nyilatkozata „a kelet-európai és a Szovjet Szocialista Szövetségi Köztársaság új államainak elismeréséről", valamint Jugoszláviáról.

1992.

január 15.: Az EGK országai elismerték Horvátország és Szlovénia függetlenségét.

május 31.: Az Európai Unió (EU) szankciókat vezetett be a JSZK ellen, az Egyesült Nemzetek Szervezete (ENSZ) Biztonsági Tanácsának határozata alapján.

1995.

október 27.: A Tanács záradékokat fogadott el az EU akcióiról az előző Jugoszláviában.

december 4.: AZ EU rendeletet fogadott el a JSZK iránti szankciók hatályon kívül helyezéséről (1995. november 22-i hatállyal).

1996

április 9.: Az EU nyilatkozata a JSZK-nak a tagországok által való „elismeréséről".

július 25.: A Tanács rendeletet fogadott el, amely rendezi az előző Jugoszlávia térsége országai felújításának segélyprogramját (Újjáépítési program).

december 9.: Az EU megszüntette a JSZK elleni szankciókat.

december: Az Európai Uniónak (EU) a délkelet-európai országok stabilizálása irányába tett első kezdeményezése az ún. Royaumonti Folyamat volt. A folyamatot 1996 decemberében, az EU francia elnöksége alatt indították be, a daytoni békeegyezmények megvalósítása támogatásának céljából. A folyamat a regionális tervek elősegítésére irányult, a polgári társadalom építése, a kultúra és az emberi jogok fejlesztése terén. A Royaumonti Folyamat most a parlamentek közötti kapcsolatok fejlesztésére irányul, és a Stabilitási Paktum keretében történik.

1997

április 29: A Miniszterek Tanácsa elfogadta a regionális viszonyulás politikáját, meghatározva a térség öt országával – Albániával, Bosznia-Hercegovinával, Horvátországgal, a Jugoszláv Szövetségi Köztársasággal és Macedónia volt Jugoszláv Köztársasággal – a kétoldalú politikai és gazdasági kapcsolatok fejlesztésének feltételeit. A feltételekhez tartozik a demokratikus elvek, az emberi jo-

gok, a kisebbségek védelmének tiszteletben tartása és reformok bevezetése, a piacgazdaság és a regionális együttműködés megvalósítása érdekében.

A Tanács „autonóm kereskedelmi intézkedéseket" vezetett be a JSZK-ból való bevitelre vonatkozóan.

1998.

január 1.: Az EU Tanácsa megszüntette a JSZK-ból való bevitelre vonatkozó „autonóm kereskedelmi intézkedéseket".

1999.

május 26.: Az Európai Bizottság javasolta Albániának, Bosznia-Hercegovinának, Horvátországnak, Macedóniának és a volt Jugoszláv SZK-nak a stabilizálási és a társulási folyamat elindítását. A folyamat új lehetőséget teremt az említet államok és az EU közötti kapcsolatok fejlesztésére.

június 10.: A EU kezdeményezésére Kölnben elfogadják a Délkelet-európai Stabilitási Paktumot, melynek célja a régió békéjének, stabilitásának és gazdasági fejlődésének a biztosítása. A szerkezete tekintetében a Paktum nem az EU eszköze, de működéséhez az EU adja a legnagyobb hozzájárulást. Ennek keretében történik az Európai Unió, az Európai Bizottság, az Amerikai Egyesült Államok, Oroszország, Japán és a délkelet-európai országok, Törökország és más országok, beleértve a térségi és nemzetközi szervezetek és nemzetközi pénzügyi intézmények együttműködése.

2000.

október 9.: Az Európai Unió (EU) – az október 5-i demokratikus változásokat támogatva – megszüntette a JSZK ellen bevezetett kőolaj-, légiforgalmi és befektetési szankciókat. Milošević munkatársainak vagyona továbbra is befagyasztva maradt.

október 10–12.: Az Európai Bizottság tisztségviselői első ízben tárgyaltak a hatalom képviselőivel.

október 14.: Vojislav Koštunica, a Jugoszláv Szövetségi Köztársaság (JSZK) újonnan megválasztott elnöke részt vett az EU biarritzi nem hivatalos csúcstalálkozóján.

• Az EU 200 millió euró gyorssegély adományozását jelentette be Szerbiának, az Európai Rekonstrukciós Ügynökség közvetítésével.

október 23–24.: Chris Patten, az Európai Bizottság nemzetközi kapcsolatokkal foglalkozó megbízottja belgrádi látogatása alkalmával bejelentette a Szerbiának szánt „Téli csomagot".

október 26.: A JSZK-t felvették a Délkelet-európai Stabilitási Paktumba.

november 9.: A JSZK hivatalos formában kérte felvételét az Európai Tanácsba (ET).

november 10.: A JSZK-t felvették az Európai Biztonsági és Együttműködési Szervezet (EBESZ) tagságába.

november 15.: A JSZK elnöke vendégként jelen volt Strasbourgban az Európai Parlament ülésén.

november 24.: A JSZK legmagasabb szintű állami küldöttsége részt vett az EU tagállamai és öt kelet-európai ország zágrábi csúcsértekezletén. Az EU felhívta Jugoszláviát, hogy csatlakozzon a stabilizálási és társulási folyamathoz.

• Romano Prodi, az Európai Bizottság elnöke meglátogatta a JSZK-t.

Romano Prodi

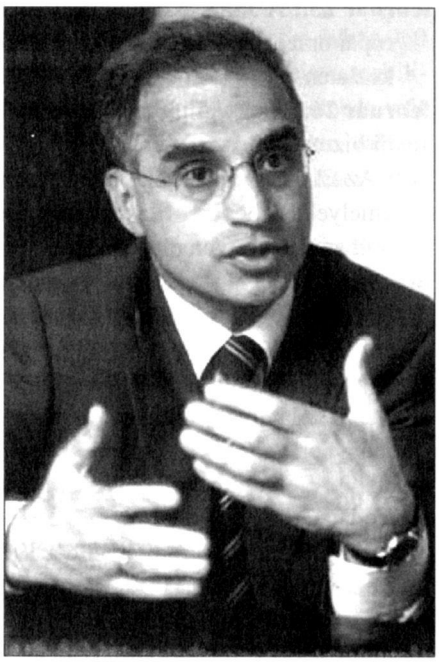

Goran Svilanović

november 25.: Vojislav Koštunica és Romano Prodi aláírták a JSZK és az EU 2006-ig tartó együttműködéséről szóló Egyezményt, amely tartalmazza a JSZK-nak nyújtandó 2,5 milliárd euró segélyt is.

2001.

január 8.: Az Európai Rekonstrukciós Ügynökség átvette az Európai Bizottság JSZK-beli küldöttségétől az EU fő JSZK-beli programjai megvalósításának mandátumát.

január 22.: A JSZK különleges vendég-státust kapott az Európa Tanácsban.

• Az EU külügyminiszterei megállapították a JSZK iránti politikát. Ez a politika, a széles körű politikai támogatása mellett, magába foglalja a JSZK tagságának támogatását a nemzetközi szervezetekben, a nemzetközi pénzügyi közösségbe való gyorsabb integrálódását és a liberalizált kereskedelmi rendszerbe való bekapcsolódását.

február 8.: A miniszteri hármas meglátogatta Belgrádot, és átadta az EU-nak a JSZK iránti politikájával kapcsolatos üzenetet.

február 9.: Az Európai Parlament küldöttsége Doris Pack, a délkelet-európai ügyekkel megbízott küldöttség elnökének vezetésével Belgrádba látogatott.

Az EU három politikai igazgatója Podgoricában ismertette az EU-nak a JSZK iránti politikáját.

• Az EU üdvözölte Belgrádnak a dél-szerbiai válság megoldásával kapcsolatos tervét.

február 23.: A JSZK Koštunica elnök vezette küldöttsége részt vett a délkelet-európai országok Szkopjéban megtartott együttműködési folyamatának csúcsértekezletén.

február 26.: Az EU diplomáciai vezetői elhatározták, hogy a dél-szerbiai szárazföldi biztonsági övezetbe 30 megfigyelőt küldenek, az addigi 9 helyett.

• Az EU megszüntette a JSZK elleni még megmaradt szankciókat, azokon kívül amelyek Slobodan Miloševićre és családjára, valamint hét háborús bűnökkel vádolt személyre vonatkoznak.

március 24–25.: A stockholmi csúcson a tizenötök vezetői figyelmeztették a JSZK-t és a volt Jugoszlávia többi tagköztársaságát, hogy a hágai nemzetközi törvényszékkel való teljes együttműködés az európai ingrációs folyamatokba való bekapcsolódás nélkülözhetetlen feltétele.

április 1.: Hatályba lépet az EU döntése a JSZK-ből származó áru vámkedvezményben való részesítéséről.

április 9.: Belgrádban megnyílt az Európai Újjáépítési és Fejlesztési Bank (EBRD) irodája.

május 31.: Romano Prodi átvette a JSZK EU-beli nagykövetének megbízólevelét, s ezzel megújultak a JSZK és az EU legmagasabb szintű diplomáciai kapcsolatai.

június 29.: Brüsszelben a Világbank és az Európai Bizottság szervezésében megtartották a JSZK donátori értekezletét, amelyen mintegy 1,5 milliárd eurót biztosítottak. Az Európai Bizottság üdvözölte Slobodan Milošević, a JSZK egykori elnökének a kiszolgáltatását a hágai nemzetközi törvényszéknek.

július 9.: Az Európai Beruházási Bank (EIB) és a JSZK kormánya Belgrádban szerződést írtak alá a JSZK-nak a bank iránti korábbi adósságaival kapcsolatos garanciákról, ami az EIB JSZK-beli működése megújításának egyik előfeltétele volt.

július 16.: Az EU miniszteri bizottsága 300 millió euró makrogazdasági pénzügyi segélyt hagyott jóvá a JSZK számára. Ebből az összegből 225 millió kölcsön, 75 pedig segély.

július 23.: Belgrádban megtartották a JSZK-nak az Európai Unióhoz való csatlakozási kérdésekkel foglalkozó konzultációs munkacsoportjának első ülését.

szeptember 21.: A JSZK elnöke átvette az Európai Bizottság belgrádi küldöttségvezetőjének megbízólevelét, amivel a JSZK és az EU diplomáciai kapcsolatait nagyköveti szintre emelték.

október 5.: A Demokrata Párt felhívta a polgárokat, a politikai pártokat, a szakszervezeteket, a nemkormányzati szervezeteket és médiát, hogy egyesüljenek a közös cél – az Európai Unióba való minél gyorsabb csatlakozás céljából. „Ha mindannyian közösen sikeresen elvégezzük ezt a nehéz történelmi feladatot, a mi országunk 2007-ben tagja lesz az Európai Uniónak" – olvasható egyebek között a felhívásban.

november 6.: A JSZK–EU Konzultációs Munkacsoport második ülése.

november 22.: Az Európai Bizottság a JSZK követelésére 20 százalékkal megnövelte a textilkivitel arányát, azzal, hogy azt 2002 kezdetétől alkalmazzák.

2002.

január 4.: Az Európai Bizottság úgy döntött, hogy az elkövetkező három évben 960 millió euróval támogatja a JSZK gazdasági és szociális körülményeinek stabilizálását. Ez az összeg társul a CARDS regionális segélyprogram keretében már jóváhagyott 31 millió euróhoz. A segély a következő három területen valósul meg: az intézmények kiépítése, a gazdasági megújhodás és a szociális fejlődés.

február 21.: A JSZK–EU Konzultációs Munkacsoport harmadik ülése.

március 14.: Több hónapos tárgyalások után, Javier Solana, az EU kül- és biztonságpolitikai felelősének közvetítésével Vojislav Koštunica, a JSZK elnöke, Milo Đukanović Montenegró elnöke, Miroljub Labus, a szövetségi kormány alelnöke, Zoran Đindić, Szerbia és Filip Vujanović, Montenegró miniszterelnöke, valamint Javier Solana aláírták a Szerbia és Montenegró viszonyainak rendezésére szolgáló rendezési alapokat, az ún. Belgrádi Egyezményt.

március 15.: Koštunica és Đukanović elnökök Barcelonában, az EU tagállamok állam- és kormányfőinek csúcsértekezletén találkoztak Javier Solanával, José Maria Aznar spanyol miniszterelnökkel (aki abban az időben az EU elnöklője volt), I. János Károly spanyol királlyal és Romano Prodival.

március 16.: A barcelonai EU csúcskonferencia üdvözölte a Belgrádi Egyezményt.

május 29.: A JSZK–EU Konzultációs Munkacsoport negyedik ülése.

július 9–10.: A JSZK–EU Konzultációs Munkacsoport ötödik (és utolsó) ülése.

szeptember 24.: Az Európa Tanács Parlamenti Közgyűlése 122 igenlő és 6 ellenszavazattal határozatot hozott, amellyel javasolta a Miniszteri Bizottságnak, hogy a Jugoszláv SZK-t teljes jogú tagként vegye fel a szervezet tagságába. Jóváhagyták a függeléket is, mely szerint a JSZK tagsági felvétele akkor lesz esedékes, ha Szerbia és Montenegró Képviselőháza elfogadja az alkotmányos alapokmányt.

október 17.: Szerbia kormánya bizottságot alakított az Európai Unióhoz való csatlakozási folyamat koordinálására.

november 7.: Az Európa Tanács Miniszteri Bizottsága megállapította, hogy az alkotmányos alapokmány el nem fogadása miatt a JSZK nem teljesítette az ET-be való felvétel feltételét.

december 4.: A Szövetségi Képviselőház Polgárok Tanácsa európai integrációs bizottságot alakított.

december 6.: Az Alkotmánybizottság belgrádi ülésén, kilenchavi munka és – a Belgrádi Egyezményben előlátott határidőhöz viszonyítva – néhány hónapos késés után elfogadta az alkotmányos alapokmány tervezetét, amelyről a JSZK, Szerbia és Montenegró képviselőházainak kell nyilatkozniuk.

december 13.: Az EU Tanácsa Koppenhágában megerősítette elhatározását, hogy folytatja a stabilizálási és társulási folyamatot, mint a Nyugat-Balkán országainak az EU tagsága felé vezető útját, és támogatja Görögországnak mint az EU elnöklőjének kezdeményezését, hogy 2003 júniusában Theszalonikiben (Szalonikiben) tartsanak értekezletet a térség országaival.

2003.

február 4.: Szerbia Köztársaság Népképviselőháza, Montenegró Képviselőháza és a JSZK Szövetségi Képviselőháza elfogadták Szerbia és Montenegró új államközösségének alkotmányos okiratát.

április 17.: Aláírták a Műsorszórási Tanács munkájának háromszázezer euróval való támogatásáról szóló megállapodást.

augusztus 2.: Sveti Stefanon megalakult az Európai Integrációs Tanács, amelynek tagja Szerbia és Montenegró valamennyi jelentős állami vezetője. A tanács alapvető feladata az európai integrációs folyamatok irányítása lesz.

augusztus 4.: Az Európai Bizottság 35 millió euró segélyt hagyott jóvá Szerbia és Montenegró gazdasági reformjára és stabilizálására – közölte az EU belgrádi irodája. (Az összeget még 2002 novemberében jóváhagyták, a folyósítására azonban csak most kerül sor, miután a miniszteri bizottság leszögezte: az államközösség megfelelően eleget tett a sajátos gazdasági feltételeknek.)

augusztus 5.: Goran Svilanović, Szerbia és Montenegró külügyminisztere bírálta az EU-t, mert szerinte nem hajlandó méltányolni az Államközösség sajátosságait, megköveteli az egységes piacot, mintha Szerbia és Montenegró nem Államközösség, hanem egységes állam lenne.

augusztus 26.: Az Európai Rekonstrukciós Ügynökség és az Európai Bizottság ideiglenesen befagyasztották a Műsorszórási Tanács munkájának anyagi támogatását, mivel nem tartották tiszteletben a testület tagjai megválasztásának eljárását, továbbá a műsorszórási törvényt – a rendszerváltás után az európai normákkal összhangban meghozott első törvények egyikét – a törvényhozó megszegte.

augusztus 29.: Szerbia és Montenegró parlamentje – harmadik nekifutásra – elfogadta az Államközösség gazdasági rendszerét harmonizáló akciótervet, amely megszünteti az emberek, az áru, a szolgáltatások és a tőke szabad forgalmának akadályát. E dokumentum megerősítésével megteremtődtek a feltételek a kivitelezhetőségi tanulmány kidolgozásához, ami előfeltétel ahhoz, hogy az államszövetség az Európai Unióval aláírja a stabilizálásról és a társulásról szóló megállapodást.

szeptember 11.: Chris Patten, az EU külügyi biztosa belgrádi látogatása során értesítette Svetozar Marovićot, az Államközösség elnökét, hogy megkezdődött a munka a megvalósíthatósági tanulmány kidolgozásán, továbbá, hogy gyorsabban befejezik, mint a többi ország esetében a térségben, azaz várhatóan 2004 márciusáig.

szeptember 29.: Pat Cox, az Európai Parlament elnöke Szerbia és Montenegró Képviselőházában kijelentette, a belgrádi hatalom kedvező lépéseket tesz az Európai Unióhoz való társulás felé, és hozzátette, ebben az EU és az Európai Parlament támogatását egyaránt élvezni fogja. Az Államközösség parlamenti képviselőihez fordulva Cox úgy értékelte, az EU-hoz való csatlakozás folyamata hosszan tartó és összetett, és úgy kell hozzáállni mint nemzeti projektumhoz, „függetlenül attól, melyik kormány hajtja végre ezt a folyamatot, függetlenül attól, ki van hatalmon". Azt üzente a képviselőknek, vállalniuk kell a felelősséget

a reformok végrehajtásáért, és az EU intézményei hajlandóak támogatni az Államközösség integrációs folyamatát, ha az Államközösségben megvan a hajlandóság, hogy elfogadják az európai értékmércéket.

• Az Európai Unió külügyminiszteri tanácsa Brüsszelben követelte Szerbia és Montenegró akciótervének mielőbbi végrehajtását. A megvalósulásra váró tervbe bele kell foglalni annak olyan politikai elemeit, amelyek az intézmények működését és a jog uralmát biztosítják, hangzott el az ülésen. A külügyminiszterek követelték valamennyi nyugat-balkáni országtól, hogy fokozzák az együttműködést a hágai nemzetközi törvényszékkel, s tegyenek meg mindent a hágai körözöttek elfogásáért. Denis McShane brit Európa-ügyi miniszter a tizenötök és a nyugat-balkáni országok együttműködésének feltételeül szabta meg a hágai körözöttek kiadatását, és tudatta, hogy esetleg leállítják Szerbia és Montenegró, valamint Horvátország uniós társulási folyamatát, ha a belgrádi és zágrábi hatóságok nem tesznek „lényegi lépéseket" a szökésben levő háborús főbűnösök letartóztatására és Hágába küldésére.

október 2.: Szerbia és Montenegró Minisztertanácsa úgy értékelte, elsőbbséget élvez az Államközösség csatlakozása az európai integrációs folyamatokhoz, és úgy döntött, hogy ez a téma lesz a minisztertanács minden elkövetkező ülésének első napirendi pontja.

október 13.: Szerbia és Montenegró és az Európai Unió összehangolták „a politikai párbeszédről szóló közös nyilatkozatot", közölte a Szerbia és Montenegró-i külügyminisztérium. A nyilatkozat az EU október 7-i Hivatalos Lapjában jelent meg. A politikai dialógus az EU-val, „az EU-hoz közeli és különösen fontos országokkal" való politikai együttműködés különleges formáját képezi – olvasható a közleményben.

október 17.: Bujanovacon aláírták 11 dél-szerbiai község fejlesztésének programját, amelyet az Egyesült Nemzetek Fejlesztési Programja (UNDP) az Európai Rekonstrukciós Ügynökséggel együttműködve valósít meg. A programot 6,5 millió euró összegben az Európai Unió pénzeli, míg egymillió eurót az érintett községeknek kell biztosítaniuk.

október 23.: „Az egyetlen járható út Európába vezet, mert ez az, amit Szerbia és Montenegró polgárainak többsége és maga Európa is óhajt" – mondta többek között Javier Solana a Zoran Živković szerbiai kormányfővel folytatott belgrádi megbeszélései után. Az EU kül- és biztonságpolitikai képviselője hathatós támogatást ígért az államközösség két tagjának gazdasági harmonizálásához, és elmondta azt is, e célból már a napokban megérkezik az Európai Bizottság küldöttsége, mert nem szabad hagyni ezt a lendkereket. Hozzátette azt is, hogy a nemzetközi intézményekkel való együttműködésnek zavartalannak kell lennie, beleértve a hágai törvényszéket is.

október 27.: Az Európai Parlament nyilatkozatot szavazott meg a Szerbia és Montenegrónak szánt 70 millió euró összegű új és kiegészítő makroökonómiai segélyről. Az összegből 45 eurót nem kell visszafizetni, 25 milliót pedig az EU 15 éves kölcsön formájában adja, tízéves halasztási idővel.

• Belgrádban megkezdődött az EU szakértőinek, valamint az államközösség illetékes minisztériumai képviselőinek második kétnapos értekezlete. Magasabb fokú szociális párbeszéd címen megvitatták az együttműködés új formáit a stabilizációs és társulási folyamatban.

november 17.: Az EU tisztségviselői Brüsszelben „riadóztatták" a szerbiai demokratikus erőket a november 16-i elnökválasztási kudarc miatt, és felhívást intéztek a szerbiai reformpártokhoz, hogy mozgósítsák soraikat a demokratizálódás megőrzése és az Európa felé fordulás folytatására.

november 20.: A zentai Városházán több mint 20 alapító taggal megalakult a Vajdasági Európai Uniós Pályázati Szakértők Egyesülete, amelyet öttagú elnökség vezet Kajári Ferenc elnökletével.

november 26.: Az EU, valamint Szerbia és Montenegró a textil területén való együttműködésről szóló brüsszeli technikai megbeszéléseken megegyeztek abban, hogy megszüntetik az államszövetségnek az Unió tagországaiba való textil kivitelére vonatkozó vámokat és kvótákat.

december 4.: Svetozar Marović, Szerbia és Montenegró elnöke Cavtatban kijelentette, hogy az Államközösség számára elsődleges cél a csatlakozás az Európai Unióhoz, s ezt az Államközösség polgárainak többsége támogatja.

Marović a horvátországi Cavtatban kezdődött délkelet-európai első gazdasági fórumon külön mechanizmust javasolt a délkelet-európai államok uniós csatlakozásának felgyorsítására.

december 9.: Az EU külügyminiszterei brüsszeli találkozójukon felhívást intéztek Szerbia népéhez, hogy éljen a december 28-i parlamenti választások adta lehetőséggel, s nyilvánítsa ki elhatározását: visszafordíthatatlanul halad az Európai Unió felé vezető úton. A nyugat-balkáni állapotok megvitatása után a külügyminiszterek megerősítették „az Európai Unió eltökéltségét, hogy támogatja és segíti a szerbiai demokratikus intézményeket és a reformtörekvéseket".

Az EU-tagállamok külügyminiszterei jóváhagyták az Unió első átfogó biztonságpolitikai stratégiáját, amely – magyar kezdeményezésre – a kisebbségi kérdésekkel is foglalkozik.

december 12.: Az Európai Unió (EU) állam- és kormányfői brüsszeli csúcsértekezletükön elfogadták az EU új biztonságpolitikai stratégiáját, a közös védelmi megállapodást, valamint jóváhagyták az Európai Növekedési Kezdeményezés nevet viselő gazdaságélénkítő programot, és közös nyilatkozatban ítélték el az antiszemitizmust.

december 13.: Az Európai Unió alkotmányának kidolgozására összehívott brüsszeli csúcsértekezlet sikertelenül ért véget. A kudarc legfőbb oka a minősített többségű döntéshozatal ügyében fennmaradt nézeteltérés volt: a lengyelek és a spanyolok ragaszkodtak a 2000-ben Nizzában eldöntött rendszer fennmaradásához (amely majdnem annyi szavazatot ad nekik, mint a kétszer népesebb Németországnak), a németek, a franciák, valamint a résztvevők többsége viszont e rendszer megreformálását, az alkotmánytervezetben szereplő „kettős többség" bevezetését akarta.

december 15.: A közelgő parlamenti választásokon Szerbiának el kell döntenie: Európa felé veszi az irányt, vagy a múlt felé fordul – nyilatkozta Javier Solana, az EU kül- és biztonságpolitikai főképviselője a Svetozar Marovićtyal, Szerbia és Montenegró elnökével folytatott tárgyalását követően.

2004.

január 8.: „Az Európai Unió egyre nagyobb felelősséget vállal a Balkán biztonságáért" – nyilatkozta Dublinban Javier Solana, az EU kül- és biztonságpolitikai főképviselője.

január 13.: Szerbia és Montenegró arra számít, hogy az EU még tavasszal elkészíti a vele kötendő stabilizációs és társulási megállapodás kivitelezhetőségi tanulmányát – jelentette ki Strasbourgban az Államközösség elnöke.

Az Európai Parlamentben (EP) tartott sajtóértekezletén Svetozar Marović hozzáfűzte: ha mégsem így történne, akkor az ország esetleg kénytelen lenne „más utakat keresni" európai integrációs törekvéseinek megvalósítására. Arra a kérdésre válaszolva, hogy ez konkrétan mit jelentene, a politikus megállapította: a tanulmány befejezésének késlekedése azoknak a kezébe adna érveket, akik azt mondják, hogy az ország európai integrációjának célja nem megvalósítható.

január 26.: Az Európai Unió külügyminiszterei Brüsszelben megtartott találkozójukon felhívást intéztek a szerbiai demokratikus erőkhöz, hogy együttesen munkálkodjanak egy európai és reformelkötelezettségű kormány felállításán.

január 30.: Branko Lukovac, Szerbia és Montenegró külgazdasági minisztere kijelentette, hogy az Európai Unió és az államszövetség képviselői között folytatott harmadik dialógus keretében öt kérdésről volt szó, amelyek kapcsolatban vannak az államszövetségnek az EU-hoz való közeledésével. – Szemmel látható, hogy egy egész sor területen jelentős haladást értünk el, de van jó néhány kérdés, amely további munkát igényel, mind a politikai kritériumok teljesítése, mind a közös piac működésének megvalósítása terén – mondta Lukovac.

február 1.: A szerbiai intézmények megalakítása körüli huzavona miatt Szerbia és Montenegró Államközösség tekintélye forog kockán a nemzetközi közvélemény előtt, értékelte Goran Svilanović külügyminiszter a Politika napilapban. Svilanović szerint valószínűleg további hat hónappal meghosszabbítják az Európai Unióba való kedvezményes cukorkiviteli tilalmat. Arra figyelmeztetett, hogy a cukorbotrány veszélybe sodorhatja azokat a kedvezményeket is, amelyeket más ágazatokban, például a textiliparban hagytak jóvá. Hozzáfűzte, hogy hatékony vizsgálat és felelősségmegállapítás nélkül az EU nem változtatja meg álláspontját.

február 6.: Az Európai Bizottság úgy határozott, hogy még hat hónappal meghosszabbítja Szerbia és Montenegró számára a kedvezményes cukorkivitel tilalmát az Európai Unió tagállamaiba. Arra vár ugyanis, hogy a belgrádi hatóságok teljesen kivizsgálják a cukorkivitellel kapcsolatos előírások megszegését, és megállapítsák, ki a felelős. A határozat február 9-én lép életbe, egy nappal azután, hogy letelik a jelenlegi tilalom, amit szintén hat hónapra foganatosítottak – közölték európai diplomáciai körök.

február 18.: Javier Solana, az EU kül- és biztonságpolitikai főképviselője a Svetozar Marovićtyal, Szerbia és Montenegró elnökével folytatott telefonbeszélgetése során hangsúlyozta, hogy az Európai Unió továbbra is támogatni fogja az Államközösséget. Solana kifejtette, hogy az európai tizenötök egybehangzó véleménye szerint Szerbiát demokratikus kormánynak kell irányítania, amely reformérdekeltségű, és az EU-csatlakozást szorgalmazza. A főképviselő ismételten kiemelte, hogy a szocialisták támogatását élvező szerb kormány komoly nehézségek elé nézne a nemzetközi közösséggel fenntartott gazdasági és politikai kapcsolatokban.

február 20.: Az Európai Unió nem fontolgat semmilyen szankciót Belgrád ellen, de az új szerb kormányt aszerint ítéli majd meg, hogy milyen gazdasági és politikai lépéseket tesz a tizenötökkel folytatott együttműködésben – nyilatkozták Brüszszelben az Európai Bizottság tisztségviselői újságíróknak. Aláhúzták, hogy a Szerbiával szemben támasztott együttműködési feltételek megtalálhatók az Államközösség és az EU közötti stabilizációs és a társulási megállapodás tervezetében, valamint a készülőfélben levő vonatkozó megvalósíthatósági tanulmányban.

február 23.: Az Európai Unió külügyminiszterei a szerbiai belpolitikai helyzet alakulása miatti aggodalmuknak adtak hangot, mert a kormányalakításban nem vesz részt minden demokratikus párt, így az csak a szocialisták támogatása révén állhat össze. E brüsszeli állásfoglalás azonban az EU részéről nem jelenti a Szerbiával és/vagy az Államközösséggel szembeni megszigorítások, büntetőintézkedések bevezetését, hisz – meggyőződésük szerint – a nyugat-balkáni térség országait (így Szerbia és Montenegrót) változatlanul támogatni, segíteni kell, ám fokozott figyelemmel kísérik majd az új kormány lépéseit. Ennek fényében bízták meg Chris Pattent, az EU külügyi főbiztosát, hogy a szerbiai helyzetalakulásról készítsen jelentést, melynek bizonyosan súlya lesz az unió március 25-én esedékes újabb – a CARDS-program keretében jóváhagyandó 270 millió eurós – segélycsomagjának megszavazásakor. Az EU-külügyminiszterek egyben reményüket fejezték ki, hogy Szerbia és az EU, valamint Szerbia és Montenegró viszonyára továbbra is a reformok végrehajtása, a politikai és gazdasági élet demokratizálása, a szervezett bűnözéssel való leszámolás, a regionális együttműködés erősítése lesz jellemző, mely az ország európai családhoz való csatlakozási szándékának komolyságát bizonyítaná. Egyben újfenn emlékeztették Szerbia leendő kormányát, hogy ez az út csakis szerteágazó együttműködéssel járható, beleértve Belgrádnak a hágai nemzetközi törvényszékkel való teljes mértékű együttműködését is.

február 25.: Nenad Čanak, Vajdaság AT Képviselőházának elnöke a vajdasági és a szerbiai állapotokról számolt be az Európai Unió megfigyelőmissziója képviselőinek, majd Vajdaság politikai szubjektivitásának megőrzéséhez kérte az EU segítségét. „Vajdaság és a demokratikus intézményei a bizonyíték arra, hogy Szerbiában lehetséges a tolerancia, valamint a társadalmi közösség többnemzetiségű, multietnikai és multikonfesszionális, stabil polgári és európai modelljének politikája" – mondta Čanak a Tartományi Tájékoztatási Titkárság közleménye szerint.

február 26.: „Az EU-ba vezető úton az első kihívás a háborús bűncselekményekért való felelősség. Az új kormánytól azt kellene követelnünk, hogy folytassa a hágai törvényszékkel való együttműködést. Ez igenis nagy politikai kihívás, de a munka dandárja már befejeződött, mert Szerbia előző kormánya azt elvégezte" – jelentette ki Goran Svilanović, a Polgári Szövetség vezetője, és hozzátette, hogy „ebben a pillanatban nem kell menekülni a felelősség elől, mert az konkrétan azt jelenti, hogy nem tárgyalhatunk a schengeni vízumok megszüntetéséről, a megvalósíthatósági tanulmány sikerességéről és az ország európai perspektívájáról".

március 1.: Az EU soha nem tett olyan ígéretet, hogy még az idén március végéig elkészíti a Szerbia és Montenegróval kötendő stabilizációs és társulási megállapodás kivitelezhetőségi tanulmányát – közölte az Európai Bizottság egyik illetékese. Chris Patten külkapcsolatokért felelős biztos szóvivője arra az értesülésre reagált, amely szerint a belgrádi vezetés arra számított, hogy még ebben a hónapban elkészül a dokumentum. Mint mondta, nagyon nehéz lenne elképzelni, hogy ez megtörténik, de mivel a bizottság nem is állapított meg határidőt erre, halasztásról sincs szó.

március 2.: A Szerbiai Képviselőházban az új köztársasági kormány elnökének, alelnökének és minisztereinek a megválasztása szerepelt napirenden. A kormányalakító Vojislav Koštunica, és ezúttal kisebbségi kormány alakul, mégpedig Milošević szocialistáinak támogatásával. A miniszterelnök-jelölt Koštunica ismertette kormányának összetételét és programját, amelyben – egyebek között – hangsúlyozta: Szerbiának Montenegróval közösen rendeznie kell az Európai Unión belüli tagság kérdését, ez lényeges és elkerülhetetlen, együttesen könnyebb, és ennek az útnak nincs alternatívája.

• Kasza József, a Vajdasági Magyar Szövetség elnöke, Szabadkán fogadta az Európai Unió megfigyelői missziójának küldöttségét, amelyet Alexandra Wagner, a belgrádi EU vezetőjének helyettese vezetett. A beszélgetés témáját képező aktuális szerbiai politikai helyzettel kapcsolatban Kasza József kifejezte fenntartásait az újonnan megalakuló kormány hajlandóságával kapcsolatban arra vonatkozóan, hogy a három évvel ezelőtt megkezdett reformfolyamatok mentén folytassa az ország európai uniós felzárkózását. Ezeket a fenntartásokat megerősíti az a tény is, hogy az alakulófélben lévő kormány a Szerb Szocialista Párt támogatását élvezi, amely a mai napig Slobodan Milošević befolyása alatt áll – olvasható a VMSZ közleményében.

március 3.: Az Európai Unió a tettek alapján ítéli majd meg az új szerb kormányt, a tizenötök pedig hajlandóak mielőbb párbeszédet kezdeni és együttműködésre lépni vele, jelentette ki Christina Gallach, Javier Solanának, az Európai Bizottság kül- és biztonságpolitikai főképviselőjének szóvivője. Gallach a Beta hírügynökségnek adott telefonnyilatkozatában aláhúzta, hogy az EU érthetően azt szeretné, ha az új belgrádi kormány politikája megfelelne a jól ismert európai elvárásoknak. Ez európai orientáltságú programot és politikát jelent, ami magában foglalja a jószomszédi kapcsolatok fejlesztését, a demokratikus politikai és gaz-

dasági reformok végrehajtását és a nemzetközi kötelezettségek tiszteletben tartását, beleértve az együttműködést a hágai nemzetközi törvényszékkel is.

• A VMSZ újvidéki sajtótájékoztatóján Varnyú Ernő az alakuló kormányhoz intézett pártigényeket ismertette. A VMSZ szerint az Európai Unióval és annak intézményeivel folytatott további kommunikáció fenntartásához szükséges, hogy az új kormány azonnal meghozzon egy törvénycsomagot, amely elengedhetetlen Szerbia és Vajdaság gazdasági légkörének gyorsabb ütemű javításához. A VMSZ szerint ebből a súlyos gazdasági krízisből csakis a külföldi befektetések felerősítésével lábalhatunk ki.

március 8.: Javier Solana, az Európai Unió kül- és biztonságpolitikai főképviselője a podgoricai Vijestinek adott interjújában méltatta Vojislav Koštunica új szerb kormányfőt azért, hogy beiktatása előtti parlamenti programbeszédében az Államközösség megerősítése mellett szállt síkra, és reményét fejezte ki, hogy Podgoricának is ez a szándéka, mert Brüsszel azon az állásponton van, hogy Montenegró és Szerbia együtt gyorsabban csatlakozhat az EU-hoz, mint különkülön, Filip Vujanović azonban ugyanezen lapnak adott nyilatkozatában közli, hogy Montenegró és Szerbia számára is az lenne a legjobb, ha a belgrádi egyezmény lejárta után a két köztársaság közös megegyezéssel különválna. A montenegrói elnök szerint a két tagköztársaságnak a cseh és szlovák mintára kellene elválnia egymástól, mondván, hogy a két köztársaság útjai akkor váltak külön, amikor mindkettő belátta, hogy a közös állam nem hoz hasznot, s jobb, ha önálló szubjektivitással rendelkeznek. (Emlékeztetőül: a 2001. március 14-én aláírt belgrádi egyezmény értelmében az államközösség megalakulása – 2003. február 4. – utáni három évvel mindkét tagköztársaság felülvizsgálhatja államjogi státusát, és kiléphet az Államközösségből.)

március 23.: Az Európai Bizottság elnöke arra kérte a szerb miniszterelnököt, hogy cselekedjen, és tekintélyét latba vetve igyekezzen elérni a Kosovóban kirobbant erőszak megállítását.

Romano Prodi azután közölte ezt, hogy megbeszélést folytatott a brüsszeli látogatáson tartózkodó Vojislav Koštunicával az EU és Szerbia és Montenegró közötti kapcsolatokról, valamint a kosovói eseményekről.

március 25.: Az Európai Unió CARDS-programja kedvező véleményezést adott arról, hogy az unió 230 millió eurós segélyt nyújtson a 2004. költségvetési évben Szerbia és Montenegrónak. Ebből a pénzösszegből 212 milliót irányoztak elő Szerbia támogatására és 18 millió eurót Montenegrónak. Kosovo megsegítésére e program keretében külön 40 millió eurós támogatást szánnak.

Emma Adwin, Chris Patten külügyi főbiztos szóvivője kiemelte, hogy az Európai Bizottság hoz majd végleges döntést a segélynyújtás jóváhagyásáról. Adwin hangsúlyozta, hogy a belgrádi hatóságoktól a hágai nemzetközi törvényszékkel való teljes együttműködést várják el, ezt az unióhoz való felzárkózás legfőbb politikai feltételeként szabták meg. „Az Államközösség támogatásáról várható európai bizottsági döntést az unió azon szándékaként kell értelmezni, hogy nem szeretné súlyosbítani a Szerbia és Montenegróban uralkodó állapotokat a pénzügyi támogatás megvonásával" – emelte ki a szóvivő.

március 31.: Chris Patten külügyi főbiztos rámutatott, hogy Szerbia és Montenegró nem kezdheti meg „az Európai Unió felé haladás új szakaszát" a hágai nemzetközi törvényszékkel való együttműködés nélkül. A belgrádi Politikában megjelent szerzői cikkben Patten közölte, hogy a hágai törvényszékkel való együttműködés „lényegi jelentőségű" az ország uniós csatlakozása szempontjából, kiemelve, hogy ez „nem képezheti tárgyalások tárgyát". A tavalyi évben történt előrehaladás lassú volt, és ha SZCG integrálódni kíván az EU-ba, meg kell mutatnia, hogy a két alkotó része képes az egymás közötti integrálódásra, írja Patten.

április 5.: A hágai nemzetközi törvényszékkel való együttműködés mindenképpen az egyik legnagyobb probléma és téma, amely akadályt képez Szerbia és Montenegrónak a nemzetközi közösséggel folytatott minden tárgyalásán. A törvényszékkel való együttműködés jogi kötelezettség, amelyet önök (SZCG) felvállaltak és – a dolgok jelenlegi állása szerint – ezen e téren nincsen éppen valami nagy előrehaladás, nyilatkozta Geoffrey Barret, az Európai Bizottság Szerbia és Montenegró-i küldöttségének vezetője a Danas napilapban megjelent interjújában.

április 18. – Vuk Drašković, Szerbia és Montenegró új külügyminisztere a BK Televíziónak nyilatkozva úgy ítélte meg, hogy a külpolitikában az állami és a nemzeti prioritás az Európai Unió országaival való integrálódás, a Békepartnerséghez, a NATO-hoz való csatlakozás, továbbá a legbefolyásosabb, elsősorban a szomszédos országokkal való kapcsolatok fejlesztése.

május 11. – Chris Patten, az Európai Unió külügyi biztosa a belgrádi vezetés tudomására hozta, hogy a hágai nemzetközi törvényszékkel való együttműködés nélkül elképzelhetetlen Szerbia és Montenegró európai integrációja. Predrag Bošković külügyminiszter-helyettessel folytatott megbeszélései után Patten elmondta, hogy már az idén is elkészülhetne az integráció első lépcsőfokát jelentő megvalósíthatósági tanulmány, de ennek nem sok értelme lenne, ha az ország nem működik együtt Hágával, ha az Államközösség sem maradéktalanul működőképes, és ha a két tagköztársaság piacát összehangoló cselekvési tervet sem alkalmazzák a gyakorlatban. Hozzátette azt is, „komoly gond", hogy a Hágával való együttműködés hiánya miatt az ország ellen panaszt emeltek az ENSZ Biztonsági Tanácsában.

május 19. – Szerbia és Montenegró szilárd eltökéltsége, hogy elfogadja az európai normákat, hisz ez számos problémája megoldásának a záloga – mondta Zoran Šami, a Szerbia és Montenegró-i Képviselőház elnöke az európai parlamenti elnökök strasbourgi tanácskozásán. Šami kifejtette, hogy a demokratikus intézményrendszer kiépítése és az EU-játékszabályok elfogadása nemcsak a terhes múlttal való szakítást, hanem a jelen égető problémáit is (ki)kezelhetővé teszi, és Kosovo példáján keresztül igyekezett ezt megindokolni, mondván, hogy: „ha ott megoldjuk a súlyos gazdasági problémákat – márpedig megoldjuk –, megtalálhatjuk helyünket az EU égisze alatt, ami nemcsak Államközösségünk, hanem egész Európa számára is örvendetes lesz".

Geoffrey Barret

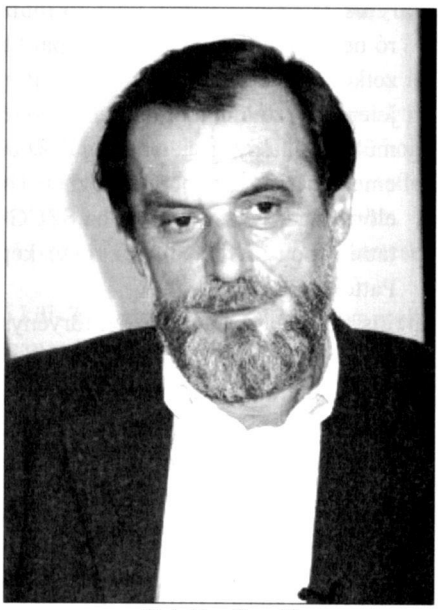

Vuk Drašković

május 24. – A június 13-i szerbiai elnökválasztáson induló Tomislav Nikolić, a Szerb Radikális Párt elnökjelöltje nem élvezi Európa támogatását, nyilatkozta Brüsszelben Javier Solana, az EU kül- és biztonságpolitikai főképviselője a Jaap de Hoop Scheffer NATO-főtitkárral közösen tartott sajtótájékoztatóján, melyre az EU politikai és biztonsági bizottságának és a NATO nagyköveti tanácsának közös tanácskozása után került sor.

május 28. – Maurizio Massari, az EBESZ Szerbia és Montenegró-i nagykövete a Szerbia és Montenegró-i iskolai parlamentek képviselőinek kétnapos belgrádi ülésének szimulálása alkalmából tartott sajtóértekezleten kijelentette, hogy az EBESZ támogatja az Államközösség intézményei megalakulását, és üdvözli „a pozitív előrehaladást a konszolidálásukban". Massari hozzátette azonban, hogy Szerbia és Montenegrónak az Európai Unióhoz való közeledési folyamata a vártnál lassabban történik.

május 30. – Geoffrey Barret, az Európai Bizottság Szerbia és Montenegró-i képviselője kijelentette: az EU azt kívánja, hogy Szerbia és Montenegró sürgősen hozza létre „a belső piacot", hogy lehetővé váljon az Államközösség stabilizálási és csatlakozási tervének az unióval való megkötése.

• Szerbia és Montenegrónak az Európai Unióval való fontos szerződés több mint fél éve bejelentett aláírása a textil területén zárlat alatt van, mindenekelőtt a cukorbehozatal és -kivitel területén megoldatlan törvénytelenségek miatt, ami veszélyezteti az Államközösség és az unió közötti egész kereskedelmet – jelentették ki brüsszeli hivatalos körökben.

Chris Patten és Vojislav Koštunica találkozója

június 4. – Ha holnap referendumot írnának ki az Európai Unióhoz való csatlakozásról, Szerbia polgáraink a 78 százaléka szavazna igennel, 7 százaléka pedig nemmel. Ezt mutatja az áprilisban végzett kutatás, amelyet a szerb kormánynak az EU-hoz való csatlakozással foglalkozó irodája végzett. Az iroda képviselői sajtóértekezletükön elmondták, hogy 2002 januárjában az EU-hoz való csatlakozást a polgárok 67 százaléka támogatta és azóta egyre csökken azoknak a száma, akik ezt ellenzik.

június 8. – Az Európai Unióban nő az érdektelenség Szerbia és Montenegró irányában, így az állam felzárkózási folyamata is csak lassú ütemű lehet – értékelte Vladimir Gligorov, a bécsi székhelyű nemzetközi gazdaságkutató intézet szakértője a Betának adott interjúban.

június 22. – Miroljub Labus szerbiai kormányfőhelyettes úgy nyilatkozott, Szerbiának és Montenegrónak külön-külön kell törekednie az uniós csatlakozásra. Labus a Szerbia és Montenegrón belüli tranzícióról szóló jelentés ismertetésekor borúlátásának adott hangot Szerbia és Montenegró piacának egybehangolását illetően, és hozzátette, hogy a többhavi tárgyalások után az egyetlen megoldás az, hogy két külön programot dolgozzunk ki az EU-hoz való csatlakozásról.

július 2. – A Balkán minden állama 2015-ig uniós tag lesz, áll a Bécsi Nemzetközi Gazdasági Összehasonlító Intézet (WIIW) értékelésében.

július 21. – Az Európai Bizottság döntése értelmében augusztus 7-étől hatálytalanítja a Szerbia és Montenegróból az Európai Unió tagországaiba irányuló kedvezményes, azaz vámmentes cukorkivitel (2003 májusában bevezetett) tilalmát, ám az importálók továbbra is kötelesek lesznek ellenőrizni a cukor eredetéről szóló iratokat. Brüsszel értesítése szerint ezt az EU-döntést mintegy a szerbiai demokratizálódási folyamat képletes támogatásaként lehet értelmezni, azaz affféle jutalom ez az európai vonalon haladó Boris Tadić elnökké választásáért.

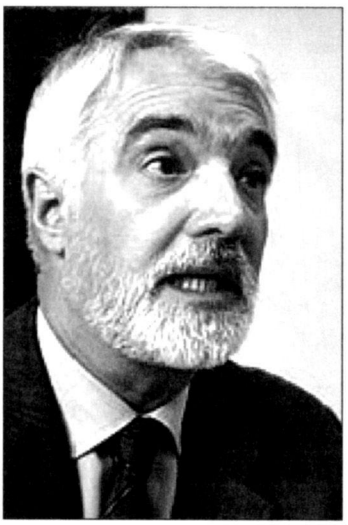

Miroljub Labus

Udvardi Iván és Radmila Milivojević

augusztus 9. – Ljubiša Jovanović, a külgazdasági kapcsolatok miniszterhelyettese megerősítette, hogy visszaállították az EU-ba irányuló cukorkivitelre vonatkozó kedvezményt, eredményképpen az idén 120–150 millió euró jövedelemre számíthatunk. „A cukorkiviteli kedvezmény felfüggesztésére vonatkozó rendelet ma járt le, és minthogy nem hoztak újabbat, úgy tekintendő, hogy mától ismét kedvező feltételek mellett exportálhatjuk a cukrot" – mondta Jovanović.

augusztus 16. – Milica Delević Đilas, az EU-iroda igazgatója lemondott tisztségéről. A Svetozar Marovićhoz, Szerbia és Montenegró elnökéhez intézett levelében ezt azzal indokolta, hogy a politikai tényezők között nincs politikai megállapodás arra vonatkozólag, hogy az ország milyen úton kíván haladni az EU-ba, és hogy ennek érdekében milyen lépéseket kész tenni. „Sajnos, már régóta nincs megállapodás sem Szerbiában, sem Montenegróban, de közöttük sincs, ami mindennél jobban rávilágít a Szerbia és Montenegró gazdasági rendszerének harmonizálásához, valamint a nemzetközi büntetőtörvényszékkel való együttműködés viszonyulásáról" – áll a levélben. Milica Delević Đilas értékelése szerint nincs meg a politikai akarat e kulcsfontosságú kérdések megoldásához, következésképpen késik az Államközösség és külön-külön a tagköztársaságok társulásának folyamata. „Ilyen helyzetben nem vagyok képes ellátni az iroda igazgatójának tisztségét" – hangsúlyozza a levélben. Hozzáteszi, sajnálattal mond le, mert tisztában van az EU-csatlakozás jelentőségével, mert ez nemcsak Szerbia és Montenegró kiemelt külpolitikai célja, hanem az ország gazdasági és politikai tranzíciójának ösztönzése is.

augusztus 17. – Az uniós csatlakozással megbízott iroda új vezetője Jela Baćović, akit a minisztertanács ülésén neveztek ki. Eddig Szerbia és Montenegró külgazdasági kapcsolatok miniszterének helyettese volt, a nemzetközi gazdasági szervezetek és a multilaterális gazdasági együttműködés szektorában dolgozott.

szeptember 4. – Az Európai Unió tagországai Szerbia és Montenegróval kapcsolatban úgy határoztak, hogy bár továbbra is egyetlen országnak tekintik, uniós közelítésükben a jövőben külön kezelik az államszövetség tagjait. A tagállamok külügyminiszterei a Maastricht melletti St. Gerlach-kastélyban tartottak kétnapos informális ülést.

szeptember 23. – A montenegrói és a szerbiai kormány tárgyalásokat kezdett azoknak az elveknek a kidolgozására vonatkozóan, amelyek alapján a gazdasági viszonyok tekintetében mindenki a saját útján halad az európai uniós integráció felé. A Beta hírügynökségnek ezt Gordana Đurović, az európai integrációkkal megbízott montenegrói miniszter is megerősítette, nem kívánta azonban közölni a részleteket.

A podgoricai médiumok közzétették, a két kormánynak az a szándéka, hogy a Maastrichtban tartott miniszteri értekezlet után – amelyen elfogadták a gazdasági viszonyok ilyen modelljét az integrációs folyamatban –, nem várnak arra, hogy Európa szolgáljon kész modellel, hanem közös megoldást találnak. A két kormány közötti megbeszélésről tájékoztatták az EU képviselőit is, és a következő egy hónapban várhatóan végleg megállapodnak a gazdasági modellről.

szeptember 24. – Az Európai Unió Bizottsága támogatja a volt jugoszláv köztársaságok gyorsabb közeledését a 25 tagországot számláló közösségéhez – jelentette ki Reinhard Priebe, az EU nyugat-balkáni hivatalának igazgatója.

október 6. – Szerbia elfogadja az EU-csatlakozásra vonatkozó „kétvágányos modellt", és 2012-ben az unió teljes jogú tagjává válhatna – értékelt Miroljub Labus szerbiai kormányalelnök, miután találkozott Javier Solana és Chris Patten magas rangú EU-képviselőkkel.

Labus az eszmecserét követően hangsúlyozta, hogy jelenleg már csak a hágai nemzetközi törvényszékkel való együtt(nem)működés az EU-csatlakozás kerékkötője, tekintettel arra, hogy az Államközösség két tagköztársasága – EU-társulásra vonatkozó – gazdasági kapcsolatrendszerének harmonizációja megoldódott. A szerb kormányfőhelyettes azt is hozzátette, hogy – amennyiben a hágai kérdést sikerül gyorsan megoldani – már a jövő év elején elkészülhet a megvalósíthatósági tanulmány, 2005 végén pedig sor kerülhet a társult tagságról szóló szerződés aláírására is.

október 11. – Az Európai Bizottság folytatja a Szerbia és Montenegró EU-betagosodását érintő és annak előfeltételét jelentő stabilizációs és társulási megállapodásról szóló megvalósíthatósági tanulmány kidolgozását, mivel Belgrád és Podgorica részéről is támogatták a kétvágányos csatlakozási elv ötletét. Ezt az unió külügyminisztereinek luxembourgi tanácskozásán Chris Patten, az európai bizottság külügyi biztosa közölte, mondván, „elégedett, hogy a belső nézeteltérések okozta késés után Szerbia és Montenegró ügyében végre előrelépésről" számolhat be.

október 13. – A szerbiai parlament elfogadta az uniós csatlakozásról szóló rezolúciót, amely kimondja, hogy Szerbiának mint Szerbia és Montenegró tagországának az Európai Unióhoz és a Békepartnerséghez való csatlakozása stratégiai és nemzeti cél. A rezolúciót mind a 129 jelen levő képviselő támogatta és rászavazott, de nem voltak köztük radikálisok és szocialisták, ugyanis e két párt képviselői a szavazás idején nem tartózkodtak a teremben.

A belgrádi tárgyalásainkon sikerült elhárítani az Államközösség és az EU kapcsolataiban felmerülő akadályok többségét – jelentette ki Javier Solana, miután befejezték a megbeszéléseket Svetozar Marović elnökkel. A képen: Svetozar Marović, Chris Patten és Javier Solana

HATÁROZAT AZ EURÓPAI UNIÓHOZ VALÓ CSATLAKOZÁSRÓL, AMELYET SZERBIA KÖZTÁRSASÁG NÉPKÉPVISELŐHÁZA 2004. OKTÓBER 13-ÁN FOGADOTT EL[4]

Megerősítve Szerbia Köztársaság elkötelezettségét a demokratikus társadalom építése iránt, amely a jog uralmán és az emberi, valamint a kisebbségi jogok tiszteletben tartásán, a piacgazdaság elvein alapszik, továbbá hatékony állami intézmények építése iránt, azokkal az Európai Unióhoz való csatlakozási kritériumokkal összhangban, amelyeket az Európai Tanács 1993-ban Koppenhágában határozott meg;

Megerősítve Szerbia Köztársaság teljes elhatározottságát Szerbia és Montenegró Államközössége alapokmányának megvalósítása és a funkcionális Államközösség kiépítésének határozott törekvése mellett;

Alapul véve Szerbia polgárainak világosan kifejezett elhatározását, valamint Szerbia Köztársaságnak az Európai Unióhoz való csatlakozásáról megvalósított politikai egyetértést, mint vitathatatlan stratégiai célt;

Megerősítve Szerbia Köztársaság eltökéltségét, hogy (illetékességeivel összhangban) teljesítse az EU 2003. június 21-én megtartott nyugat-balkáni csúcsértekezlete nyilatkozatával vállalt kötelezettségeket, valamint a Theszalonikiben (Szalonikiben) elfogadott Nyugat-Balkán: Út az európai integrációk felé című teendőket;

Kiemelve Szerbia Köztársaság óhaját, hogy aktívan és sokoldalúan hozzájáruljon a nemzetközi közösség erőfeszítéseihez a délkelet-európai stabilitás megteremtéséhez és a tartós béke létrehozásához;

Osztozva azokon az elveken és célokon, amelyeken az Európai Unió nyugszik, Szerbia Köztársaság történelmi és kulturális sajátosságainak tiszteletben tartása mellett;

Üdvözölve az Európai Unió 2004. május 1-jei történelmi bővítését, amely megszüntette Európa politikai, katonai, gazdasági és ideológiai megosztását;

Az Európai Unió Szerződésének (Amszterdami Szerződés) 49. cikkéből kiindulva, amely az Európai Unió tagságába való felvételt kérő állam felvételének eljárására és feltételeire vonatkozik;

Szerbia Köztársaság Népképviselőháza, a 2004. évi második rendes ülésezés 2004. október 13-án megtartott első ülésén, elfogadta

az Európai Unióhoz való csatlakozási határozatot

Szerbia Köztársaság Népképviselőháza:

1. Megerősíti a Szerbia Köztársaság, mint Szerbia és Montenegró Államközössége tagjának az Európai Unió teljes jogú tagjává való gyorsított felvételét és a Békepartnerséghez való csatlakozást, mint stratégiai és nemzeti célt, amelynek Szerbia Köztársaság Népképviselőháza a további munka során teljes és állandó támogatást nyújt.

2. Kifejezi teljes készségét:

- hogy teljesítse az Európai Unióba való gyorsított integrálódás összes előfeltételét;
- az emberi és a kisebbségi jogok tiszteletben tartása iránt;
- Szerbia Köztársaság nemzetközi kötelezettségei teljesítése iránt és határozottan támogatja az álláspontot, hogy minden, a volt JSZSZK területén, az 1991 és 2000 közötti fegyveres összetűzések idején háborús bűnök elkövetésével gyanúsított személy az igazságszolgáltatás elé kerüljön, a hatályos jogszabályokkal és a nemzetközi kötelezettségekkel összhangban;
- hogy az Európa Tanács és az Európai Biztonsági és Együttműködési Szervezet tagságából eredő állandó és építő jellegű együttműködést folytasson,
- hogy fejlessze és elősegítse a regionális együttműködés minden formáját, a regionális kezdeményezéseket és a szomszédokkal való együttműködést.

3. Rámutat Szerbia és Montenegró Államközössége közös szervei minél hatékonyabb működésének és az összes szükséges intézmény megalakításának szükségességére, valamint az Európai Unióval való együttműködés erősítését szolgáló intézkedések megtételére.

4. Kötelezettséget vállal, hogy Szerbia Köztársaság Népképviselőháza munkájában Szerbia Köztársaság törvényhozásának az Európai Unió jogi vívmányaival való összehangolása elsőbbséget fog élvezni, beleértve külön eljárások bevezetését is e folyamat hatékonyságának növelése céljából.

5. Szerbia Köztársaság kormányától elvárja, hogy háromhavonta tájékoztassa Szerbia Köztársaság Népképviselőházát a tervezett és teljesített kötelezettségekről, valamint azoknak a programoknak és egyéb tevékenységeknek a megvalósításáról, amelyek Szerbia és Montenegrónak az Európai Unióhoz való társulása gyorsításához szükségesek.

6. Szerbia Köztársaság kormányától követeli, hogy minél rövidebb határidőn belül készítse el Szerbiának az Európai Unióhoz való csatlakozási stratégiáját, és hogy intézkedéseket foganatosítson a szerbiai jognak az Európai Unió jogi vívmányaival való gyorsított összehangolására.

7. Kötelezettséget vállal az Európai Parlamenttel, a tagországok parlamentjeivel, az Európai Unió tagságára jelölt országok parlamentjeivel, valamint a stabilizálási és társulási folyamatban részes országok parlamentjeivel való együttműködés fejlesztésére és előbbrevitelére.

8. Kötelezettséget vállal, hogy tevékenyen részt vesz az európai értékek terjesztésében és az országnak az Európai Unióba való csatlakozása jelentőségének Szerbia közvéleményével való megismertetésében.

9. Felhívja a politikai pártokat, nemkormányzati szervezeteket, szakszervezeteket, a munkaadók egyesületeit, a vallási közösségeket, a médiákat és Szerbia minden polgárát, hogy csatlakozzanak ahhoz a közös erőfeszítéshez, hogy a csatlakozási folyamat a törvényhozási, végrehajtó és igazságügyi hatalom, valamint minden szabad társadalmi tevékenység területén felgyorsuljon.

10. Ezt a határozatot meg kell jelentetni Szerbia Köztársaság Hivatalos Közlönyében.

RS (Köztársasági Képviselőház) 48. szám

Belgrádban, 2004. október 13-án

SZERBIA KÖZTÁRSASÁG NÉPKÉPVISELŐHÁZA

Predrag Marković
ELNÖK

december 2. – Szerbia és Montenegró Minisztertanácsa ülésén az európai partnerségre irányuló akcióterv megvalósítása szempontjából megvitatta azokat az intézkedéseket és tevékenységeket, amelyek hozzásegítik Szerbia és Montenegrót, hogy csatlakozzon az Európai Unióhoz.

december 10. – Szerbia és Montenegró minden nemzetközi kötelezettségét teljesíti, beleértve a hágai törvényszékkel kapcsolatosakat is – jelentette ki Svetozar Marović államelnök az európai integrációkkal megbízott tanács belgrádi ülését követően. Mint mondta, erre azért van szükség, mert csak így kaphat zöld fényt az EU-társulásról szóló kivitelezhetőségi tanulmány.

2005

január 15. – A Miroljub Labus, a szerb kormány alelnöke kijelentette, hogy csak akkor számíthatunk az európai uniós tagságra 2012-ben, ha sürgősen eleget teszünk a hágai nemzetközi törvényszék követeléseinek. Ha két héten belül pozitív fejlemények lennének ezen a téren, akkor márciusban kedvező lehetne a megvalósíthatósági tanulmány, szeptemberben pedig elkezdődhetnének a stabilizációra és az előkészületekre vonatkozó tárgyalások, mondta Labus a Belgrádban szervezett kerekasztal-megbeszélésen, melynek témája Szerbia európai jövője volt.

január 21. – Javier Solana akkor látogat majd Belgrádba, ha „jelentős előrelépés történik" Szerbia és Montenegrónak a hágai nemzetközi törvényszékkel való együttműködésében – közölte Stefan Lehne, az EU kül- és biztonságpolitikai főképviselőjének tanácsadója Vuk Draškovićtyal, az Államközösség külügyminiszterével.

Lehne elmondta Draškovićnak, hogy a hágai nemzetközi törvényszékkel való együttműködés „jelentős előrehaladásának hiánya" a fő oka annak, hogy Solana elhalasztotta belgrádi látogatását – áll a külügyminisztérium közleményében.

január 31. – Ez Európai Unió március végéig ad haladékot Szerbia és Montenegrónak a hágai nemzetközi törvényszékkel való teljes együttműködés teljesítésére, mely az uniós társult tagság elnyerését célzó kivitelezhetőségi tanulmány elkészítésének előfeltétele – közölte Brüsszelben Olli Rehn, az unió bővítési biztosa.

február 9. – Miroljub Labus szerbiai kormányfőhelyettes reményei szerint az Európai Unió tagországai vezetőinek február 21-i találkozójáig jelentős lépést teszünk a hágai törvényszékkel való együttműködés terén. Vojislav Koštunica szerbiai kormányfő magára vállalta, hogy ezt viszonylag rövid idő alatt befejezi, és ha addig teljesítjük a hágai törvényszék iránti kötelezettségeinket, gondolom, hogy az EU pozitívabban viszonyul majd hozzánk – mondta Labus a Szerbiai Képviselőház európai integráció-ügyi bizottságának ülésén.

március 18. – Az európai integrációs együttműködésről szóló memorandumot írtak alá Belgrádban szerbiai és magyarországi kormányilletékesek.

A memorandumot Udvardi Iván, a magyar külügyminisztérium politikai igazgatója és Radmila Milivojević, a szerb kormány mellett működő integrációs hivatal vezetője írta alá Magyarország belgrádi nagykövetségén. Az aláírás után Udvardi közölte: a dokumentum keretet biztosít ahhoz, hogy Magyarország intézményesen átadhassa Szerbiának az integrációs felkészülés során szerzett tapasztalatait. Az első szakaszban a két ország 19 közös projektumot hajt végre, amelyeket tisztán a magyar költségvetésből finanszíroznak. A projektumok elsősorban a szerbiai európai uniós ismeretek bővítésére összpontosítanak a felsőoktatás, a média és a kulturális élet területén, egyes projektek a schengeni rendszerhez való közeledést szolgálják, mások pedig szűkebben az euroatlanti biztonsági rendszerekhez kapcsolódnak. A közeljövőben megvizsgálják, hogy milyen típusú segítségre van még szüksége Szerbiának, és ezután beindítják az együttműködés második szakaszát. Udvardi szerint a hatékonyabb segítségnyújtás végett Budapest más uniós országokat is be akar vonni az együttműködésbe.

március 21. – Az Európai Unió és a Szerbia és Montenegró közti együttműködés több tekintetben is egy kedvezőbb fázisba lépett – vélekedett Javier Solana a Boris Tadićtyal folytatott brüsszeli megbeszélései után. Az unió kül- és biztonságpolitikai főképviselője hangsúlyozta, a megvalósíthatósági tanulmány az Államközösség EU-integráció útján tett első jelentős lépése.

A kedvezőbb értékelést, Solana szavai szerint, a hágai nemzetközi törvényszékkel való jobb együttműködés, az a tény, hogy közelebb kerültünk a megvalósít-

Javier Solana és Boris Tadić

hatósági tanulmány kidolgozásához, és az Államközösség kettős vágányú csatlakozásra való hajlandósága feltételezte, nemkülönben a szaloniki értekezlet, melyen a nyugat-balkáni térség országainak, így Szerbia és Montenegrónak az EU-ba való társulásának eshetősége is körvonalazódott. A szerb elnök kimondottan jelentősnek nevezte azt, hogy az EU-ban most ilyen kedvező a fogadtatásunk, és maga is úgy vélte, hogy a megvalósíthatósági tanulmány csak az első, EU-integrációt célzó lépés. Ezt a stabilizációs és társulási megállapodás megkötése hivatott követni. Számunkra az európai integrációs felzárkózás kulcsfontosságú stratégiai cél, ezért ennek érdekében meg kell tennünk minden tőlünk telhetőt. Minden kérdést ebben a vonatkozásban kell szemlélnünk. Minél előbb, annál jobb – mondta Tadić. Vendéglátója nem bocsátkozott időpontjóslásba, de kiemelte, ha a közeledés a következő hónapokban is ilyen ütemben halad, a stabilizációs és társulási megállapodás feltételei is megteremtődhetnek.

március 22. – A hónap végéig adottak lesznek a hágai nemzetközi törvényszékkel való teljes együttműködés feltételei – jelentette ki Vojislav Koštunica az Olli Rehnnel, az EU bővítési biztosával való brüsszeli találkozója után. A szerb kormányfő a megbeszélést követő sajtóértekezleten kiemelte, hogy ez Nebojša Pavković és Sreten Lukić tábornokokra vonatkozik, és hozzátette, hogy az esetleges további lépéseket illetően – amíg nem biztos a fejleményekben – nem akar jóslatokba bocsátkozni. Rehn hangsúlyozta, hogy ezek az intézkedések szavatolják a kedvező megvalósíthatósági tanulmányt, és az EU miniszterei és vezetői részéről zöld fényt adnak a stabilizációs és társulási megállapodás megkötésével kapcsolatos tárgyalások megkezdéséhez. Rehn elismerően szólt Szerbia közelmúltban tett lépéseiről, és hozzátette, még néhány ilyen elengedhetetlen lépés szükséges a törvényszékkel való maradéktalan együttműködés teljesítéséhez.

március 28. – Szerbia kormánya, az EU-hoz való csatlakozással foglalkozó iroda és az Európai Bizottság Szerbia és Montenegró-i küldöttsége Kragujevacon megkezdte az „Európa kopogtat a te ajtódon" elnevezésű kampányt.

április 6. – Az Államközösség EU-közeledését célzó, és alapjában véve már elkészült megvalósíthatósági tanulmány kedvező elbírálásban akkor részesülhet, ha április 12-éig – amikor a dokumentum az Európai Bizottság asztalára kerül – Nebojša Pavković tábornok is Hágába érkezik – mondták brüsszeli források a Betának. Az Európai Bizottság nem igényel külön jelentést a hágai törvényszéktől, midőn 12-én biztosi tanácsa elbírálja majd a megvalósíthatósági tanulmányt, ám Olli Rehn bővítési biztos szavai szerint Pavković kiadása egyértelműen jelezné, hogy ez az együttműködés elérte a kívánt fokot. Rehn április 4-én erről telefonon értekezett Vojislav Koštunica szerb kormányfővel is. Az EU-illetékesek azt is elmondták, hogy Brüsszel állandó kapcsolatban van a törvényszékkel, a szerb hatóságoktól pedig azt az ígéretet kapta, hogy a jelzett határidőig a teljes együttműködés ezen hiányzó eleme is meglesz.

április 12. – Az Európai Bizottság elfogadta a megvalósíthatósági tanulmányt, amely elvben lehetővé teszi Szerbia és Montenegrónak, hogy megkezdje a társulási és stabilizációs tárgyalásokat az EU-val. Ám a tárgyalások feltétele a teljes együttműködés a hágai törvényszékkel. Ami annyit jelent, hogy valamennyi vádlottat ki kell szolgáltatni, beleértve Mladićot és Karadžićot is. Ezt teljesen egyértelművé tette Olli Rehn bővítési biztos strasbourgi sajtóértekezletén. A tanulmány elfogadása Szerbia és Montenegró európai útjának a kezdete, mondta az EU-biztos. Az Európai Bizottság strasbourgi döntését a Miniszterek Tanácsának kell még jóváhagynia. A testület április 25-én tart ülést.

április 14. – Szerbia 2014-ben csatlakozhatna az Európai Unióhoz – vélekedett Belgrádban Francois Heisburg, a balkán térséggel megbízott nemzetközi bizottság képviselője. Heisburg, aki egyébként a francia stratégiai kutatások alapítványának igazgatója, kijelentette: ez a dátum nem csupán jelképes (az első világháború kitörésének 100. évfordulója), hanem reális határidő, hiszen a közép-európai országoknak 15 év kellett, hogy csatlakozóképesekké váljanak.

április 18. – Elengedhetetlen, hogy a stabilizációs és társulási tárgyalások megkezdéséig Szerbia és Montenegró a reformok útján maradjon, és jelentősen javítsa a hágai törvényszékkel való együttműködését. Utóbbi feltétel teljesítése nélkül szó sem lehet a tárgyalások megkezdéséről – nyilatkozta újságírók előtt Olli Rehn, az Európai Unió bővítési biztosa, aki tegnap Belgrádba való érkezése után részt vett az európai integrációval megbízott parlamenti tanács bővített ülésén, és hozzátette, hogy az Államközösségnek a tárgyalásokig cselekedetei révén meg kell győznie az EU-t, hogy nemzetközi kötelezettségeinek maradéktalanul eleget tesz.

április 21. – Predrag Marković, a szerbiai parlament elnöke levelet intézett Vojislav Koštunica szerbiai kormányfőhöz és Boris Tadić köztársasági elnökhöz. Rámutat arra, hogy valamennyi állami szervnek maximálisan részt kell vennie azok-

Olli Rehn és Svetozar Marović

nak a céloknak az elérésében, amelyek a megvalósíthatósági tanulmány értékeléséből következnek. Marković a kormánytól kéri, juttassa el a képviselőháznak a rendőrségről és az ombudsmanról szóló törvényjavaslatot, hogy sürgősségi eljárással bekerüljenek a képviselőházi eljárásba. Továbbá a kormány sürgesse meg a denacionalizálásról, az állami segélyről a diszkriminációellenes törvények elkészítését. Sürgős a korrupció elleni nemzeti stratégia, valamint az uniós csatlakozási nemzeti stratégia kidolgozása is.

április 22. – Predrag Ivanović, Szerbia és Montenegró külgazdasági minisztere kijelentette, hogy az Európai Bizottság értékelése szerint Szerbia és Montenegró rendelkezik elegendő kapacitással ahhoz, hogy megkezdhesse a stabilizálás és társulás második szakaszát. Mint mondta, a mostani szakaszban el kell készíteni a reformtörvényeket, tiszteletben kell tartani az alkotmányos okiratot, és maradéktalanul együtt kell működni a hágai törvényszékkel.

április 24. – Svetozar Marović, Szerbia és Montenegró Államközösségének elnöke bejelentette, hogy az Európa Tanács április 26-án Strasbourgban esedékes Parlamentáris Közgyűlésén kérni fogja, hogy Szerbia és Montenegró számára „rövidítsék le" az Európai Unióba vezető utat. – Mi nem akarunk kiváltságosan bejutni az európai intézményekbe, de eltökéltek vagyunk abban, hogy ezt a folyamatot felgyorsítsuk, s ehhez az EU teljes támogatására számítunk – mondta Marović a podgoricai Dan napilapban közölt interjúban.

április 25. – Az Európai Unió külügyminiszterei Luxembourgban támogatták az Európa Bizottság azon kedvező értékelését, miszerint Szerbia és Montenegró felkészült arra, hogy megkezdje a tárgyalásokat az Európai Unióval a stabilizációs és társulási megállapodás megkötéséről, és felhatalmazták a bizottságot, hogy mielőbb kezdje meg ezeket a tárgyalásokat.

Az EU külügyminiszteri tanácsa elismerően szólt Szerbia és Montenegró lényeges fejlődéséről, és hangsúlyozta az alkotmányos alapokmány szabályozta államközösség további szilárdítása melletti elkötelezettségét, és üdvözölte a hágai nemzetközi törvényszék és Belgrád együttműködésében bekövetkezett pozitív fejleményeket.
Az unió diplomáciai vezetői megismételték, hogy a Nyugat-Balkán országainak, így az Államközösségnek az EU-hoz való közeledési ütemét az elengedhetetlen belső reformok és feltételek teljesítésének (köztük a hágai törvényszékkel való együttműködés) üteme befolyásolja.
• Boris Tadić, Szerbia elnöke kijelentette, a megvalósíthatósági tanulmány kedvező értékelésének megerősítése nagyon fontos, de „nem jelenti azt, hogy a folyamat befejeződött, hiszen Szerbiára még csak most vár a munka neheze". – Előttünk állnak a belső reformok, az adminisztrációs rendszer módosítása, a védelmi rendszer és a rendőrség reformja, a gazdaság összetételének megváltoztatása és a gazdaság liberalizálása, a közvállalatok átalakítása, az energetikai stratégia meghozatala, továbbá az oktatásügy egyeztetése az európai mércékkel – jelentette ki az újságíróknak Kragujevacon. Hangsúlyozta, Szerbiában az élet politikai, szociális, gazdasági és biztonsági szempontjait mind egyeztetni kell az Európai Unió mércéivel.
• Vojislav Koštunica szerb kormányfő gratulált a polgároknak és az állami intézményeknek a megvalósíthatósági tanulmány kedvező értékelése kapcsán, és azt üzente, Szerbia kész és képes vállalni a felelősség rá eső részét, és hozzájárulni, hogy az egész térség az Európai Unió részévé váljon. – Üzenetünk, amely, úgy vélem, általánosan elfogadott üzenet, a következő: a térségben mindnyájunknak tartani kell magunkat az európai elvekhez és értékekhez, közösen kell megőriznünk a stabilitást, és ez ugyanakkor azt is jelenti, hogy tiszteletben kell tartani a nemzetközi határok sérthetetlenségét a térségben – hangsúlyozta Koštunica írásos nyilatkozatában.
• Miroljub Labus szerbiai kormányfőhelyettes Leskovacon azt nyilatkozta, hogy októberben kezdődik majd a Szerbia uniós csatlakozására vonatkozó tárgyalások második szakasza. Az Európa kopogtat az ajtón nevű kampány keretében Labus munkatársaival és a külföldi diplomatákkal Leskovacon tartózkodott, ott közölte, hogy nagy munka vár ránk törvényeinknek és jogszabályainknak az EU-val való egyeztetésére. Hangsúlyozta, hogy a jogszabályok 50 százaléka az élelmiszer-termelésre, -feldolgozásra és -eladásra vonatkozik. E téren minden államnak rendet kell teremtenie, nyilvántartást kell vezetnie, meg kell szerveznie az egészségügyi, az állat-egészségügyi és a növény-egészségügyi ellenőrzést – mondta Labus, és emlékeztetett arra, hogy Szerbiában húsz évvel ezelőtt sokkal jobb volt az ilyen ellenőrzés. Szerbiának tehát az ellenőrzés szempontjából el kell érnie az akkori szintet, és egybe kell hangolnia az Európai Unió szabályaival. Labus hangsúlyozta továbbá, hogy Szerbia és Montenegró uniós csatlakozása feltételezi az energia-takarékoskodást is, ennek keretében csökkenteni kell a villanyáram-fogyasztást.

Április 26. – Autonómiánál több, függetlenségnél kevesebb – ezt ajánlotta fel Kosovónak az Európa Tanács parlamenti közgyűlésének strasbourgi ülésén elmondott beszédében Svetozar Marović, Szerbia és Montenegró államfője. Marović nem részletezte, hogy ez konkrétan mit jelentene, csak arról beszélt, hogy olyan megoldást kell találni, hogy ne legyenek győztesek és vesztesek, s amelynek révén Kosovo európai, demokratikus és többetnikumú régióvá válik. Mint hangsúlyozta, el kell érni, hogy Kosovóban szabadon, biztonságban élhessen mindenki, azaz a kisebbségek megfelelő védelmet kapjanak. A megoldás útja a párbeszéd, méghozzá a lehetséges összes szinten, azaz nemcsak Priština és Belgrád között, hanem a tartományon belül is – mondta, hozzátéve: Kosovo nem térhet vissza az 1999 előtti időkbe, de a jelenlegi helyzet fenntartása sem lehetséges.

Április 30. – Filip Vujanović montenegrói elnök kijelentette, hogy Montenegró jövőjét nem lehet a kosovói problémához kötni. Szerinte Montenegró a referendum után önállóan folytatja majd útját az Európai Unió felé.

Május 6. – A nyugat-balkáni országok az eszközök alapján, amelyeket az EU befektet a potenciális tagországokba, 2011-ben válnak tagjelöltekké, Szerbia pedig valószínűleg csak 2019-ben léphet be az EU-ba – állapította meg Belgrádban Gerald Knaus, az Európai Stabilitási Kezdeményezés igazgatója. A kerekasztal-értekezleten, amelynek témája a csatlakozás előtti segítség eszközeinek (IPA) hozzáférhetősége volt, és amelyet a Föderáció Palotájában tartottak, Knaus kifejtette, Szerbia most ott tart, ahol 1992-ben Bulgária, amely 2007-ben csaknem biztosan EU-tagállam lesz.

• Maurizio Massari, az EBESZ missziójának vezetője úgy értékelte, Szerbia és Montenegró jelentős lépéseket tett előre a hágai törvényszékkel való együttműködésben, Ratko Mladić letartóztatása azonban kulcskérdés, hogy az ország belépheszen a Békepartnerségbe és az Európai Unióba. A Szerbia és Montenegró az európai integrációk felé vezető úton témára megtartott beszéde után Massari a kragujevaci Jogi Kar tanárainak és hallgatóinak kifejtette, Mladić letartóztatását több évvel ezelőtt megszabták mint feltételt az EU-tagsághoz, és ezen most nehéz változtatni. Hangsúlyozta, bízik benne, hogy Szerbia és Montenegró eleget tesz minden feltételnek az EU-csatlakozáshoz. „A csatlakozás folyamata néhány évig tart, de remélem, az önök országa teljesít minden feltételt, és lerövidíti ezt a folyamatot. A szerbiai kormány jó lépéseket tesz ilyen irányban" – mondta.

Május 9. – A Demokrata Párt aggódik, mert Szerbia gyakorlatilag nem került be az EU költségvetésébe, legalábbis nem annak a 14,6 millió eurónak az elosztása tekintetében, amely elosztásra kerül azok között az országok között, amelyek csatlakoznak majd a „huszonötökhöz", mondta Gordana Čomić, a DP képviselője a köztársasági parlamentben tartott sajtókonferencián.

Május 10. – Boris Tadić szerbiai köztársasági elnök Szerbia és Montenegró vezetőinek ötödik belgrádi találkozója megnyitóján kijelentette, hogy Szerbiában átfogó társadalmi reformok folynak, amelyek felgyorsítják az ország európai integrálódását.

Maurizio Massari

Svetozar Marović beszédét mondja

• Miroljub Labus, a szerbiai kormány alelnöke 2012-t nagyon reális határidőnek tartja Szerbia uniós csatlakozásához. 2012-ben beléphetünk az EU-ba, s ez nagy terv, amelynek kivitelezésén ennek a mostani kormánynak és minden majdani kormánynak keményen munkálkodnia kell, mondta Labus.

Május 11. – Boris Tadić, Szerbia elnöke előterjesztette az általa kidolgozott európai csatlakozási elveket tartalmazó okmány munka jellegű változatát, amely szerint minden állami tisztségviselő arra kötelezi magát, hogy munkájának fő célja az ország európai integrációja és a polgárok jóléte legyen. A szöveget eljuttatták minden jelentősebb pártnak, állami és társadalmi intézménynek és a médiumoknak. Az elnöki kabinet közleménye szerint Tadić elvárja, hogy egy hónapon belül megkapja a visszajelzéseket, amelyeket beépítenek a végleges szövegbe. Ezt követően az okmányt aláírnák a jelentősebb politikai pártok vezetői. Az aláírással a pártok arra kötelezenék magukat, hogy „Szerbia egyedüli útja az európai út, és Szerbiának az európai uniós tagságig a leggyorsabb és a leghatékonyabb módon kell eljutnia".

[1] Forrás http://www.mfa.gov.yu/Srpski/Foreinframe.htm

[2] Az Európai Bizottság csak 2005. április 12-én fogadta el a megvalósíthatósági tanulmányt, amely elvben lehetővé teszi Szerbia és Montenegrónak, hogy megkezdje a társulási és stabilizációs tárgyalásokat az EU-val. Az Európai Unió külügyminiszterei 2005. április 25-én Luxembourgban támogatták az Európai Bizottság azon kedvező értékelését, miszerint Szerbia és Montenegró felkészült arra, hogy megkezdje a tárgyalásokat az Európai Unióval a stabilizációs és társulási megállapodás megkötéséről, és felhatalmazták a bizottságot, hogy mielőbb kezdje meg ezeket a tárgyalásokat. Az unió diplomáciai vezetői megismételték,

hogy a Nyugat-Balkán országainak, így az Államközösségnek az EU-hoz való közeledési ütemét az elengedhetetlen belső reformok és feltételek teljesítésének (köztük a hágai törvényszékkel való együttműködés) üteme befolyásolja.

[3] Források: Hronologija novih odnosa SRJ–EU, Bilten Evropske unije, br. 1, 2001 április és Zoran Skopljak – SRJ – EU: Hronologija odnosa. A szerző a belgrádi Szerbia Fejlesztési Központja (Centar za razvoj Srbije) Igazgatóbizottságának a tagja. Megjelent a *VREME* hetilap 2003. január 30-i 630. számának mellékleteként (evropskiforum: http://www.evropski-forum.net/monthly/januar/Skopljak.htm, 2003. augusztus 2.). Az EU-nak a délkelet-európai kezdeményezéseivel kapcsolatban (Dosadašnje inicijative Evropske unije prema jugoistočnoj Evropi): http://www.eudelyug.org/sr/eu_in_see/stabilisation.htm (13. 04. 2004.). Az Európai Unióhoz való csatalakozással foglalkozó iroda (Kancelarija za pridruživanje Evropskoj uniji) honlapja: (http://www.seio.sr.gov.yu/code/navigate.asp?Id=133
További irodalom: Ivan Vejvoda, izvršni direktor projekta „Balkanski fond za demokratiju": Nismo okončali ni prvu etapu ulaska u Evropsku uniju, Danas, Globus, 2004. március 16., 19. oldal; M.T.: Za brži ulazak u Evropu 50 zakona do kraja godine, Danas, 2004. március 23., 4. oldal); Konstantin Kosačov: Novo proširenje EU zadire u interes Rusije, Danas, Evropa, 2004. március 23., 17. oldal; Kristof Bertram: Podeljena evropska kuća, Danas, Evropa, 2004. április 8., 13. oldal és a napi sajtóhírek.

[4] Forrás: http://www.parlament.sr.gov.yu/content/lat/akta/akta_detalji.asp?Id=116&t=O#
Fordította: BOZÓKI Antal

Bálint István

KORUNK KÉRDÉSE: A VAGYON-VISSZASZÁRMAZTATÁS

Rendhagyó könyvismertetés a Vajdasági Magyar Tudományos Társaság egy kiadványáról

A Vajdasági Magyar Tudományos Társaság 2004. november 7-én Újvidéken *Vagyon-visszaszármaztatás és privatizáció a rendszerváltó országokban* címmel tudományos tanácskozást szervezett. Ennek a tanácskozásnak az anyaga ugyanezzel a címmel könyv alakban is megjelent (Atlantis Kiadó, Újvidék, 2005). Írásunkat azért neveztük rendhagyó könyvismertetésnek, mert kísérletet teszünk a könyvben és a tanácskozás referátumaiban, felszólalásaiban tárgyalt kérdéskörnek általános – de természetesen csak vázlatos – bemutatására.

A KISEBBSÉG ÉS A VAGYON-VISSZASZÁRMAZTATÁS

A vagyon-visszaszármaztatás kérdését az teszi bonyolulttá, hogy benne sok minden összegubancolódik, a problémáknak ez a gubanca napjaink egyik sokat emlegetett, de egyben egyik legnehezebben megoldható kérdés. A tanácskozás részvevői első helyre tették a kérdéskörnek kisebbségi vonatkozását, amit röviden az Igazságot a magyaroknak jelszóval foglalhatnánk össze. Joggal állapítja meg a könyv előszava: „Kisebbségi szempontból is rendkívüli jelentőséggel bír a vagyon-visszaszármaztatás." És joggal hangsúlyozta Szalma József, a tanácskozás egyik előadója: „A vajdasági magyarok szemszögéből különleges jelentőséggel bír az államosított mezőgazdasági földvagyon visszaszármaztatása eredeti tulajdonasaiknak." Vagy mint az egyik felszólaló, Kovács László mondta: „Ha a termőföld megmarad magyar kézben és a visszajáró nem kerül adásvétellel a más vidékről érkezők, a nem magyarok kezébe, s a magyarság nem maradna ki a privatizációból, akkor gazdaságilag, főleg a mezőgazdaság szempontjából megerősödne." A vagyon-visszaszármaztatás kérdésének megoldása ugyanis egyik lényeges része lehet általában a kisebbségek, konkrétan a vajdasági magyarság hátrányos helyzete javításának.

A tanácskozás részvevői ennek a tételnek az igazolásával egész Trianonig mennek vissza, ami természetes, hisz a kialakult hátrányos helyzet a trianoni békemegállapodás következménye. Elsősorban a tanácskozás egyik felszólalója, Kovács László – konkrétan Topolya példáján –, de több más részvevője is kimutatta, hogy

a trianoni megállapodás alapvető következménye nem egyszerűen a határok megváltoztatása volt, hanem az, hogy a magyarság kisebbségi sorsba kerülésével megindult elszegényedése, vagyonának elkobzása, amivel együttjárt – az elkobzott vagyonnak az új telepesekhez juttatásával – a nemzeti összetétel megváltoztatása, az „uralkodó nemzet" tagjainak kedvezőbb helyzetbe juttatása. Ezzel kezdetét vette a kisebbségek hátrányos anyagi alapjának kialakítása. (Szalma József arra is utalt, hogy ez a mozzanat bonyolította, sőt deformálta a vagyon-visszaszármaztatást Magyarországon, „többek között azért, mert a magyar tulajdonok sokszor határon túl maradtak, az ún. utodállamokban".)

A második világháború következményei csak súlyosbították ezt a hátrányos helyzetet, és új elemekkel bővítették a vagyon-visszaszármaztatás kérdéskörét. Az ún. Beneš-dekrétumokkal kapcsolatos bonyodalmak csak részben illusztrálják ezt. (E bonyodalmakra utal dr. Szalma azzal a megállapításával, hogy „Szlovákia azért nem végezte el a nemzeti földalap denacionalizálását, mert »tartott« attól, hogy a [szlovákiai és anyaországi] magyarok így visszakapják a volt csehszlovák állam által nacionalizált vagyonaikat".) A németek és – több országban – a magyarok kollektív bűnössé nyilvánítása és ezzel részben kiüldözésük, valamint vagyonuk elkobzása az egyik eleme annak, hogy a vagyon-visszaszármaztatás napjaink egyik legbonyolultabb problémájává vált. A Beneš-dekrétumok érvénytelenítésével kapcsolatos vita – ennek a kérdésnek a felvetése Csehország és Szlovákia EU-csatlakozásával kapcsolatban – ezekre a bonyodalmakra utalt. Mert nemcsak arról van szó, hogy ez a két ország nem tudja felmérni, milyen következményekkel járna a dekrétumok érvénytelenítése, még csak nem is pusztán arról, hogy nem hajlandóak vállalni ezeket a következményeket, elsősorban nem képesek és készek a magyarokkal szemben elkövetett igazságtalanság beismerésére és részleges orvoslására. Az igazi probléma, hogy itt a második világháború következményeiről van szó, amelyekről az az általános vélemény, hogy ezt a kérdést nem szabad bolygatni. Mert az alapvető gond nem az, hogy igazságtalanságot követtek el a magyarokkal szemben, hanem az, hogy nagyhatalmi megállapodással jelentősen nyugatabbra tolták a Szovjetunió határait, és ezért Lengyelországot Németország területének egy részével kárpótolták, ami tömeges kitelepítéssel (ezt egészítette ki a németek kiűzése – szintén nagyhatalmi döntéssel – számos országból) és vagyonelkobzással járt. Ma senki sem tartja lehetségesnek, hogy ehhez hozzányúljon.

Szerbia esetében a kérdésnek ez a vonatkozása sajátosan vetődik fel. Egyedül az elüldözött németek vagyonának kérdése jutott valamilyen megoldáshoz. (A titói Jugoszláviában államtitokként kezelték, hogy Németország vita nélkül elfogadta Jugoszlávia hadikárpótlási igényét, csak mellé tette a Jugoszláviában maradt német vagyonnak – az utolsó tyúkig menő – jegyzékét, és ennek a vagyonnak az összegét levonták a kért kártérítési összegből.) A gyűjtőtáborba hurcolt zsidók vagyonának kérdését nem oldották teljesen meg, elsősorban azért, mert a vállalatokat, üzleteket, gyógyszertárakat közben államosították, a földbirtokok nagyságát maximálták, tehát arról sem lehetett szó, hogy ezt a vagyont a zsidók visszakapják. A magyarok esetében pedig Szerbia még addig sem jutott el, hogy beismerje a magyarok ellen

elkövetett szörnyű bűnt, kb. minden tizedik vajdasági magyar legyilkolását. Így nem juthatott el az ezzel a népirtással járó vagyoni következmények jóvátételéig sem. (Elsősorban a kitelepített csúrogi és máshol élő magyarok kárpótlásáig, de a népirtással okvetlenül járó egyéb anyagi károk megtérítéséig sem. Ezzel kapcsolatban a könyv tartalmazza Uri Ferenc *A csúrogi magyarok vagyonának visszaszármaztatásáról* című hozzászólását.)

A második világháború után a kisebbségek kárára tovább változott Vajdaság nemzeti összetétele. Elsősorban azzal, hogy az elkobzott vagyont ismét a telepesek kapták. A magánvagyon ellen foganatosított intézkedések (az államosítás és nacionalizálás, előbb a „nagy" majd a „kis maximum" feletti földek elkobzása, a földek és a vagyon más részeinek büntetésként – elsősorban a terménybeadási kötelezettség elmulasztása miatti szankcióként – történő elvétele stb.) tovább rombolták a kisebbség, a vajdasági magyarok anyagi alapját, szegényítették ezt a kisebbséget, csökkentve a képességét arra is, hogy problémáit – legalább részben – saját erejéből oldja meg. Elkobozták a magyar egyházak, kultúregyesületek, szervezetek stb. vagyonát, közvetlenül gyengítve ezzel a magyar kisebbség politikai, társadalmi és kulturális életének anyagi alapját. Ezzel kapcsolatban hangsúlyozta felszólalásában Girizd Mária a vagyon-visszaszármaztatás kérdésének kapcsolódását a kisebbségi lét egyik fontos követelményéhez: „Jöjjön létre újra a megsemmisített középosztály, mert amióta a világ világ, a társadalom tartópillére volt." (A tanácskozás egyik felszólalója, dr. Erdősi József a könyvben A mitrovicai Magyar Művelődési Egyesület helyiségeinek visszaszármaztatási problémái című felszólalásában egy konkrét példán ismertette ezt a kérdést.) A rendszerváltás vesztesei is főleg a kisebbségek lettek. Elsősorban azért, mert megszűnt az az osztogató állam, amely törődött problémáikkal, de ugyanakkor kimaradtak a rendszerváltás olyan fordulataiból, amelyek a többségi nemzetnél a gazdagabbak legalább egy kis rétegének megteremtésével jártak. Mindezzel együtt lett a vagyon-visszaszármaztatás a kisebbségek, konkrétan a vajdasági magyarok hátrányos helyzete enyhítésének, a kisebbségi lét anyagi alapja erősítésének egyik eszköze, és a vagyon-visszaszármaztatás az egyik indokolt kisebbségi követelés. Kettős vonatkozásban. Egyrészt jogos az igény, hogy a nemzetközi joggal összhangban törlik a „kollektív bűnösség" miatt kimondott igazságtalanságot, amire a Tartományi Képviselőház tett is kísérletet, de a mai jogrendszerben ez nem elegendő. Másrészt: ha az állam visszaszorulásával mindinkább nekik maguknak kell gondoskodniuk társadalmi és kulturális életük szükségleteiről, akkor rendelkezniük is kell az ehhez szükséges eszközökkel. A vagyon-visszaszármaztatás nem teljes megoldás ebből a szempontból, de lényeges lépés a megoldás, a kisebbségek anyagai alapjának erősítése felé.

A TÖBBI PROBLÉMA GUBANCA

A vagyon-visszaszármaztatás kérdése bonyolultságának azonban csak egyik – természetesen a leglényegesebb és a kérdés megoldásának nehézségét alkotó tényezők között a legfontosabb – eleme, hogy milyen nehéz még ma – az egységesítés és az egyesült államok felé haladó Európában – is rendezni a kisebbségek helyzetét.

(Mert nyilvánvalóan könnyebb lenne ezt a kérdést is racionálisan kezelni, ha a kisebbségek helyzete javítása szándékának elmaradása, a kisebbségekkel szembeni bizalmatlanság, sőt ellenséges hangulat nem vinne irracionális elemeket ebbe a kérdésbe is.) Emellett azonban vannak más elemek is, amelyek bonyolítják ennek a kérdésnek a megoldását. E sok probléma közül csak hármat említenénk meg, mintegy vázolva a problémák széles skálájának (az innen-ezen át-eddig) csomópontjait, mellőzve, hogy még mennyi probléma lehetséges.

A vagyon-visszaszármaztatást bonyolító problémák hosszú sora ugyanis azzal kezdődik, hogy e kérdés megoldása elválaszthatatlan a rendszerváltástól. Szalma előadásának központi témája éppen az, hogyan lesz a magántulajdon megszüntetése államosítás útján az államszocialista rendszer megteremtésének lényeges eszköze, és válik a privatizálás meg a vagyon-visszaszármaztatás a rendszerváltás végrehajtásának leglényegesebb módjává. (Ide kapcsolódik még id. Korhecz Tamás A vagyon-visszaszármaztatás és kárpótlás a várható törvénytervezetek [javaslatok] és privatizáció fényében című előadása, valamint Balla Ferenc és Balla István közös dolgozata: A vagyon-visszaszármaztatás és privatizáció a bezdáni helytörténeti adatok alapján címmel.) Ez már önmagában elég lenne annak illusztrálására, hogy milyen bonyolult ennek a kérdésnek a megoldása, hisz maga a rendszerváltás – amelytől elválaszthatatlan – is egy rendkívül bonyolult folyamat. Ugyanakkor azonban utal arra is, hogy a rendszerváltás bonyolultságába és nehézségeibe belevegyülnek olyan elemek is, amelyek arra mutatnak, hogy nem lehet mindent elintézni az általa „államszocialistának" nevezett rendszer elítélésével.

Nemcsak arra gondolunk, hogy – mint Szalma is kimutatta – maga az államosítás és a vagyon elkobzása megtalálható már Saint Simon, Simon de Sismondi és Proudhon elméleteiben, hanem sokkal inkább arra, hogy a privatizáció nemcsak része annak a rendszerváltásnak, amely a vagyon-visszaszármaztatást is lehetővé teszi, hanem egyben olyan folyamat is, amely akadálya is lehet a vagyon-visszaszármaztatásnak. (Az elméleti fejtegetések csak részben utalnak erre, de Grisza Mária felszólalásában konkrétan kitér rá, amikor megállapítja: „A temerini egyesület öt tagjának vagyonát eladták olcsó pénzért, itt máris elégtelenre vizsgázott a »demokrácia«, fájóbb az, hogy az új vásárlók között van olyan is aki földet vagy házat vár vissza a törvény meghozatalától.") A privatizáció alapvető célja és hajtóereje nem az igazságtétel, az államszocialista rendszer károsultjainak kárpótlása, hanem a tulajdonviszonyok – minél gyorsabb – megváltoztatása, a hátrányait meganynyi formában bizonyító állami tulajdon felszámolása, hogy helyét minél előbb a nagyobb hatékonyságra képes magántulajdon – mint a piacgazdálkodás alapja – foglalhassa el. Ennek a gyors fordulatnak a jegyében a rendszerváltás egyáltalán nem törődik azzal, hogy a társadalom nagy többsége új igazságtalanságként éli meg, hogy egyesek – elsősorban kapcsolataikat, befolyásukat kihasználva – hihetetlen vagyonra tesznek szert. (Az elszegényedett Oroszországban 27 olyan dollármilliomos lett, aki ott van a világ 100 leggazdagabb emberének listáján, a listán szereplők között számban az amerikaiak után rögtön az oroszok következenek.)

Közben a gyorsaság oltárán nemcsak a kérdés szociális mozzanatát áldozzák fel, hanem arra sincs idő, hogy kivárják a vagyon-visszaszármaztatás kérdésének meg-

oldását a privatizáció előtt. Így gyakran megtörténik az egész térségben, hogy olyasmit is privatizálnak, amire valaki a vagyon-visszaszármaztatás alapján jogot formál. Márpedig a privatizálással már a visszakövetelt vagyonra is vonatkozik a magántulajdon sérthetetlenségének az az elve, amely a visszaszármaztatás jogi alapja. (Kelet-Európában sok újgazdaggal kapcsolatban feszegetik: hogyan tudott ez vagy az a politikus kapcsolatainak kihasználásával ekkora vagyonra szert tenni, de ez értelmetlen politikai játékká válik, még akkor is, ha ezekben az országokban természetesnek veszik az állami befolyással való visszaélés kárhoztatását. Mert a meggazdagodás ilyen formájának megkérdőjelezése a rendszerváltás megkérdőjelezése, ami teljes egészében megengedhetetlen. Sőt, a világ rossz néven vette még azt is, hogy Oroszországban az újgazdagok vékony rétege hatalmának korlátozására elővették a piacgazdálkodás másik elvét: ha valakinek ekkora jövedelme van, akkor erre megfelelő adót is kell fizetnie. És Putyin elnöknek nemzetközi nyomásra – a közvélemény hangulatával szemben – meg kellett ígérnie, hogy szó sem lesz a privatizálás felülvizsgálásáról.) Ami nyilvánvalóvá teszi, hogy a privatizálás a vagyon-visszaszármaztatás elvével szemben is védelmet kap, hogy az új rendszer megteremtésének és a jogbiztonságnak az elve most már a visszaszármaztatás akadályává legyen, bonyolítva ezt az egész kérdéskört.

A vagyon-visszaszármaztatást bonyolító gubancnak az általunk felállított konstrukció következő láncszeme (a privatizáció problémájától ezen a problémán át láncszem), hogy a visszaszármaztatás nem pusztán a rendszerváltás problématikájának a része, hanem általában része a forradalom és restitúció egész történelmi kérdéskörének. És ezzel összhangban kapcsolódik a földreform kérdéséhez is. (A nálunk végrehajtott földreformról szól a könyvben közölt felszólalások közül id. Pál Sándor Reflexiók a vagyon-visszaszármaztatásról című hozzászólása.) Mellékesebb mozzanat, hogy Szerbiában a földreform és a vallási vagyon elkobzása nem a kommunisták hatalomra kerülésével, hanem a királyi Jugoszláviával kezdődött. Márpedig nyilvánvaló, hogy a vagyon-visszaszármaztatás nem vonatkozik – a jelenlegi körülmények között nem is vonatkozhat – a trianoni békeszerződés alapján a kisebbségekkel és egyházaikkal szemben elkövetett igazságtalanságok orvoslására, hanem csak az államszocialista rendszer által elkövetett igazságtalanságok orvoslására tesznek kísérletet. (Ezzel kapcsolatban kell megemlíteni, hogy Romániában milyen bonyolult a vallási vagyon visszaadása. Mint Szalma megállapítja: „A volt egyházi tulajdon egy részét a magyar egyházak visszakapják, de másik nagyon jelentős részüket – amely korábban tulajdonukban volt – nem." És ez csak egy része annak, hogy ebben az országban az elmúlt hónapokban a volt tulajdonosok tízezrei veszítették el az államosított ingatlanjaik visszaszerzését célzó pereiket.) Sokkal lényegesebb mozzanat, hogy a visszaszármaztatás elé akadályt állít még két mozzanat.

Az egyik, hogy a forradalmi változásokat kísérő restitúciót a valóság adta lehetőségek mindig bizonyos korlátok közé szorítják. A világ egyetlen forradalma után sem sikerült a restitúciónak visszaállítani a forradalom előtti állapotot, a felborított tulajdonviszonyokat. (Ezzel kapcsolatban emlékeztetni kell rá, hogy a világ legradikálisabb forradalma a francia volt, az arisztokrácia tagjainak kivégzésével vagy egy-

szerűen meglincselésével, a templomok kórházzá alakításával, és a restitúció nem állíthatta mindenütt vissza a forradalom előtti állapotokat. Még kevésbé állítható vissza – már azért sem, mert a több mint hetven év után bekövetkezett fordulat nem klasszikus restitúció – a forradalom előtti állapot Oroszországban. És mivel a nálunk és általában Kelet-Európában bekövetkezett változásnak is vannak forradalmi elemei, itt sem állítható vissza teljes egészében az előző állapot, különben is, nem klasszikus restitúcióról van szó.)

A földreformmal teremtett állapot visszaállításának határa van. Az alapvető kérdés ezzel kapcsolatban, hogy meddig mennek a földreformmal elvett vagyon visszaszármaztatásával. Jugoszláviában csak a „kis maximum" felett elvett földek visszaadása történt meg. (A folyamat leállításában szerephez jutott az a keserű tapasztalat is, hogy ez a földvisszaadás kárt okozott a mezőgazdaságnak. Elsősorban is máig érezteti kedvezőtlen hatását a föld árának leverésében, mivel a visszaadással földhöz jutók első gondja az volt, hogy a visszakapott földet minél előbb és bármilyen áron eladják. Ezzel állt elő az a helyzet, hogy Jugoszlávia szétesése előtt Vajdaságban öt hold föld árán lakást lehetett venni Újvidéken, ma már egy hold föld árán legfeljebb egy tehenet lehet venni, és alig elegendő egy négytagú család kissé gondtalanabb nyaralásának fedezésére.) De a vagyon-visszaszármaztatás egyetlen országban sem ment el a földreform visszaállításáig, a trianoni szerződés következményei orvoslásának lehetősége pedig sehol fel sem vetődött. (Itt kell kiigazítanunk a tanácskozáson és a könyvben említett elég gyakori megállapítást. A könyv ugyanis már előszavában megemlíti: a vagyon-visszaszármaztatás egészében csak a volt Kelet-Németországban történt meg, majd Szalma ezt állítja: „egyedül ebben az országrészben valósult meg a szinte teljes restitúció", de Bíró György magyarországi egyetemi tanár is említette előadásában: „A reprivatizáció a volt NDK-ban és Csehországban ment a legmesszebbre." Mivel a tanácskozás idején még nem foglalkozott vele a világsajtó, nem vették ugyanis figyelembe, hogy a földreform visszaállítása az egykori NDK-ban sem történt meg. Mint végső instancia, a strasbourgi Európai Bíróság ugyanis csak az idén március végén vetette el a kelet-németországi földbirtokosok, a junkerek felebbezését az ellen, hogy Németország nem adta vissza – és még általuk méltányosnak tartott kártérítést sem fizetett – az 1945 és 1949 között a szovjet megszálló hatóságok által a földreform keretében elkobozott földjeiket.)

Végül a vagyon-visszaszármaztatásnak határt szabnak az államosítás-nacionalizálás után bekövetkezett változások. A tanácskozás részvevői közül Grísza Mária beszélt róla, de a vagyon-visszaszármaztatással kapcsolatban általában sok szó esett arról, hogy hány mai vállalat volt az államosítás előtt magántulajdonban. (Csak Szabadkát nézve felsorolható a Pionir, a Fidelinka, a Partizán, a November 29. stb.) E vállalatok visszaadása, sőt még az esetleges kártérítés összegének megállapítása elé is akadályt gördít két körülmény. Egyrészt az, hogy ezekben a vállalatokban szinte már semmi sincs az egykor államosított vagyonból. Másrészt az, hogy a gazdaságban végbement kedvezőtlen folyamatok folytán ezek a vállalatok tönkrementek, esetleg nem is vagyont, hanem csak adóssághalmazt képeznek. Mit lehet itt visszaadni vagy akár mi után kell kártérítést fizetni? Leggakrabban azt a megoldást vá-

lasztották, hogy természetbeni visszaadás helyett kártérítést fizettek. Az ilyen címen kifizetett pénz azonban hozzájárult a rendszerváltás utáni elszegényedéshez. (Az egyéb tényezők mellett akkor rögtön végre kellett hajtani az iparnak azt a strukturális átalakítását, amit a fejlett Európa már előbb végrehajtott, amikor áruházakká alakították át a norvég hajógyárakat; megkezdődött az állami vagyon széthúzása, a vállalatok tönkremenése stb.) Mert a társadalom pénzét adta olyan vagyonnak a megvételére, ami már az állam kezében volt. De lényeges mozzanat, hogy a kárpótlás a társadalmi vagyon újrafelosztásának, az állami vagyon helyébe lépő magántulajdon megteremtésének, az új vagyonosabb réteg kialakításának a legigazságosabb és a társadalom által legkönnyebben elviselhető módja volt.

Eddig a tanácskozás és a könyv kapcsán a vagyon-visszaszármaztatás nehézségeit ecseteltük. Onnan, hogy mekkora akadályt állít a vagyon-visszaszármaztatás elé, hogy az a kisebbségek – konkrétan a magyarok – ellen elkövetett igazságtalanságok jóvátételének egyik leghatékonyabb eszköze lehet. És éppen ezért akadályokat állít elébe nemcsak az, hogy Trianon objektíve nem csinálható vissza, hanem szubjektíve is akadályai vannak a legalább részleges orvoslásnak: az, hogy a térség népei tovább folytatják Trianon körüli harcukat; az, hogy még mindig nem hajlandóak elismerni még a második világháború után a kisebbségek ellen elkövetett bűnöket sem; az, hogy társadalmilag és politikailag nem értek meg a feltételek a kisebbségek tényleges egyenjogúságának szavatolására stb. Azon át, hogy a rendszerváltás nemcsak szövetségese, hanem – a tulajdonviszonyok gyors megváltoztatásának követelményével, vagyis azzal, hogy nincs idő a visszaszármaztatás kérdésének megoldására várni az állami tulajdon felszámolásában – akadálya is a vagyon-visszaszármaztatásnak, azzal, amit a tanácskozás részvevői úgy fogalmaztak meg, hogy „eladják azt, ami nem az övéké". Addig, hogy a vagyon-visszaszármaztatás akadálya lesz a változások visszacsinálásának képtelensége. Azzal is, hogy bizonyos történelmi vívmányok – elsősorban a földreform – nem semmisíthetők meg, de azzal is, hogy időközben olyan változások játszódtak le, amelyek a tényleges visszaadást lehetetlenné teszik, még a kárpótlás módjának és összegének megállapítását is megnehezítik. A kép teljesebbé tételére foglalkoznunk kell a kérdésnek még két vonatkozásával. Egyrészt azzal, hogy a vagyon-visszaszármaztatás nehézségei hogyan vezettek oda, amit a tanácskozás egyik előadója – Prugberger Tamás magyarországi egyetemi tanár – elvtelen kompromisszumnak minősített. Másrészt azzal, hogy ezek a nehézségek – a politikai akarat hiányával párosulva – Szerbiában hogyan vezettek az egész folyamat elakadásához.

„ELVTELEN KOMPROMISSZUMOK" MAGYARORSZÁGON

A tanácskozás részvevői – elsősorban Szalma József és a két vendég társelőadó, Bíró György és Makó Péter – kimutatták: a kérdés bonyolultsága miatt a rendszerváltás valamennyi országában felvetődött a kérdés, hogy a vagyon-visszaszármaztatást kárpótlás vagy reprivatizáció formájában oldják-e meg. (Szalma József és a két társelőadó felsorolta, hogy egyes országok hogyan oldották meg ezt a dilemmát.) Az említett társelőadók ennek a dilemmának a megoldását részletezik Magyar-

országon. Elsősorban ismertetik a kárpótlás és vagyon-visszaszármaztatás alakulását az első kárpótlási törvénytől az ötödikig. Ismertetik, hogy mindennek végeredményeként kialakult egy megoldás, amelynek két jellemzőjét emelték ki. Az egyik az, hogy nem történt meg az elvett vagyon visszaadása, hanem ehelyett – a felbecsült érték arányában – azt kárpótlási jeggyel térítették meg. (Külön szólnak utána a kárpótlási jegyek földvásárlásra vagy a privatizáció folyamatában üzletek, vállalatok, részvények stb. vásárlására való felhasználásáról.) A másik pedig, hogy még az elvett vagyon értékének ilyen kárpótlása sem volt teljes, mert 200 ezer forintig az elvett vagyon kárpótlási jegy formájában teljes egészében visszatérült, a fenti összegen felül azonban – az előadók megfogalmazásában – „degresszíven csökkent az összeg, és felső határként ötmillió forint volt megállapítva".

Az előadók helyeslő vagy elmarasztaló ítélet nélkül igyekeznek csak megvilágítani a magyarországi megoldást. Sőt még érveket is találnak annak indoklására. Elsősorban is arra mutatnak rá, hogy diszkrimináció lett volna egyes polgárok felé, ha különbséget tettek volna azok között, akiknek a földjét meg azok között, akiktől gyárukat, üzletüket, házukat vették el. Szerintük ugyanis a földet elvben vissza lehetett volna adni, a gyárak, üzletek, házak zömét viszont nem. Ezzel kapcsolatban hivatkoznak az Alkotmánybíróság megállapítására, hogy – idézve az előadásból, amelynek nyomtatott szövegében a szerzők egyes szavakat ki is emeltek: „az Alkotmányból nem vezethető le az a kötelezettség, hogy az állam adja vissza a korábbi rendszerekben elvont tulajdont az eredeti tulajdonosoknak, még akkor sem, ha az új jogállam mércéjével mérve azt alkotmányellenesen vette el". A külön előadással szereplő harmadik magyarországi előadó – Prugberger Tamás miskolci és debreceni egyetemi tanár – már nem törekszik ilyen objektivitásra, hisz nem titkolja, hogy ő egyértelműen az elvett föld természetben való visszaadásának híve.

Ismerteti, hogy ebben a kérdésben a magyarországi viták során négy irányzat alakult ki. Az első – az általa radikálisnak nevezett – irányzat szerint az eredeti állapotot kell visszaállítani, vagyis mindenkinek vissza kell adni a saját földjét. A másik – általa mérsékeltnek nevezett – irányzat a mezőgazdaság és általában a nemzetgazdaság zavartalanabb és hatékonyabb működése érdekében csak azoknak adta volna vissza saját földterületüket, akik annak művelésbevételéről és művelésben tartásáról gondoskodnak. A harmadik – szerintünk az állam érdekei mellett kiálló – irányzat az adóságteher csökkentése érdekében a részleges és közvetett pénzbeli kártalanítás, vagyis amellett állt ki, hogy az elvett vagyonért részleges és közvetett térítést adjanak. A negyedik – a szerző által reformkommunistának nevezett – irányzat a jugoszláv társult munkaszervezetek önigazgatási modelljének alapján akarta úgy átszervezni a gazdaságot, hogy az elvett vagyont visszakapják, de az mégis egyben maradhasson. A szerző kimutatja a végül – nagy viták után – felülkerekedő megoldásnak a hibáit és következményeit, a föld árának leverésétől a kárpótlási jegyekkel való spekulációkon át a sokszor botrányba fulladó földárverésekig. Végkövetkeztetése pedig elég lesújtó a magyarországi megoldásra és az azt választó politikai erőkre nézve: „Összegezve az eddigieket, nyugodtan elmondható, hogy az agrárprivatizáció és reprivatizáció Magyarországon elvtelen kompromisszumok mel-

lett valósult meg, ami tönkretette és tönkreteszi a magyar gazdákat és az egész mezőgazdaságot. E téren pedig komoly felelősség terheli valamennyi kormány agrárgazdasági politikáját." És tény marad, hogy a magyar paraszt csak a rendszerváltással veszítette el a földjét, amelyért évszázadokon át harcolt, amelyet akkor sem érzett elveszettnek, amikor kolhozba kényszerítették, mert tudta, melyik darab volt az övé, és élt benne a remény, hogy egyszer még az övé lesz. A rendszerváltással viszont az első lépésben nem kapta vissza ezt a földet, a második lépésben pedig – hiába minden tiltakozás, útlezárás – a földbirtokok összevonását, a kisbirtokok ellehetetlenedését nem lehet megállítani.

Mivel rendhagyó könyvismertetésre vállalkoztunk, megengedhetőnek tartjuk elmondani még azt is, hogy a könyvben összefoglalt tanácskozás megtartása óta Magyarországon megjelent Torgyán Józsefnek, a Kisgazdapárt egykori vezérének, az Orbán-kormány mezőgazdasági miniszterének Antalltól Orbánig című emlékirata, amely érdekes adalékokat szolgáltathat a szerzőink által ismertetett vitához, és tartalmazza az említett „elvtelen kompromisszumok" minősítését is. Torgyán könyvében elmondja, hogy ő és pártja az 1947. december 31-i állapot szerint akarta visszaállítani a tulajdonviszonyokat, vagyis olyan állapot szerint, amelyben az egyéni földtulajdon megengedett felső határa 200 hold, mintegy 116 hektár. Azért ezt az állapotot, hogy „ne lehessen a nagybirtokrendszert visszaállítani", és a „magyar földek azok tulajdonába kerüljenek vissza, akik azt ezer éven át megművelték". Politikai ellenfeleik – szerinte az igazi rendszerváltás ellenségei – azonban javaslatuk elfogadását – az Alkotmánybíróság támogatását is igénybe véve – meghiúsították. Így a magyar paraszt nem kapta vissza földjét, pedig sok helyütt piros-fehér-zöldre festett nyelű baltával kifeküdtek visszafoglalt földjükre, de hiába. A következmény szerinte az lett, hogy „a kommunista társadalomban pénzre és összeköttetésre szert tettek szűk csoportja (tehát a kommunisták és a talpnyalók tábora) jut a parasztság véres verejtékkel megszerzett földjeihez". A magyar parasztok pedig „tulajdonnal rendelkező, független gazdákból a bérmunkások rabszolgasorsára" kárhoztatottak lettek. Ezért Antall Józsefet és Orbán Viktort egyformán felelősnek tartja. Antallt azért, mert „Dr. Antall Józsefnek, mint rendszerváltó miniszterelnökként világszerte elismert vezetőnek módjában állott volna sokkal radikálisabb rendszerváltoztatás keresztülvitele. Hogy ezt nem tette, a magyar nép megbocsátani sosem fogja". Orbán Viktort pedig azért, mert „Amikor a reprivatizáció elvetése miatt bekövetkezett nemzetrontás kapcsán kesergek, lehetetlen nem emlékeztetnem arra, hogy a Fidesz és személy szerint Orbán Viktor milyen körömszakadtáig harcolt azért, hogy senki se kaphasson vissza földet Magyarországon".

SZERBIA: A POLITIKAI AKARAT HIÁNYA

„A miloševići korszakot lezáró választások, majd a négy év után megtartott újbóli parlamenti választások egyik nagy ígérete a különböző formában és alapon államosított, elkobzott és kisajátított vagyon visszaszármaztatása és kárpótlása volt" – állapította meg a tanácskozás egyik előadója, id. Korhecz Tamás. A szerbiai hely-

zet jellemvonása ugyanis ezzel a kérdéssel kapcsolatban az ígéretek nem teljesítése: a már említett nagyon csekély földvisszaadás, a Tartományi Képviselőház által erre vonatkozóan 2003 októberében kidolgozott törvényjavaslaton kívül ugyanis mindössze annyi történt, hogy Szerbia parlamentje – már a tanácskozás után – törvényt hozott arról, hogy 2006. június 30-ig az államosított, elkobzott és kisajátított vagyont nyilvántartásba kell venni. Holott az időközben kialakult erőteljes és elég jól szervezett mozgalom joggal hozott fel két lényeges érvet. Egyrészt azt, hogy a vagyon visszaszármaztatásával kapcsolatban eléggé ismert a helyzet ahhoz, hogy nyilvántartásba-vétel helyett már a visszaszármaztatásról hozhassanak törvényt. (Közismert, hogy Újvidék majdnem egész központját olyan épületek alkotják, amelyeket vissza kellene adni a korábbi tulajdonosok örököseinek, és ez nem is ütközne különösebb nehézségbe. Mert amikor – nem anyagi haszon miatt, hanem azért, mert az állam már nem tudott törődni a hatalmas lakásalappal, tehát egyetlen megoldás volt, hogy ezt a gondot a magántulajdonosokra bízza – a lakásokat aprópénzért eladták, az ilyen házakban lakók nem vehették meg lakásaikat.) Másrészt a folyamatban lévő privatizálás azzal a veszéllyel fenyeget, hogy olyasmit is eladnak, ami nem az övék, és ez részben jogi bizonytalanságot teremt, részben zavarja a privatizálást, elriasztja a külföldi befektetőket.

A visszaszármaztatást követelő mozgalomról is sokat elmondtak a tanácskozás részvevői. Balla Ferenc és Balla István elmondták, hogy Zomborban már 1997 decemberében megalakult a vagyonukat visszakövetelő polgárok egyesülete. Szilágyi Anna részletesen ismertette a magyarkanizsai vagyon-visszaszármaztatási egyesület történelmét stb. Id. Pál Sándor már azt is elmondta, hogy a vagyon-visszaszármaztatásért harcoló vajdasági szervezetnek pontos kimutatása van az érdekeltekről. (A kimutatás mintegy tízezer (!) családról tud.) De – mint mondtuk – sem a mind szervezettebb és mind erélyesebben fellépő mozgalom, sem a megismételt ígéretek (legutóbb Miroljub Labus kormányalelnök ígérte meg Újvidéken tett látogatása alkalmával, hogy az állami tulajdonban lévő termőföld egy részéből kártalanítják az egykori tulajdonosokat) ellenére a vagyon-visszaszármaztatás terén úgyszólván semmi sem történt. Az ígéretek be nem tartásánál a leggyakrabban felhozott érv, hogy nincs elég pénz a kártalanításhoz. („Dinkić miniszter elegánsan bejelentette, hogy nem időszerű a törvény meghozása, mert még nem gyűlt össze elég pénz a kárpótlásra" – állapította meg a tanácskozáson Girizd Mária, de közben többen szóltak arról, hogy a vagyon visszaszármaztatása az esetek jelentős részében semmibe sem kerülne az államnak.) Hasonlóan elég gyakran felhozott érv, hogy túl sok föld visszaadásáról van szó (egyes adatok szerint Vajdaságban 551 384 hektár szántóföldről, vagyis az egész megművelt földterületnek mintegy harmadáról), tehát ennyi igényt nem lehet nagyobb megrázkódtatás nélkül teljesíteni. (Id. Korhecz Tamás beszélt arról az agályról, hogy a mostani mezőgazdasági egységek feldarabolása „veszélyeztetné a gazdaságos megművelést".) A visszaszármaztatás akadálya az is, hogy Szerbiában bonyolult tulajdonviszonyok alakultak ki: az állami és magántulajdon mellett még létezik a társadalmi vagyon is, most folynak a viták és probálkozások a szövetkezeti, községi stb. vagyon visszaszármaztatásáról. Nem csoda tehát,

hogy ilyen helyzetben nehéz határozottabb akciót indítani. Eléggé nyilvánvaló azonban, hogy minden érvelés elsősorban a politikai akarat hiányát probálja leplezni, hisz Szerbiának végre döntenie kell, hogy Európához akar-e tartozni vagy sem, és ha Európa mellett dönt, akkor teljesítenie kell az ezzel járó követelményeket, köztük az államosított, elkobzott vagyon visszaszármaztatásának feltételét is.

Szerbia Milošević utáni politikai életére ugyanis az jellemző, hogy a politikai elit szinte egyetlen komoly kérdésben sem képes határozott lépésre, és ezért időhúzásra, látszatintézkedésekre rendezkedik be. Minden eddigi kormány tudta, hogy a nemzetközi közösség kikényszeríti a hágai bíróság iránti nemzetközi kötelezettségek teljesítését, vagyis a megvádolt háborús bűnösök kiadását Hágának. Az eddigi kormányok mégis mindig csak a Washington által megfogalmazott ultimátumok utolsó percében léptek, sőt a Koštunica-kormány ezt az utolsó percet is elszalasztotta, és ezzel kiváltotta az amerikai szankciók életbeléptetését. Majd látszatmegoldásként a hágai vádlottak „önkéntes" jelentkezését választotta. Ami nyilvánvalóan porhintés. Mert részben – mint Hágában ki is mondták – milyen együttműködés az, amely az állami intézkedések helyett a vádlottak „önkéntességére" számít, részben ez az önkéntesség csak látszat (az egyik vádlottat pizsamában a kórházi ágyból vitték Hágába, a másik akkor jelentkezett „önként", amikor a rendőrség végre körülzárta rejtekhelyét stb.) Minden eddigi kormány hangsúlyozta ragaszkodását Szerbia és Montenegró államszövetségéhez, közben semmit sem tett annak a montenegrói agálynak a leszerelésére, hogy az államszövetségen belül csakis lassabban haladhatnak Európa és az Európai Unióhoz való csatlakozás felé, mert Szerbiában hiányzik a készség az európai feltételek teljesítésére. És amikor a mostani kormányt sarokba szorították, akkor is látszatmegoldásként csak az államszövetség alkotmányos okmányának módosítása született meg. Minden eddigi szerbiai kormány elképzelhetetlennek tartotta Kosovo függetlenné válását, de egyik sem tett semmit annak érdekében, hogy Szerbiát elfogadhatóbbá tegye a kosovói albánok számára. Ehelyett valami csodára várt. Vagy olyan csodára, amely lehetővé tenné a szerb tankok visszatérését Kosovóra, hogy ott folytassák, ahol Milošević abbahagyta, vagy olyan csodára, amely az albánokat rábírná Szerbia elfogadására. És amikor már a kérdés a körmükre égett, mert nyilvánvaló lett, hogy a világ nem vár addig, amíg a Szerbia által várt csoda eljön, megszületett a jelszó: autonómiánál többet, de függetlenségnél kevesebbet kínálnak a kosovói albánoknak. Közben senki sem tudja, hogy ez mit jelent, főleg mi lehet abban a Szerbiában, amely nemcsak nem adja vissza Vajdaság 1974. évi autonómiáját, hanem még mindig állandóan ennek az autonómiának a korlátozásán dolgozik. Ilyen körülmények között a visszaszármaztatandó vagyon nyilvántartásba vétele csak egy újabb – tipikus – példája a látszatintézkedéseknek.

Butora Erika

A BIZONYÍTVÁNY-ELISMERÉS ÉS OKLEVÉL-HONOSÍTÁS EURÓPAI JOGSZABÁLYOZÁSA

Európai jogszabályozás

Az oklevél-honosítás és -elismerés igencsak összetett téma, miután több országot összeköt, és az egész világot behálózza.

Tanúi vagyunk annak, hogy növekszik politikai és tudományos körökben a tudat egy teljesebb és egységesebb Európa szükségességéről. E közös cél elérésében az oktatás és az együttműködés jelentős szerepet kap. Az európai országokban a közös nevezők mellett egymástól eltérő oktatási rendszerek működnek, amelyek megnehezítik Európa egyesítési folyamatát.

A Maastrichti Egyezmény (1992) és a későbbi Amszterdami Egyezmény (1997) szerint a teljes jogú tagállamok európai szintű szabályozási térséggé válnak. Így az oktatási rendszer – különösen a felsőoktatás – európai szinten is elkerülhetetlen.

A Sorbonne-i Dekrétum (1998) a kulcsszerepet az egyetemeknek tulajdonítja, és az Európai Felsőoktatás mellett döntött. A kontinens intézményei elfogadták a kihívást, amit döntő lépések egész sora bizonyít, a végkifejlete pedig a Bolognai Dekrétum. Az 1999. június 19-i tanácskozáson 29 ország oktatási minisztere vett részt, köztük hazai szakemberek is. Ezen egyezmény irányt adott a hazai oktatás megreformálásának és végső soron a felzárkózásnak. A dekrétum szerint a felsőoktatás kétfajta lehet:

– egyetemi, amely minimálisan 3 évig tart
– oklevéllel rendelkezőknek.

Az oklevéllel rendelkezőknek szóló oktatás eléréséhez az egyetemi tanulmányok sikeres befejezése szükséges. Ez lényegében megfelel a magiszteri vagy doktori stúdiumok folytatásának.

A másik fontos újdonság a pontozási rendszer bevezetése, amely lehetővé teszi a tanulók nagyobb mozgását és vendégdiákok fogadását és küldését. A szomszédos országokban, köztük Magyarországon is, ez a rendszer már nagy részben elfogadottnak tekinthető, és az egyetemek nagy részén alkalmazzák. Nálunk még gyerekcipőben jár.

A honosítással foglalkozó európai egyezmény a Lisszaboni Dekrétum, amely 1997. április 11-én készült el. Ezen egyezmény figyelembe veszi a korábbi európai egyezményeket:

– Európai Egyezmény a középiskolai oklevelek egyenértékűségéről (1953)

– Európai Egyezmény az egyetemi minősítések és az egyetemi oktatás egyenlő tartalmáról (1956)

– Európai Egyezmény az egyetemi minősítések akadémiai elismeréséről (1959)

– Egyezmény a felsőoktatással összefüggő tanulmányok, oklevelek és fokozatok elismeréséről az Európai Régió államaiban (lásd lejjebb).

A Lisszaboni Dekrétum nagyon átlátható, mielőtt rátérne a magyarázatra, felsorolja a szükséges definíciókat, mint a felsőoktatás fogalma, felvételhez való jog, az intézmények és programok értékelése, az individuális minősítés értékelése, de e tanulmány szempontjából a legfontosabb a minősítés elismerése és a képesítés értékelése.

Az elismerés az illetékes szerv által kiadott külföldön szerzett végzettség értékeléséről szóló hivatalos okirat, amely munkaviszonyban és oktatási intézményben való részvétel lehetőségét nyújtja. Ez a definíció praktikusan kiegyenlíti a nosztrifikáció és az ekvivalencia fogalmát, majd később külön fejezetben részletesen tárgyalja.

A 3. fejezet azon általános elveket tartalmazza, amelyek a képesítés értékelésére vonatkoznak. Képesítés értékelése, mikor valamely intézmény által kiadott képesítés birtokosa számára, az illetékes szervhez benyújtott kérelem alapján, megfelelő módon biztosítani kell ezen képesítés értékelésének lehetőségét, és ebben mindenfajta diszkrimináció tilos. Ennek érdekében minden aláíró ország kötelezte magát, hogy minden döntést a szerzett tudás és képesség értékelése alapján hoz. Az elismerésről szóló bárminemű döntést csakis a megfelelő adatok alapján szabad meghozni. Ezen adatokat a kérvényező köteles biztosítani. Ezenfelül a kvalifikációt kiadó intézménynek kötelessége a kérvényező kérésére a kért adatokat biztosítani a kérvényezőnek és a honosítást végző intézménynek, vagy az illetékes szervnek is. Minden ország, amely aláírta a Lisszaboni Dekrétumot, érthető és átlátható információkat köteles biztosítani saját oktatási rendszeréről.

Az értékelésről szóló döntést véges határidőn belül kell meghozni, amely időt az illetékes szerv előre meghatároz és tudat, valamint amely határidőnek a kezdete minden kért adat biztosítása után számítható.

A 4. fejezet az ekvivalenciafolyamattal foglalkozik: minden aláíró ország azon más országban kiadott képesítést ismeri el, amely megfelel az általános felvételi feltételeknek az elismerő országban. Abban az esetben, ha a két ország oktatási rendszere lényegesen eltér egymástól, akkor ezt a jogot nem köteles megadni. Az általános feltételek mellett követelhet külön feltételeket is, mint például a megfelelő szintű nyelvtudás. Mindezt az igazságosság elvén és a már említett diszkriminációra vonatkozó szabályokon belül.

Az 5. fejezet a résztanulmányok elismeréséről szól: minden aláíró ország elismeri a másik országban folytatott résztanulmányokat. Abban az esetben, ha lényeges különbség mutatkozik a két ország tanmenetében, nem köteles elismerni a részképzést.

A 6. fejezet a felsőfokú végzettséggel foglalkozik, amely valójában a honosítást foglalja magába. Minden aláíró ország elismeri a másik országban folytatott felső-

fokú képzést. Ha azonban lényeges különbség mutatkozik, ezt a jogot megvonhatja. A honosítás következményei:

1. További tanulmányok folytatásának lehetősége, beleértve a doktori cím megszerzéséhez szükséges felkészülést
2. Az akadémikus cím használatát a törvényekkel összhangban
3. Munkaerőpiacra való felkerülést

A Lisszaboni Dekrétum a következő egyezményt is figyelembe vette:

EGYEZMÉNY

a felsőoktatással összefüggő tanulmányok, oklevelek és fokozatok elismeréséről az Európai Régió államaiban

Ezen egyezmény preambulumjában a következők állnak:

Az Európai Régióhoz tartozó Államok, az Egyezményben Részes Felek, emlékezve arra, hogy a Helsinkiben összegyűlt Államok az Európai Biztonsági és Együttműködési Értekezlet 1975. augusztus 1-jei Záróokmányában kifejezték azt a szándékukat, hogy „a részt vevő államok diákjai, oktatói és tudósai számára kölcsönösen elfogadható feltételek alapján könnyebben hozzáférhetővé teszik egymás oktatási, kulturális és tudományos intézményeit, különösen azáltal, hogy elősegítik a tudományos fokozatok és oklevelek összehasonlíthatóságával és egyenértékűségével kapcsolatos problémák elemzését", és „kölcsönösen elismerik a tudományos fokozatokat és okleveleket vagy kormányok közötti megállapodások alapján, ahol erre szükség van, vagy egyetemek és más felsőoktatási és tudományos intézmények közötti közvetlen megállapodások alapján".

1. Az Egyezményben a külföldön, felsőoktatási intézményben szerzett bizonyítványok, oklevelek vagy fokozatok „elismerésén az értendő, hogy a Szerződő Államok illetékes hatóságai érvényes okiratként fogadják el azokat, s tulajdonosaiknak megadják mindazokat a jogokat, amelyek azokat a személyeket illetik meg, akik belföldön szereztek a külföldi bizonyítvánnyal, oklevéllel vagy fokozattal összemérhető bizonyítványt, oklevelet vagy fokozatot.

Az elismerés további meghatározása a következő:

a) Valamely bizonyítvány, oklevél vagy fokozat felsőfokú tanulmány megkezdésével vagy folytatásával kapcsolatos elismerése lehetővé teszi, hogy birtokosának jelentkezését éppúgy vegyék figyelembe bármelyik Szerződő Állam felsőoktatási és kutatási intézményeibe történő felvétele szempontjából, mintha a szóban forgó Szerződő Államban kapott volna hasonló bizonyítványt, oklevelet vagy fokozatot. Az elismerés nem mentesíti a külföldi bizonyítvány, oklevél vagy fokozat birtokosát attól, hogy megfeleljen azoknak (az oklevél birtoklásától független) követelményeknek, amelyeket esetleg megkövetelnek a fogadó állam adott felsőoktatási vagy kutatási intézményébe történő felvételhez.

b) Valamely külföldi bizonyítványnak, oklevélnek vagy fokozatnak valamely foglalkozás gyakorlásával kapcsolatos elismerése annak a szakmai felkészültségnek

az elismerését jelenti, amely a szóban forgó foglalkozás gyakorlásához szükséges, nem sértve azonban az érintett Szerződő Államokban hatályos jogi és szakmai rendelkezéseket és eljárásokat. Ez az elismerés nem mentesíti a külföldi bizonyítvány, oklevél vagy fokozat birtokosát attól, hogy megfeleljen azoknak az egyéb feltételeknek, amelyeket az illetékes kormányzati vagy szakmai hatóságok az adott foglalkozás gyakorlásával kapcsolatban esetleg előírtak.

c) Ugyanakkor valamely bizonyítvány, oklevél vagy fokozat felismerése nem ruházhatja fel birtokosát a másik Szerződő Államban több joggal, mint amennyivel abban az országban rendelkezne, ahol e bizonyítványt, oklevelet vagy fokozatot kapta.

2. Az Egyezményben a „résztanulmányok" kifejezés olyan tanulmányi vagy képzési időszakot jelöl, amely – bár nem teljes tanulmányi időszak – ismeretszerzés vagy szakmai jártasság szempontjából jelentős előrelépést biztosít.

1. A Szerződő Államok megállapodnak abban, hogy a kormányokra háruló kötelezettségeken túlmenően minden lehetséges intézkedést megtesznek a célból, hogy az illetékes hatóságokat a felsőfokú tanulmányok megkezdésére jogosító, valamely másik Szerződő Államban kiadott, a középiskola befejezését tanúsító bizonyítványoknak és más okiratoknak az elismerésére ösztönözzék a célból, hogy azok birtokosai a Szerződő Államok területén levő felsőoktatási intézményekben folytathassanak tanulmányokat.

2. Mindamellett, a felsőoktatási intézménybe való felvétel függővé tehető a helyek számától, valamint az adott tanulmányok eredményes végzéséhez szükséges nyelvismerettől.

A későbbiekben még tartalmazza a következő határozatokat:

3. A Szerződő Államok együttműködnek a többi Szerződő Állam illetékes hatóságaival, különösen úgy, hogy lehetővé teszik számukra a tevékenységükhöz szükséges összes olyan információ összegyűjtését, amely a felsőfokú tanulmányokra, oklevelekre és fokozatokra vonatkozik.

A Szerződő Államok kormányainak képviselőiből ezennel Regionális Bizottságot hoznak létre, melynek Titkárságáról az Egyesült Nemzetek Nevelésügyi, Tudományos és Kulturális Szervezetének Főigazgatója gondoskodik.

E két egyezmény részletes elemzésével képet kaphattunk az európai jogviszonyról, normákról, követelésekről, és láthatjuk, hogy ezzel a problémával komolyan foglalkoznak az erre hivatott személyek.

A nemzetközi jog szabályai szerint az aláírt egyezményt letétbe kell helyezni az arra hivatott egyénnél, szervnél (depozitor). Ezt Jugoszlávia 1981. május 22-én helyezte letétbe.

BILATERÁLIS SZABÁLYOZÁS

A nemzetközi kapcsolatok terén nemcsak a gazdasági, hanem az oktatási és kulturális jogi szabályozás is nagyon lényeges. Különösen fontosnak kell lennie a szomszédos országok között, hiszen itt közvetlenül jut kifejezésre az egyén érdekeltsége a másik országban való képzés iránt.

Az oklevelek kölcsönös elismerése lehetővé teszi a szomszédos országok gazdasági, kulturális, oktatási és tudományos kapcsolatainak fejlesztését és erősödését. Magyarország és Szerbia és Montenegró esetében a nagyszámú anyaországon kívül rekedt magyar kisebbség és a Magyarországon élő kisszámú kisebbség miatt is különösen érzékeny téma ez.

A diplomahonosítás alapvető feltételei az oktatási tartalmak hasonlósága (konvergenciája) és mindkét nyelv megfelelő szintű ismerete.

Nehézségek akkor merülhetnek fel, ha az oktatási tartalmak és formák, valamint a képzési szintek lényegesen eltérnek egymástól. Ezért az érdekelt két ország bilaterális oktatási egyezményt köt, amely elsősorban az adott végzettség minimumait határozza meg. Ezek általában nem részletes, csak keretegyezmények, amelyek előirányozzák az adott oktatási intézmények együttműködését.

A volt Jugoszlávia 1978. június 23-án nemzetközi kulturális egyezményt kötött Magyarországgal, amely 1979. január 31-én lépett hatályba. Jugoszláv oldalról Vitomir Gasparović, magyar oldalról pedig Marczali László írta alá az egyezményt.

E bilaterális egyezmény a folytatása az 1963-ban Belgrádban megkötött konvenciónak a tudományos oktatási és kulturális együttműködésről, amely ugyanezt a nevet viseli. E konvenció előirányozza az együttműködést a kultúra, az oktatás, a társadalmi tudományok területén, a nemzeti kultúra megismerését, valamint a partnerkapcsolat erősítését a két ország között.

Az 1. szakasz szerint a megállapodást kötő felek vegyes bizottságot alakítanak, amely koordinálja és ellenőrzi a konvencióba foglaltakat. E bizottságnak feladata figyelemmel kísérni a két ország kapcsolatát, és megfelelő utasításokat és tanácsokat adhat mindkét ország illetékes szerveinek.

Ami a bilaterális egyezmények számát illeti, Szerbiában jelentős késés tapasztalható, amely az elmúlt bő évtized rovására írható.

A hiányos és nem egységes jogszabályozás akadályokat gördít a hazatérni vágyó szakemberek elé. A karokon eltérő gyakorlat tapasztalható, amely nem a jóhiszeműség, inkább a megfelelő jogszabályozás hiányából ered.

Ezen a szerencsétlen helyzeten sürgősen változtatni kell, és lépéseket kell tenni külföldi intézmények felé, hiszen ez az egyén és a társadalom érdeke is, hogy a külföldön végzett diákok – ma már szakemberek – minél egyszerűbben visszatérhessenek.

Nagyobb, de nem megoldhatatlan gond merülhet fel akkor, ha a két országban a képzés időtartamában és az oktatás típusában kisebb-nagyobb eltérések mutatkoznak, azonban ha megvan a jóindulat, ez az akadály könnyen áthidalható.

A bilaterális egyezmények néhány év múlva minden bizonnyal teljesen elveszítik a jelentőségüket, miután Európa legtöbb országa, egyeteme arra törekszik, hogy olyan tantervet alakítson ki, melyet a többi államban és felsőoktatási intézményben is elismernek. Az országhatárok folyamatos eltűnésével a honosítási folyamatok és a különbözeti vizsgák is eltűnnek majd. Ez nemcsak az Európai Unió, hanem a diákok érdeke is, akik tudásukat, ismereteiket próbára tehetik és bővíthetik. Ez az egyetlen út, amely a közös és liberális Európa létrejöttéhez vezet.

A SZERB KÖZTÁRSASÁG JOGSZABÁLYAI

A jelenleg hatályos Egyetemről szóló törvényben (Zakon o Univerzitetu – 2002) találhatók azok a rendelkezések, amelyek az oklevél-honosításra vonatkoznak.

A 119. szakasz szerint:

– Annak a személynek, aki külföldön szerzett felsőfokú végzettséget, szakosodott – magiszteri, akadémiai vagy doktori címet szerzett – oklevelének honosítása e törvénnyel összhangban történik.

– Az ekvivalenciaeljárásban a külföldön szerzett okirat hatásában kiegyenlítődik a karon szerzett, és ezzel a kérelmező jogot nyer tanulmányainak folytatására.

A 120. szakasz szerint:

– A megfelelő kar tanácsa (továbbiakban Kari Tanács) végzi a honosítást, illetve dönt a külföldön szerzett okirat elismeréséről. A törvény tartalmaz egy kiegészítő rendelkezést is, mely szerint, ha a köztársaságban a keresett kar nem létezik, a feladatot az egyetem végzi, amely megfelelő képesítésű tanárokból tanácsot alapít.

A honosítás- és ekvivalenciaeljárás közelebbi feltételeit az egyetemi vagy kari statútumok szabályozzák.

E rendelkezésnek két oldala van. Egyrészről a karok megőrzik függetlenségüket, és mint önálló jogi személyek működhetnek: a beadott iratokat, kérelmeket hozzáértően, szakmailag megfelelő képesítésű szakemberek tanulmányozzák és értékelik.

Más részről viszont (és ez nagyon súlyos hiányosság!) e rendelkezés egyfajta jogi bizonytalanságot eredményez, hiszen ahány kar, annyiféle eljárás lehetséges. Sok esetben a döntés inkább a tanács szubjektív véleményétől függ.

A törvény szerint az Oktatásügyi Minisztériumnak nincs közvetlen befolyása a nosztrifikáció és az ekvivalenciaeljárásra, ami helyesnek mondható.

A hatályos Minisztériumokról szóló törvényben (Zakon o Ministarstvima – 2004) csak annyit említ, hogy a Sport- és Oktatásügyi Minisztérium foglalkozik a honosításról és elismerésről szóló közokiratokkal. Konkrét feladata nem tűnik ki. Itt említeném meg, hogy az új, még készülő Oktatásról szóló törvény szerint a minisztérium csak megszervezi és felülvizsgálja a honosítási folyamatot a Lisszaboni Egyezménynyel és más dokumentumokkal összhangban. Mivel a karok statútumai részletesen foglalkoznak e témával, az újvidéki Jogi Kar statútumát tanulmányoztam.

A 10. fejezetben a következők állnak:

„A honosítás annak a személynek az egyéni kérelmezésére történik, aki külföldön szerezte jogi végzettségét vagy magiszteri és doktori címét.

Az elismerési eljárásban a külföldi intézmény okirata kiegyenlítődik a karon kiállítottával. A kérelmet a tanács elé terjesztik.

Mindkét eljárásban a következő szempontok alapján döntenek:

– tekintetbe kell venni azon ország oktatási rendszerét, amelyben a kérelmező az oklevelet, okiratot szerezte

– az egyetemi stúdium tantervét és programját

– időtartamát

– az oklevél által biztosított jogosultságokat
– más körülményeket, melyek hatással lehetnek a nosztrifikáció és ekvivalencia-eljárásra.

Nosztrifikációra vonatkozó egyedi szabályok:

A kérelmező a kérelemhez köteles csatolni a következő iratokat:
– a külföldi kar oklevelét
– leckekönyv (index), ha létezik a külföldi karon
– elismervény a sikeres vizsgákról
– a stúdium tantervét és programját, mely szerint tanulmányait folytatta
– hivatalos iratot a kar akkreditációjáról.

Ezen iratokat a kérelmező hitelesített és bírósági tolmács által fordított formában köteles biztosítani.

– szükséges még egy hivatalos és rövid önéletrajz is.

Ezen iratokat egy külön ezzel a problémával foglalkozó illetékes Kari Bizottságnak 30 napon belül kell felülvizsgálnia. Jogában áll kiegészítő magyarázatot kérni, és így meghosszabbítani a határidőt, legtöbb 90 napra.

Miután a bizottság mindent részletesen megvizsgál, javaslatot tesz a tanácsnak, amely a kérelmet elutasítja vagy elfogadja. Az elutasítás abszolút hatással bír, ugyanezen kérelmet e karon nem lehet megismételni.

Ha elfogadja, döntést hoz a honosítási eljárás lefolytatásáról, eldönti, mely vizsgákat ismeri el, és mely különvizsgákat kell a kérelmezőnek letennie a hazai karon. A sikeres vizsgákról a tanács elismervényt küld a bizottságnak, miután a bizottság javaslatot tesz a honosításról szóló döntés meghozatalára. A végleges döntést a tanács mondja ki.

E két kari szerv tehát külön, de egymástól nem függetlenül tevékenykedik, az eljárás két lépcsőzetes.

ELISMERÉS

A kérelmező a kérelem mellett a következő adatokat köteles biztosítani:
– elismervény a sikeres vizsgákról
– leckekönyv (index), ha létezik a külföldi karon
– az intézmény – ahol eddig tanult – tantervét és programját
– közokiratot a felsőoktatási intézmény akkreditációjáról
– igazolást, hogy beiratkozott, illetve, hogy jogot szerzett a következő évre való beiratkozásra.

Az eljárás további folyamata megegyezik a honosítás szabályaival.

A kar, illetve egyetem köteles tartósan megőrizni az eljárással kapcsolatos okmányokat, a kiadott végzésekről kimutatást vezet, mely formai kellékeit az oktatásügyi miniszter ír elő.

A végzést a tanács elküldi az Oktatásügyi Minisztériumnak, ám az, hogy ez miért történik, és ezeknek az állami szervnek milyen feladatuk van, nem világos (lásd feljebb).

MAGYARORSZÁG JOGSZABÁLYAI

2001. évi C. törvény a külföldi bizonyítványok és oklevelek elismeréséről

E törvényt kell alkalmazni valamely külföldi állam joga szerint kiállított bizonyítványnak és oklevélnek a Magyarországon megszerezhető bizonyítánnyal és oklevéllel egyenértékűként történő elismerésére és honosítására, valamint a résztanulmányok beszámítására. Az elismerési eljárásban az eljáró hatóság a külföldi bizonyítvány vagy diploma jogi hatályát Magyarországon megszerezhető bizonyítvány vagy oklevél jogi hatályával azonosnak nyilvánítja. A bizonyítvány vagy az oklevél továbbtanulási céllal történő elismerése azonban kizárólag a továbbtanulási célnak megfelelő oktatási intézménytípusban továbbtanulásra történő jelentkezésre jogosít. Ez az úgynevezett ekvivalencia definíciója, amelyet a hatályos magyar törvény világosan, érthetően megfogalmaz.

A honosítási eljárásban az eljáró a külföldi oklevél jogi hatályát az eljáró hatóság által kiállított oklevél jogi hatályával – törvényben foglalt módon – azonosnak nyilvánítja.

A bizonyítvány és az oklevél elismerése nem mentesít a szakma gyakorlásához jogszabály által előírt további követelmények teljesítése alól.

A bizonyítvány vagy oklevél elismertetéséhez, honosíttatásához szükséges dokumentumok (a kérelem benyújtásakor be kell mutatni):

1. az állampolgárságot és a személyi adatokat igazoló iratot (útlevél vagy személyi igazolvány)

2. magyarországi lakóhelyet igazoló iratot (régi személyi igazolvány vagy lakcímkártya).

Nem kell bemutatnia a fenti dokumentumokat annak, aki

– az elismerést továbbtanulási céllal kéri

– valamely európai uniós tagállam állampolgáraként Magyarországon szabályozott szakmát szándékozik gyakorolni, és a küldő államban vagy származási országban jogosult ugyanannak a szakmának a gyakorlására

– a résztanulmányainak beszámítását kéri.

A benyújtandó kérelemhez a kérelmezőnek mellékelnie kell:

1. az eredeti bizonyítvány vagy oklevél hiteles másolatát, illetve – kivételesen – az eredeti oklevéllel azonos okirat (pl. másolat) hiteles másolatát

2. a külföldi oktatási intézmény által kiállított olyan okirat hiteles másolatát (pl. leckekönyvet, ellenőrző könyvet), amely hitelt érdemlően igazolja a tanulmányok időtartamát és az előírt tanulmányi követelmények (a hallgatott tárgyak, vizsgák, szakdolgozatok, államvizsgák stb.) sikeres teljesítését

3. az előző pontokban megjelölt okiratok magyar nyelvű hiteles fordítását

4. ha az eljárásért díjat kell fizetni, annak igazolását, hogy a kérelmező a díjat kifizette.

Hiteles fordítást az Országos Fordító- és Fordításhitelesítő Irodában és ennek kirendeltségein, a magyar külképviseleti szerveknél és az erre feljogosított magyar közjegyzőknél készíttethetünk.

Felsőfokú végzettségi szint elismerésének különös feltételei:

Felsőoktatási intézmény külföldi oklevelet akkor honosíthat, ha az megfelel a 2001. évi C. törvény általános és különös feltételeinek.

A hazai felsőoktatási intézményben megszerezhető főiskolai végzettségi szintet tanúsító oklevélként az olyan külföldi oklevél ismerhető el, amely

- felsőfokú alapképzésben folytatott
- legalább három évig tartó tanulmányok befejezését
- többfokozatú külföldi képzés esetén az első fokozatú egyetemi végzettség megszerzését tanúsítja
- az oklevél alapján megállapítható legyen a végzettségi szintek azonossága.

Hazai felsőoktatási intézményben megszerezhető egyetemi végzettségi szintet tanúsító oklevélként a külföldi oklevél akkor ismerhető el, ha a külföldi oklevél egyetemi szintű alapképzésben folytatott tanulmányok befejezését tanúsítja, vagy a főiskolai szintű végzettség megszerzése után kiegészítő egyetemi alapképzés befejezését, többfokozatú külföldi képzés esetén az első fokozatú egyetemi végzettség után a második fokozatú egyetemi végzettség megszerzését tanúsítja, továbbá a végzettségi szintek azonossága megállapítható, az oklevél vagy az oklevelek együttesen legalább négyéves képzés befejezését tanúsítsák, és külföldi tudományos (doktori) fokozat megszerzésére jogosítsanak.

A felsőoktatási intézmény a honosítás tárgyában határozatot hoz. Az elsőfokú határozat ellen az eljáró hatóságot irányító miniszterhez lehet fellebbezni, másodfokon a határozat felülvizsgálata a bíróságtól kérhető.

A külföldi bizonyítványok és oklevelek elismerésével kapcsolatos, e törvényben meghatározott feladatok ellátása, ha e törvény másként nem rendelkezik, az Oktatási Minisztérium hatáskörébe tartozik. A minisztérium kikéri a megfelelő kar véleményét és tanácsát, és a már beadott adatok felülvizsgálásával és összegzésével hoz egy végső határozatot.

Továbbá, az az oktatási intézmény, amelyben a kérelmező tanulmányait folytatni szándékozik, ha a bizonyítvány, oklevél által tanúsított végzettségi szint elismerése továbbtanulás céljából történik.

A külföldi oklevelek által tanúsított tudományos fokozat honosítását az a hazai egyetem, amely a külföldi tudományos fokozat által tanúsított tudományterületen, illetve azon belül azonosítható tudományágban a felsőoktatásról szóló 1993. évi LXXX. törvény alapján jogosult doktori képzésre és doktori fokozat odaítélésére.

Egy európai uniós tagállam állampolgára szakképesítése esetében a szakmai és vizsgáztatási követelményrendszer meghatározására jogosított minisztérium.

Egyéb szakképesítés és szakképzettség elismerése esetében azon minisztérium vagy az általa kijelölt hatóság, amely az elismerni kért szakképesítést vagy szakképzettséget tanúsító bizonyítvány (oklevél) birtoklásához kötött szakma, hivatás, foglalkozás vagy munkakör gyakorlásának szabályozásáért felelős.

Az eljáró hatóság – a kérelem benyújtását követően – az általános iskolai, középiskolai és a felsőfokú végzettségi szint elismerése, valamint tudományos fokozat honosítása esetében 60 nap, szakképesítés elismerése, felsőfokú végzettséghez kap-

csolódó szakképzettség elismerése, valamint az Európai Unió valamely tagállamában és az Európai Unió valamely polgára által szerzett, képzést tanúsító okiratok elismerése esetében 90 nap alatt köteles dönteni. Ha jogszabály ezt nem zárja ki, az eljárási határidők egy alkalommal, legfeljebb 30 nappal meghosszabbíthatók.

Az eljáró hatóság a kérelem kézhezvételétől számított 30 napon belül hiánypótlásra köteles felszólítani a folyamodót, ha a kérelmet nem a jogszabályoknak megfelelően nyújtotta be. Amennyiben a kérelmező a hiánypótlási felhívásnak határidőn belül nem tesz eleget, úgy kérelméről a kért dokumentumok hiányában határoznak, ami szinte bizonyosan a kérelem elutasítását jelenti.

Jelen pillanatban, aki honosítani szeretné a diplomáját Szerbiában és Magyarországon, igencsak hosszú, körülményes és költséges eljárás elé néz, persze kivételek mindig akadnak. Mint láthatjuk, Európa már megtette, és naponta teszi a szükséges lépéseket, hogy azoknak a diákoknak, akik külföldön szeretnének érvényesülni, minél könnyebb dolguk legyen.

IRODALOM

Szalma József: Európai Unió – Emberi és kisebbségi jogok. Újvidék, 2004

Szalma József: Külföldi oklevelek honosítási problémái. In: Vajdasági útkereső. Szabadka, 1998

Statut Pravnog fakulteta u Novom Sadu. Novi Sad, 2002

Bolognai Dekrétum (1999), Lisszaboni Dekrétum (1997), Maastrichti Egyezmény (1992), Sorbonne-i Dekrétum (1998). In: Reforma nastave i nauke na osnovu Bolonjske deklaracije. Naučnoistraživački i razvojni projekt. Novi Sad, 2002

Zakon o Univerzitetu – A Szerb Köztársaság Hivatalos Közlönye, 21. sz., 2002. április 23.

Zakon o ministarstvima – A Szerb Köztársaság Hivatalos Közlönye, 19. sz., 2004. február 27., 84. sz., 2004. július 24.

Gobby Fehér Gyula

FELJEGYZÉSEK KÖZÉLETÜNKRŐL

FÖLÖSLEGES EMBEREK

Nem tudom, érezték-e már magukat fölöslegesnek. Nem arra gondolok, mikor az ember fiatal korában, egy társaságban hirtelen azt veszi észre, hogy a legjobb barátja meg az addig mindkettejükkel bájosan csevegő hölgy egyre csendesebbek, és egyre jobban egymás szemébe mélyednek, amire aztán kénytelen rádöbbenni, hogy a legjobb mielőbb eltűnni a helyszínről, hiszen teljesen fölöslegessé vált a jelenléte. Nem ilyen könnyed és mulatságos élményről beszélek. Arról a tapasztalatról beszélek, amelyet az elmúlt évtizedben ezrek, tízezrek éltek át nálunk, mikor közölték velük, hogy semmi szükség nincs rájuk többé, megszűnt a munkahelyük, hogy állás nincs számukra, és a közeljövőben be se nézzenek többé a munkaközvetítőbe. Arról beszélek, milyen szörnyű érzés az, mikor egzisztenciájában lesz fölöslegessé az ember, mikor többé semmi tennivalója nincsen, mikor nem is számíthat rá, hogy saját erejéből boldogulni fog. Az idén a kormány és a magánosítási hivatal szerint mintegy százharmincezer munkahely szűnik meg országunkban. A jelenleg számon tartott egymillió munkanélküli mellé még százharmincezren állnak sorba kegyelemkenyérért. Én magam csupán hat hónapig voltam munka nélkül, úgynevezett kényszerszabadságon, mikor a magukat antibürokratikus forradalmároknak nevezők, az úgynevezett autonomisták harmadik hullámát távolították el a tévéből, de tudom, milyen tehetetlennek érzi magát az ember, mikor felsőbb hatalmak kijelentik: Rád semmi szükség, tűnj a fenébe. Egy pár napig némi bőségesen fogyasztott pálinkával vigasztaltam magam, míg rá nem döbbentem, így csupán magamat teszem tönkre, helyzetemen mit sem javítok. De nekem, ezt hozzá kell tennem, még volt lehetőségem másutt munkát találni. A jelenleg elbocsátott embereknek nincs rá semmi esélyük, hogy valaha is társadalmi és szociális biztosítással járó álláshoz jussanak. Ők aztán teljes joggal érezhetik úgy, hogy saját társadalmuk szempontjából fölösleges emberekké váltak. Ha belegondolok, a világban egyre több a fölösleges ember. Ha még jobban belegondolok, úgy tűnik, nemcsak emberek, országok válnak fölöslegessé világszerte.

Figyeljék csak meg. Mintha kikapcsolódtak volna a kapitalista rendszer korrekciós mechanizmusai. Mióta a globális tőke teljesen maga alá rendelte a világot, hiába lármázik évente egyszer-kétszer valamiféle antiglobalista mozgalom, nincs korlát a pénzvilág urai előtt. Az történik, ami ezen uraknak megfelel, még akkor is, ha

ez ellentmond a józan észnek, ellentmond a helyi érdekeknek, akkor is, ha egész országok sántulnak bele. Mondok egy példát. Anyaországunkban Miskolc mellett éppen az úgynevezett működő szocializmus utolsó évében építettek fel egy cementgyárat. Teljesen automatizált, mindössze kettőszáz munkással működő gyár lenne, ha valóban működne. Csakhogy a próbaüzemeltetés után azonnal megvette egy nagy nyugati konzorcium, és szélnek bocsátotta mind a kettőszáz frissen munkába állt dolgozót, mert kiszámította, hogy kifizetődőbb ötévi bérüket előre kiadni, mint saját termékeinek konkurenciát teremteni Magyarországon. A gyár és az új gépsorok azóta is porosodnak, nem tudom, a kettőszáz fölöslegessé vált ember mivé lett. A tőke logikája érvényesül, az emberi sorsok nem számítanak. Nálunk ennél sokkal rosszabb a helyzet, mi még odáig sem jutottunk el, hogy legalább legyenek tőkések, akik valamiféle logikát érvényesítenek. Nálunk még mindig a kollektív pusztulás időszaka tart. A teljesen bizonytalan politikai helyzet, aminek maguk az állampolgárok is tevékeny résztvevői, hiszen az utóbbi tizenöt évben saját maguk szavaztak a legitim képviselőkre, mondom, a politikai összevisszaság innen visszariaszt mindenféle befektetőt, még a rizikókat vállaló szélhámosokat is. Mennek azok máshova, oda, ahol olcsó bérért erejüket nem kímélő munkásokat találnak. Nálunk meg csak a feketemunka testet, lelket megalázó esélye marad, még az is csak olyanoknak, akiket nem tört teljesen össze, hogy utcára kerültek vétek nélkül.

A világban zajló folyamatok nemsokára odavezetnek, hogy lassan megszűnnek az úgynevezett fejletlen területek. Most a termelést egyre keletebbre és egyre délebbre viszi a tőke, de elég lesz rá néhány évtized, és többé nem lesz olyan vidék, amely alacsonyabb béreket kínál a többinél. Egyszerűen megszűnnek a vidéki térségek. Egy ideig még találnak országokat, amelyek némi pénzért vállalják a piszkos technológiát, esetleg a káros hulladék lerakását is, de ezek olyan költségek, amelyeket húsz–huszonöt év múlva nem lehet többé megspórolni. Mint ahogy ki fog derülni, hogy a tőke pozícióit az is veszélyezteti, ha túl olcsón dolgoztat, mert akkor megszűnik a vásárlóerő, a drága termékekre nem akad majd elég vevő. Jelenleg az folyik, hogy a félperiféria országaiban napról napra épül le a közszféra, azaz romlik a közigazgatás minősége, romlik a közoktatás és az egészségügyi szolgáltatás minősége is. Sajnos, mi ebbe a kategóriába tartozunk. Országunkból naponta szökik ki a kellőképpen képzett munkaerő, egyre növekszik a mentálisan és fizikailag gyönge állapotban levő dolgozók számaránya. Szöknek a fiatalok, szöknek a diplomával rendelkezők, nemsokára nemcsak a tőke, hanem az úgynevezett humántőke is hiánycikk lesz. Ez ellen csak úgy lehetne védekezni, ha országos erőfeszítést tennénk, hogy változtassunk a helyzeten. Erre meg semmiféle lehetőség sem mutatkozik, mert a politikai életben a megosztás politikája uralkodik, a gazdaságban a rablásé. Egyelőre úgy látszik, menthetetlenül a fölösleges országok között maradunk. Fölösleges emberek egy fölösleges országban.

Közben a globális folyamatok ellen csak úgy lehetne tenni valamit, ha globális keretek között tevékenykednénk. Ha országunk más országokkal együtt lenne képes fellépni. Ez az ország jelenleg még saját magával sem képes kiegyezni, nemhogy másokkal. Ha nem társulunk az Európa Unióba lépett országokkal, maradunk olcsó emberek kiszállítói, másoktól idehordott szeméthegyek kezelői, tengődő emberek.

Az egyik szomszédom utazótáskával hordja haza a klubból a videofilmeket. Valamivel el kell ütni az idejét. Egy ismerősöm gépészmérnökből vécépapírárussá küzdötte fel magát. Nem kell nevetni, többet keres, mint öt gépészmérnök, aki még állásban maradt. Egy kollégám lánya, aki olasz nyelv szakos diplomát szerzett, burekot árul a piac sarkán levő pékségben. Egy másik kollégám lánya, hivatalosan még egyetemista, esténként egy bár pultja mögött bájolja a félig ittas léhűtőket. Kinek nincs ilyen története ebben a városban? Ki nem hallott még ilyen esetekről ebben az országban? Törött életutak, félbevágott karrierek, tönkrement álmok, keserű sorsok. Fölöslegessé vált emberek tengődnek egy fölöslegessé vált országban, és nincs, aki változtatni tudna rajta. Pedig rajtunk múlik, hogy ne legyen fölösleges az életünk. Mert senki élete sem fölösleges ezen a világon. Mindenkire szükség van. Mindenki azért született, hogy kiteljesítse az életét. Csak éppen tennünk kell ezért. Minden erőnkből telhetőt és időben megtenni, hogy magunknak sem, a velünk élő embereknek se váljon fölöslegessé az élete.

A SZEGÉNY ROKON

Azt mondogatta Czékus tanító bácsi nekem Hegyesen: saját kárán tanul az okos. Sajnos, csak mondogatni tudom én is a szólásmondást az unokáimnak, a mi világunk, a mi társadalmunk használni nem tudja. Miből tanult ez a társadalom? Az utóbbi másfél évtized bizonysága szerint semmiből. A körülöttünk bekövetkezett változások egyik nagy tanulsága az lett, hogyan lettünk mi a legfejlődőképesebb, legérdekesebb, sokak által tanulmányozott és aránylag gazdag országból szegény rokonná. Mert kétségkívül azzá lettünk. Mi vajdasági magyarok ezt többszörösen érezzük. Akkor is, ha az anyaországba látogatunk, akkor is, ha délebbre, a főváros felé igyekszünk. Sokszor láthatjuk a velünk beszélgetők arcán a lesajnáló mosolyt. Hol van már a régi dicsőség, a legszabadabb szocializmus meg a legkifizetődőbb munkadíj önelégültsége. Illúziók és álmok semmivé lettek. Az utóbbi másfél évtizedben nem is egyszer. Hanem többször egymás után.

Ha az ország népe utálta is a régi, többnemzetiségű országot, nem látom, hogy helyette imádott egynemzeti államában nagy öröme lenne, hiszen akárhogy számolom, minden volt köztársaságban ismét több nemzet vagy nemzetrész él. Ha rengetegen utálták is a kemény egypárti rendszert, nem látom, hogy a bevezetett többpártiban, ahol most éppen állítólag kettőszázhatvan párt készül a választásokra, olyan nagy örömét lelheti valaki, hiszen egyre fogyatkozó számban megy ki a választásokra a nép. Ha sokaknak elegük volt a szocializmus úgynevezett vívmányaiból, nem látom, hogy most a rendszerváltás után, olyan nagy örömüket lelhetnék ebben a félig bevezetett kapitalizmusban. Nem hangzik cinikus bemondásnak, mikor a pártvezetők a választási kampány során mind egymást túllicitálva jobb jövőt ígérnek? Ami az emberek többségét illeti, biztos eltalálják érzékeny pontjukat: minden ember jobb életre vágyik. Csakhogy annyiszor elhangzott ígéret, amelyet meg sem kíséreltek betartani, hogy senkinek sincs kedve lelkesedni a legvadabb fogadalmak hallatán sem.

– Legutóbb három évvel ezelőtt sikerült milliós tábort az utcára vinni. Végső ideje volt, már mindnyájan leszegényedtünk, megnyomorodtunk, megkeseredtünk a volt diktátor bolond uralma alatt. Az ország őszintén örülhetett, mikor megszabadult szürke demagógiájának, klánja fosztogatásának, egyszemélyes uralmának igája alól. A baj akkor következett be, mikor a rendszerváltást levezényelni kívánó társaságról kiderült, feladataihoz nincsenek meg a kellő tapasztalatok, a stratégiai tudás, még a közös akarat sem. Gondoljunk bele: három, szinte összeegyeztethetetlen feladatot kellett volna végrehajtaniuk. Egyrészt modernizálni és piacosítani a gazdaságot, aminek a következményeit előre tudta mindenki, hiszen minden volt szocialista országban megtörténtek, vagyis milliók maradtak munka nélkül, jelentős jövedelmi és vagyoni különbségek támadtak, ami természetes is a kapitalizmusban, aztán középtávon, vagyis amíg a gazdaság nem stabilizálódik, addig a nagy többség a régihez képest hátrányos helyzetbe került, mindenki létbizonytalanságot érzett. Másrészt demokratizálni kellett volna a társadalmat, mégpedig a régi, az önigazgatói gyakorlattól eltérő módon, tehát a többségnek valamiképpen beleszólást engedni, kerülni a manipulációt, a sajtószabadság korlátozását, ugyanakkor félreállítani azokat, akik akadályozzák a modernizációs célokat. Harmadrészt ezt a társadalmat, amely tele van téves képzetekkel, állandóan magas lángon tartott nagynemzeti lángolással, rengeteg testileg is meg lelkileg is sérült emberrel, mások gyűlöletével, vallási ellentétekkel, kitalált függetlenségi illúziókkal, szóval lassan Európa felé vezetni ezt a gyülevész hadat. Olyan Európa felé, amely sokszor értetlenül nézi ezt a kavargást, amelyet kötnek saját maga által hozott szigorú szabályai, amelynek egy csepp kedve sincs mások bajával többet törődni, mint amennyit muszáj, hiszen saját megingott gazdaságának talpraállításával kell törődnie. Valljuk be, lehetetlennek tűnő feladatok.

Ha azt mondjuk, valamennyi mégis megvalósult, talán igazunk van. Viszont ahogy múltak a soha vissza nem térő napok, úgy került elénk egyre több felemás intézkedés. Mosolygós ígéretek hangzottak el, közben egyesek milliárdokat szereztek. Szociális érzelgősség csepegett a nyilatkozatokból, közben ezrek maradtak betevő falatjuk nélkül. Európa nagylelkű adakozásáról értesültünk, közben gyárak százai állnak, vagy olyan termékeket raktároznak százszámra, amely nem kell a kutyának sem. A beszédekben ismét egyre több helyet foglal el a balkáni hencegés, egyre nagyobb mértékben nyakon öntve provincializmussal. A nacionalista, kisbirodalmi és szuverenista álmok és érzelmek dobjai szólnak, egyre jobban elnyomva az európai szürke realizmus egyhangú dallamát.

Itt hiába idézzük Czékus tanító bácsi szeretett jelmondatát. Itt senki sem tanul saját kárából, mert itt a többség nem is akar tanulni, keserűen látjuk: megint az az oldal a nagyobb, amelyen a vallási, ideológiai vagy nemzeti dühöngők táncolnak fáradhatatlanul.

Hova fordulhatunk, mi szegény rokonok?

Ha a vajdasági magyarságról beszélek, ugyan hiába várjuk, hogy az országos csávából minket az anyaország kiránthatna. A mi létünk, gazdagságunk és életszínvonalunk ettől az országtól függ, amelyben élünk. Ha meg ennek az országnak hozzánk való viszonyát vizsgáljuk, a nagy reményből kevés maradt. A nyugtalanság

kultúrájában élünk, ahelyett, hogy a megelégedettség kultúrájában élhetnénk. Az új és demokratikusnak nevezett mechanizmusokban zavar keletkezett. Úgy tűnt, mintha jobbra fordulna a helyzet, aztán mégis a rosszabb kiszorította a jobbat több téren is. A mi szempontunkból a rendszer fogyatékosságai előbb napvilágra kerültek, mint előnyei. Mi régóta tudjuk, hogy a teljesítmény, a munka, az eredmények világa a fontos. Mit tehetünk, ha a többség, amely körülvesz bennünket, nem hajlandó ezt tudomásul venni? A többség a látványos megmozdulások, a nagy népi mozgalmak, a dörgő jelszavak, a lengő zászlók és a levegőbe durrogtatott fegyverek világában él. A demokrácia nemcsak választásokból áll, a demokrácia az őt védelmező intézmények hatékony működése. Most éppen ott tartunk, hogy a kisebbségieknek ki sem érdemes menni a választásokra, képviselőhöz sem juthatnak.

Czékus tanító bácsit nagyon kevesen ismerték ebben az országban. Pedig, ha megfogadnák kedvenc mondását, megváltozna az életünk.

PÁRTOK VILÁGNÉZET NÉLKÜL

Elvonultak fölöttünk a választások többhetes társadalmi viharai. Közéletünket mindig felrázzák és érzékennyé teszik a választások, választások meg évente többször vannak ebben az országban, így aztán egész közéletünk folyamatosan teli különféle fölhívásokkal, botrányokkal, veszekedésekkel és ellentétekkel. De azért, ha valaki jobban odafigyel, szomorúan állapíthatja meg, hogy az ilyenfajta csatakérozás mögött alig van lényeg. Inkább személyes érdekek vagy csoportérdekek vezetnek mindeme érdekesnek tűnő, sokszor látványos pártközi villongásokhoz, mintsem a valóban megnyilvánuló társadalmi akarat. Ha az ember felteszi magának azt a kérdést, milyen világnézetet képvisel nálunk egy-egy párt, igencsak csodálkozhat saját válaszán, mert ha őszinte, akkor be kell látnia, nálunk a pártok mindenfajta világnézetet nélkülöznek. Ettől a régimódi kacattól, mármint a világnézettől, előnyösen megszabadultak pártjaink. Nem is csoda hát, hogy kicsiny, de politikailag igencsak darabokra szakadt köztársaságunkban négy, önmagát szocialista pártnak nevező szervezet, öt szociáldemokrata párt és majd félszáz olyan párt van, amelynek nevében ott díszeleg a demokrata jelző. Ha a jelzők érvényes tartalmat tükröznének, országunkban már régóta virágzana a demokrácia. Tovább megyek az elemzésben, mert nem az elhangzottak a legfurcsább adatok. Szerintem ugyanis a legfurcsább az, hogy nálunk egyetlenegy darab párt sem igazán baloldali. Nekünk a szocializmus ötvenévnyi építgetése azzal fejeződött be, hogy csak jobboldali pártjaink vannak. Objektív tények bizonyítják, hogy elsőként maga a volt Szerb Kommunista Szövetség vált jobboldali párttá. Még egyedüli párt volt a színtéren, mellette csak az egykori „szép emlékű" Szocialista Szövetség, azaz saját népfront szervezete szerepelt a közéletben, mikor levetette magáról a baloldaliság gönceit, és úgy lépett fel országos szinten, mint a köztársaság oligarcháinak védelmi szervezete, amely semmilyen eszköz használatától sem riad vissza, mikor ezen oligarchák érdekeinek érvényesítéséről van szó a többi köztársaság hasonló szervezetei ellenében. Mióta pedig megnyílt a szabad tér mindenfajta párt megszervezése előtt, azóta csak csodálkozhatunk az emberi elme ötletességén, esetleg az ismétlődő pártelnevezések unal-

mas szaporaságán, ahogy a formálódó csoportok teljesen világnézettelen, álpragmatikus programajánlataikban fűt-fát összehordanak, hogy megindokolják létezésüket. Nem is csoda, hogy honfitársaink egy pillanatig sem veszik komolyan a pártprogramok meglétét. Ezeket a füzetecskéket senki sem olvassa, néhány naiv elemzőn kívül. De hiába is olvasná őket, hiszen még egyik pártvezetés sem tartotta magát hozzájuk. A politikai önazonosság és identitás ismeretlen fogalom számukra. A pártközi harcokban maguk sem veszik észre, miképpen csúsznak át egyik oldalról a másikra, miképpen kerülnek hirtelen szembe tegnapi elveikkel, miképpen szidják habzó szájjal tegnapi önmagukat. Minden elvet elvetnek egy mandátumért. A mandátumokat meg aztán adják s veszik, mint a kofák a friss cseresznyét a piacon. A pártvezetőségek korrumpálódása a párttagság zuhanásszerű csökkenésével jár, néha a pártvezér akkor veszi csak észre, hogy kihátrált mögüle híveinek tábora, mikor a választásokon hoppon marad. Ennél nagyobb baj az, hogy a folytonos kompromiszszumos és elvtelen vonalvezetés oda vezetett, hogy folyamatosan hanyatlik az önkormányzati demokrácia is meg a parlamenti demokrácia is. Már nem a valóban létező társadalmi érdekek érvényesülnek sem itt, sem ott, hanem az egymással néha szembenálló, néha lelkesen kereskedő, néha meg nagy összeborulásokban önmaguk ünneplését szervező pártvezetők érdekei. Azok az eszmények, amelyek egykor hagyományosan jellegzetesek voltak a jobb- és a baloldalra, ma csupán mint fakó festéknyomok lelhetőek fel a pártok plakátjain. A szavazókból is inkább nézősereg lett, akik élvezettel vonulnak a nyilvános politikai cirkuszok tereire. Ott kitombolhatják magukat, de egyre kevesebben hisznek benne, hogy ennek a tombolásnak, az öncélú élvezet után bármiféle kihatása lenne sanyarú életük további folyására. Nem is csoda, hogy a statisztika bizonysága szerint, mind kevesebben járulnak az urnák elé. Az emlékek, a mítoszok és elvek továbbra is sok ember fejében élnek, de nem sokra mennek velük. Még többen úgy érzik, mindez fölösleges kacat, amivel kár volt megterhelni magukat, mert semmi hasznot nem hoz nekik, igyekeznek el is felejteni minden hagyományt. A politikai közösség, amelyre egykor hivatkozni lehetett, szétmállott. Gondoljunk bele, az egykor uralkodó eszmék, mint amilyen a munkásönigazgatás volt, a kizsákmányolásmentes társadalom, a demokratikus szocializmus építése, ma csak kacajt válthatnak ki fölemlegetésükkor. Azt a szót, hogy kommunista, ma szitokszóként használják. Azt a nevet, hogy Marx, szintén. Ez csupán külsőség. A lényeg azonban az, hogy nincs olyan párt, még erős szakszervezet sem, amely képes lenne a munkások érdekeit vagy akaratát megjeleníteni és képviselni. A politikai színtéren minden jelen levő erő arra törekszik, hogy minél nagyobb hasznot húzzon a kapitalizmusnak jelenleg folyó bevezetéséből, a kapitalizmus meg azért jön el olyan lassan és akadozva, mert ezek az erők egymás ellen fordulva marakodnak a koncon. Akik leginkább megszenvedik ennek a folyamatnak a lassúságát és összevisszaságát, azok alig értik, miről van szó. Képviselőjük nincsen, pártjuk nincsen, programjuk nincsen, jövőjük, enyhén szólva, kétséges. Az összevissza szavazó emberek csak világnézet nélküli pártok között választhatnak. Sose felejtem el, mennyire izgultam, mikor a gimiben csak hármast kaptam a szocialista öntudatról írt dolgozatomra. Ha végignézek koromon, kénytelen vagyok megállapítani: Nesze neked szocialista öntudat!

A BALOLDALISÁG KRITÉRIUMA

Egyik múltkori írásomban megállapítottam, hogy szerintem nálunk jelenleg nincsen igazi baloldali párt. Jött is a reakció, két hallgató is megkérdezte tőlem, szerintem mi a csoda jellemezné a baloldali pártokat, melyek azok a kritériumok, amelyek eldönthetnék, hogy egy párt melyik oldalhoz is tartozik. Nos, a dolog, véleményem szerint, két tényezőn múlik. Az egyik a párt munkához való viszonya, a másik a szegénységhez való viszonya.

Ami a munka társadalmi szerepét illeti, megfigyelhető, hogy összes pártunk igyekszik megkerülni ezt a kérdést. Nemcsak nálunk történik így. A volt szocialista államok minden szocialista vagy szociáldemokrata pártja szép szavakkal ugyan, de igyekszik jó messzire távol tartani magát attól, hogy választ adjon erre a kérdésre. Abban a pillanatban, mikor elfogadták a piacgazdaságot, ne feledjük, a társadalmi realitás, régi jó marxista meghatározással „a szükségszerűség" kényszerítette őket rá, a régi rendszer veszedelmesen közeledett a teljes csőd felé, abban a pillanatban lemondtak arról, hogy valamit is gondoljanak a kizsákmányolásról. Erről nem is nyilatkoznak, valószínűleg úgy tekintik, hogy ez egyfajta „szükségszerű" áldozat a hatékonyság oltárán. Minél kevesebbet emlegetjük, annál gyorsabban elfeledjük. Pedig ez nem olyan kérdés, amit el lehet feledni. Ideig-óráig, amíg tart az a kapitalizmusba való „újra visszatérés" sokkja, addig kevesen beszélnek róla, de bizony ismét előkerül majd, ha valaki megszólal a társadalom kivetettjei, a kárvallottak közül. A legkorrektebb pártprogramok az elosztási rendszerek állandó felügyeletét ígérik, szociális hálót emlegetnek, és azt, hogy gondoskodnak a lemaradók védelméről is. Ez azonban nem oldja meg a kérdést. A piacgazdálkodásban a kizsákmányolást nem lehet felszámolni. Az értéktöbbletet, amelyet a munkások termelnek meg, a tulajdonosok, egy szűk vezetői réteg, az adók által az állam, néha a befektető bankok osztják. A munkások érdekérvényesítő ereje nem elégséges ahhoz, hogy jogosultnak vélt részüket megkapják. Ez olyan kérdés, amelyet most a szőnyeg alá söpörtek, mert a gyakorlatban nem képes rá választ adni egy párt sem, hiszen kiderült, hogy az úgynevezett „létező szocializmus" rendszere lelassította és versenyképtelenné tette a gazdaság fejlődését, vagyis önmagát számolta fel, ezért meg kellett szüntetni, de biztos vagyok benne, hogy az idő ismét felveti, mi legyen az értéktöbblettel, miért ne lehetne igazságosabb és átfogóbb megoldást találni elosztására, hogy az emberek nagy része ne szoruljon könyöradományokra. Kissé nevetséges, hogy a volt szocialista országok úgynevezett utódpártjai nem erről beszélnek programjaikban, hanem a létező lemaradottak, a növekvő szegényréteg ellenére arról hablatyolnak, hogy a technikai fejlődés majd lehetővé teszi, hogy az emberek kevesebb munkával is többet keressenek, meg hogy a társadalmi javak nemsokára feleslegbe kerülhetnek a valós igényekhez képest, mintha a kapitalizmusba való visszatérés ténye önmagában varázspálca lenne. Gondolom, évtizedek múlnak majd el ilyen félrebeszélés közepette, de hiszek benne, hogy a kényszerűség ráveszi azokat, akik az egész társadalom állapotával törődnek, hogy szembenézzenek a kérdéssel, mi az emberek munkája, mit lehet tenni a kizsákmányolás ellen.

A magukat baloldalinak valló pártok legnagyobb gondja a szegénység. Ennek szemmel látható növekedése erősen szorítja mindazokat, akik nem csupán saját érvényesülésük érdekében iratkoztak be a pártba. Miféle társadalmi érzékenységet mutat a párt, ha nem törődik a társadalmi igazságtalanság égbekiáltó látványával, amelyet még a jobboldal sem hanyagolhat el, hanem az is programjába épít mindenféle humanitárius mozgalmat, segélyakciót, az emberi szolidaritás különféle formáit. A szegénység nemcsak a javak hiánya. A szegénység megnyilvánul a lehetőségek hiányában is. Ezért vezették be több volt szocialista országban az esélyegyenlőségi minisztériumot, amely mindenféle maradék pénzekből, költségvetési keretből adományoz a lassan lemaradó rétegek számára némi reményt. Gondolom, hosszabb távon megszűnnek ezek az eleve vesztésre ítélt próbálkozások. A szegénység a szabadság hiányát jelzi minden társadalomban. Amíg nincs megoldva az értéktöbblet kérdése, addig az elosztás kérdését sem lehet megoldani. Erről lehet sokáig nem beszélni, erről lehet nagyon körmönfontan mellébeszélni, a magukat baloldalinak vallók kihasználhatják pártjuk erejét arra, hogy megszerezzék a hatalmat vagy annak csak egy darabját, és különféle pozíciókat foglaljanak el, zsákmányt szerezzenek maguknak, de amíg nincs magyarázat a változó világra, amíg nincsenek az egész társadalom jobbítására szolgáló célok, addig nincs is igazi baloldal. Márpedig az emberiség jövőjéről van szó. És mivel az emberi társadalom további sorsáról van szó, biztos vagyok benne, hogy megszületik az az átfogó gondolati rendszer, amely nem beszél másról, mikor a lényeget kérdezik, nem okolja a globalizációt vagy az új informatikai rendszereket a társadalmi helyzetért, hanem lehetővé teszi, hogy a modernizáció átfogja az egész világot, és lehetővé teszi, hogy az emberiség egésze hozzájusson a megtermelt társadalmi javakhoz. Nagyon szomorú lenne, ha csupán egy-egy megbízott esélyegyenlőségi miniszter vagy kormánybiztos gondolkodna róla, hogy egyetlenegy tehetséges gyermek se maradjon koldus, mikor kitűnő mérnök, festő vagy operaénekes lehetne.

KÖZÉPOSZTÁLY, HOL VAGY?

A nyolcvanas évek közepén tagja voltam az UNESCO jugoszláviai tanácsának. Mindenféle felmérés, határozat, jelentés érkezett hozzánk a szervezet párizsi központjából. Még ma is őrzöm némelyiket, nem annyira a statisztikai adatok, inkább az akkori oktatási és művelődési akciók miatt, azokból sokat lehetett tanulni. Pontosabban, lehetett volna, ha közben szét nem esik az ország, amelyben éltünk, és szét nem esik az életünk, amelyet éltünk.

Egy ilyen felmérésből látom, hogy az UNESCO 1986-ban úgy ítélte meg, a világon mindenki szegény, akinek egyhavi jövedelme nem haladja meg a 270 amerikai dollárt. Most csupán keserűen mosolyoghatunk ezen, hiszen sikerült „odafejlődnünk", hogy e kritérium alapján Szerbiának minden lakosa szegény, kivéve azt a húszezer embert, aki meggazdagodott a háborús években, esetleg vezető állásban van a villamos művekben, az olajiparban vagy valamelyik bankban. A többi kezet foghat Zambia és Uganda lakosaival. Az átlagfizetés 14 000 dinár körül mozog, te-

hát eléri a kettőszáz dollárt. Az UNESCO tisztviselői szerint, aki ennyit keres, annak nem jut olvasásra, tanulásra, szórakozásra pénze, az jövedelmének nagy részét élelemre, a maradékot pedig ruházkodásra kénytelen költeni, tehát nem fejlődik, a társadalmi ranglétrán nem képes előrelépni, sőt gyermekeit is helyzete ketrecébe zárja. Nem adhat nekik megfelelő alapot a haladásra, az alapiskoláztatás után nem tudja őket képességeiknek megfelelő oktatásban részesíteni.

Nem tudom, hogy azóta változtak-e a világszervezet mércéi, nem nagyon hiszem, hogy csökkentették volna a szegénységi kvótát, hiszen a világ gazdagabbik része tovább gazdagodott, a szegényebbje most is tengeti napjait, mint régen, csak mi csúsztunk lefelé, méghozzá veszedelmes sebességgel. A nyolcvanas években úgy tűnt, Jugoszláviában is kialakul egy erős középosztály. Az egy főre jutó évi jövedelem megközelítette a hatezer dollárt, s az ország lakossága egyharmadának ennél nagyobb volt a bevétele. Olyan húzóerőnek látszott ez az egyre jobban gazdagodó és polgárosodó réteg, amely majd egyenletesen és folyamatosan viszi előre az országot, belőle lett volna a megújuló értelmiség, a gazdasági és politikai elit. Nos, a lakosságnak ezt a részét, amit általában középosztálynak szoktak nevezni, alaposan tönkretette az elmúlt évtized. A legtöbb tisztviselő, tanár, orvos éppen csak meg tud élni a fizetéséből, a legtöbb szakmunkás, mérnök és mester látástól vakulásig dolgozik, hogy ne süllyedjen mélyebbre a szociális mocsárban. A középosztály a három év óta javuló körülmények ellenére nem képes elérni a nyolcvanas években megszokott színvonalat. Ma tulajdonképpen szinte minden középiskolát befejező diák beiratkozhat az egyetemre, elméletileg tehát adva van a felemelkedés lehetősége számukra, csak éppen tönkremegy a család, ha minden jövedelmét iskoláztatásra költi. Arról most nem is beszélek, milyen színvonalat ér el nálunk az egyetemi oktatás.

Az önigazgatási szocializmus kialakult jóléti rendszerére ma sokan úgy emlékeznek vissza, mint olyan rendszerre, amely hatékonyan csökkentette a társadalmi egyenlőtlenségeket. Nem egészen így volt. Éppen azért alakulhatott ki az a bizonyos középosztály, amely lassan, de biztosan tollasodott, mert volt rá lehetőség. Viszont a központosított újraelosztás, a mindenkit magába fogadó egészségügyi biztosítás, az ingyenes oktatás egyfajta jóléti állam képét mutatta mind polgárai felé, mind kifelé. Aztán mikor a pártvezetés a bürokrácia elleni harc örve alatt a háborúzásra vonta el a pénzeket, hónapok alatt szétette ezt a látszatot a rohanó infláció, a tömegessé váló munkanélküliség, és jelentős társadalmi csoportok sodródtak az éhezés küszöbére olyan gyorsan, hogy sokan fel sem fogták, mi történik velük. A propaganda amúgy is nemzeti maszlaggal etette őket. A háború réme, a menekültek még szomorúbb sorsa, a félelem sokáig befogta az emberek száját. Most meg eljött a rendszerváltás ideje, a gazdaság visszavált a kapitalizmusra. A volt középosztály kétségbeesetten küzd a munkahelyekért, a kicsit nagyobb jövedelemért, nagyon gyakran a betevő falatért.

A szegénység persze sokarcú, rengeteg fokozata van. Nincs olyan módszer, amely tudományosan és egészen pontosan meghatározná, hogy a szegénység határa. Gondolom, hogy egy német szociológus pofára esne, ha meghallaná, hogy ná-

lunk a szociális minisztérium javaslatára megemelték a juttatások mértékét, és most minden jövedelem nélküli család havonta 3065 dinár segélyt kaphat. Negyven dollárt. Új-Zélandon minden családtagnak havonta 1600 dollár segély jár, amíg nem kapnak munkát a munkaképes felnőttek. De mi itt élünk. Ahogy az Ellenállás egyik plakátja szólt, nem tudom, emlékszenek-e rá: „Jön a tavasz, és én Szerbiában élek."

Bele kell nyugodnunk, hogy leszakadó középosztályunknak ismét, a történelem folyamán ki tudja hányadszor, szegénysorból kell felkapaszkodnia a társadalmi létrán. Ha nem volna ilyen lassú a tranzíció folyamata, ha végre dolgozni kezdenének a gazdasági üzemek, ha friss tőke áramlana az országba, hogy kedvezőbb irányba fordítsa a termelés mutatóit, talán több tagja vívna meg sikeresen a szegénységgel. A társadalompolitika legfontosabb prioritása a középosztály újrateremtése, megerősítése kellene hogy legyen. Elit másként nehezen alakul ki az országban. Egyelőre erre senki sem képes odafigyelni.

ÉRTÉKEK ÉS CÉLOK ZŰRZAVARÁBAN

Sokan panaszkodnak mostanában, hogy nem értik saját gyermekeiket, nem képesek követni gondolatmenetüket, főleg nem tudnak rájuk hatni, mert azok egész más értékrendszerben gondolkodnak, mint ők. Azt is gondolhatnánk, hogy egyszerű generációs félreértésről van szó, hiszen az öregek sohasem „értették meg" a fiatalokat. Ha alaposabban utánanézünk a dolognak, megdöbbentő az eredmény. A mi társadalmunkban egyszerűen nem létezik kialakult értékrendszer. Zűrzavar, összevisszaság, tudatlanság van az emberek fejében. Nem véletlenül.

Közvetlen környezetünk az utóbbi száz évben folyamatosan viharos változásoknak volt kitéve. Itt sokan élnek még, akiknek nevelésében az osztrák–magyar iskolarendszer alapelvein felnőtt tanítók vettek részt. Másokat a délszláv királyság iskolái oktattak. A középnemzedék minden régi elvet, tanítást és értéket kötelezően elvetett, előbb a sztálinista kommunista erkölcsöt, majd a helyére lépett szocialista önigazgatási értékrendszert tanulta. Meg sem kísérlem elemezni, hogy az milyen volt, de megállapítható, hogy annak még volt valamiféle rendszerezett struktúrája, viszont helyére maga a káosz lépett. Sem az iskolák, sem a közintézmények nem szakítottak nyilvánosan a régi renddel, hanem ki-ki a saját kívánsága, saját feje szerint válogatott a propagálandó értékek között. Látható ennek nyoma az egymás után következő, mind pusztítóbb hatású iskolareformokban, látható ez a közvélemény teljes anarchiájában, látható a törvények összevisszaságában, az igazságügy rendezetlenségében, a sok száz párt zavaros kapkodásában, a mindennapi élet szinte minden vonatkozásában.

Nincs vége a zűr okozati felsorolásának: ugyanis a médián keresztül begyűrűzik hozzánk a világban is válságban levő értékrendszerek kuszasága. Még az annyira tisztelt és vágyott Nyugaton is értékválság van, a fogyasztói civilizáció most küzdi le a hagyományos gondolkodásmód végvárait. Szóval, mindenütt folyik a küzdelem az emberi életnek és együttélésnek olyan szabályozórendszereiért, amelyek lehetővé tennék az emberi közösség tartós fennmaradását, hiszen bizonyos önkorlátozás

és rend nélkül az nem elképzelhető. Ehhez a világválsághoz tettük mi hozzá saját balkáni történelmünkből és jelenünkből adódó káoszunkat. Csoda-e, ha szinte azt volna kedvünk megkérdezni: nevezhetjük-e egyáltalán civilizációnak azt, ami nálunk uralkodik? Jogossá teszi a kérdés feltevését, ha megvizsgáljuk, milyen válaszokat képes adni az ember örökös dilemmáira a ma intézményrendszere, a család, az iskola, a nyilvánosság. Jogossá teszi a kérdés feltevését, ha megvizsgáljuk, miért nem fogadják el a mai gyerekek e válaszokat, miért nem tartják hiteleseknek vagy igazaknak azokat.

A legegyszerűbb megérteni a dolgot, ha áttekintjük, hogyan viszonyul a társadalmunk néhány örökösnek tekintett emberi értékhez. Vegyük például a mindennapi tevékenységünket, a munkát. Valaha azt tanultuk, alapvető értéke életünknek a munka. Ezt verte fejünkbe hittanórán a tiszteletes úr, aki a Bibliát meg Luther Mártont idézte bőven, s ezt verte fejünkbe a tanár, aki Marxot meg Engelst idézte, hiszen szerintük a munka tette emberré az embert. Ma milyen értéke van gyermekeink szemében annak a parancsnak, hogy: Dolgozz? A gyerekek nagyon éles szeműek, pontosan látják, mennyit ér, ha valaki látástól vakulásig dolgozik. Vajon nálunk az boldogul, aki szorgalmas? Az érvényesül, aki önfeláldozóan és becsületesen munkálkodik? Mondhatunk mi a gyermeknek, amit akarunk, ha saját szemével látja, hogy itt az vitte legtöbbre, aki csalt és lopott, aki becsapta embertársait, vagy aki halomra gyilkoltatott másokat. Mit ér az örök emberi parancs, ha nincs semmi foganatja? Nem tűnünk kissé nevetségesnek saját szemünkben, mikor dolgozni tanítjuk a gyereket, ahelyett, hogy arra tanítanánk: Élvezd az életet, gyorsan elmúlik? Mert ezt az utóbbi parancsot harsogja feléje szinte minden médium. Nemcsak a környezet gyakorlata, hanem a fogyasztói társadalom mindenünnen áradó reklámáradata is. A munkaképes felnőtt lakosság mindössze egyharmada van állásban. Az állásban levőknek csak valamivel több mint a fele dolgozik valóban, a többiek csupán a társadalombiztosítás miatt tartják fenn a munkaviszonyt. Aki dolgozik, keservesen számolgatja a keresetét, a kínai boltokban vásárolja a ruháit, gyerekeit nyaralni nem viszi, örül, ha elsejéig kihúzza valahogy. Az meg, aki luxuskocsiban rohangál, aki mindenkinek italt rendel a vendéglőben, aki kastélyt építtet a szomszéd utcában, az nem ilyenfajta munkából szerezte pénzét. A következtetést könnyen levonja minden gyermek.

Még egy példát felhozok. Valamikor mindenki tudta, hogy örök emberi parancs: Szeresd felebarátodat! Gondolom, ma is ezt tanítja minden becsületes ember a gyerekeivel, erre oktatja a diákot minden rendes tanár az iskolában. Ezt tanítja minden világvallás, erről beszél az emberi nem nagy gondolkodóinak sok-sok műve, erről szól a művészet. Csakhogy a társadalom gyakorlata nálunk többféle módon tagadja ezt a parancsot. Tagadja akkor, mikor a munkakeresőknek nem ad munkát. Tagadja akkor, mikor a rászorulóknak olyan segélyt ad, amelyből nem lehet megélni. Tagadja akkor, mikor a beteget csak akkor műtik a kórházakban, ha az külön kifizeti a költségeket. Tagadja akkor, mikor tűri a másság gyalázását. A folyamat kezdete egzakt módon meghatározható, időben rögzíthető. Akkor kezdődött, mikor Milošević kimondta híres mondatát Kosovo Poljében: „Benneteket senki sem bántalmazhat."

Azt jelentette: Benneteket nem, másokat igen. Attól kezdve ahányszor szerb hivatásos politikus kimondta: ezt akarja a nép, csupán a szerb népet értette alatta, a többiek nem léteztek számukra. Odáig jutottunk, hogy ma országos szinten, törvényekkel védelmeznek tömeggyilkosokat. Népi hőssé váltak olyan bűnözők és közönséges rablók, mint amilyen a lelőtt Arkan volt. Tüntetnek olyan gyilkosok bíróság elé állítása ellen, mint amilyen a hírhedt Legija, aki pénzért irtotta a főnöke politikai ellenfeleit. A választásokon képviselőnek jelölnek Hágában ülő háborús bűnösöket, akik nyilvánosan arra biztatták a népet, hogy rozsdás kanállal vágják el a nyakát más népeknek. Sehol a hajdani alapparancs az önkorlátozásról és önmegtartóztatásról. Sehol a felebarát szeretete. Végletesen teljesül a reklámipar alaptétele: Szeresd önmagadat! Mintha szerethetné az ember csupasz önmagát, mások jelenléte, tudomásulvétele, elismerése és megbecsülése nélkül.

Talán elég ez a két példa rá, hogy megértsük, nagy bajban van a társadalmunk, mert értékek és célok zűrzavarában élünk. A törvénytelenség, pontosabban szólva minden regula, szabályozás és rend hiánya kiterjed az élet minden területére. A szociológia ezt a jelenséget anómiának hívja. Az emberi viszonyokban sehol nem lehet rendszert építeni, mert szétzüllöttek az alapvető kapcsolatok. És még nagyobb baj lesz a jövőben, hiszen nem tanítjuk gyermekeinkkel az emberi élet igazi céljait. Hogyan tiszteljék apjukat és anyjukat, ha azok zűrzavart teremtettek köröttük? Hogyan tartsák be a Ne lopj! parancsát, ha megélni sem képesek? Hogyan tartsák be a Ne ölj! parancsát, ha itt a gyilkosok a hősök? Nehéz idők járnak, és nem lesz könnyebb a jövőnk sem, ha gyorsan nem sikerül megteremteni azt az egyensúlyt, amely emberi keretek közé szorítja az önzés, a mohóság és a féktelen önmegvalósítás megnyilvánulásait. Megfigyelhető, hogy a legtöbb gyerek számára az élet értelmetlen és céltalan. Képtelenek felfedezni saját helyüket a világban. Belátható és igazolható értékrendszer híján az ember kiesik a civilizációból. Céltalanul hányódik ide-oda, mint szélfútta kóró. Hány élet megy tönkre a szemünk előtt, mire gyerekeink érdekében végre valamit teszünk?

„A KÁOSZ NEM TUD CSENDDÉ ELCSITTULNI"

Esténként néha verseket olvasok. Nyugtatom magam a sok rossz hír után. Megnyugodni nem mindig sikerül, de néha magam is meglepődök, mikor olyan régi versre bukkanok, amelynek szavai a mára vonatkoznak, pedig a költő a maga vigasztalására írta őket évtizedekkel vagy évszázadokkal ezelőtt. Néha meg az lep meg, hogy olyan költő szavai érintenek meg, akiről nem túl sok jót gondolok, aki iránt esetleg az irodalomtörténet vagy a tanítómestereim se voltak túl kegyesek. Tegnap például Gábor Andor egyik verse gondolkodtatott meg. Azé a Gábor Andoré, akinek főleg humoreszkjeit ismerem, s akiről mindig úgy tartottam, hogy elég felületes, könnyű műfajú költő volt, hiszen először éppen a Magyar Rádió kabaréműsoraiban hallottam meg a nevét. Mikor már bejöhettek a magyar könyvek az országba, tőle a *Doktor Senki* című regényt vettem meg az Olcsó Könyvek sorozatában, megnéztem, akkor éppen huszonnégy dinárért. A *Doktor Senkit* az első világháború

alatt, 1915-ben írta, s aki egy kicsit meg akar szabadulni a mindennapok szürkeségétől, nyugodtan elolvashatja, ígérem, nevetni fog. A versei, amelyeket különböző válogatásokban olvashattam, csupa proletárokról, osztályharcról meg ilyesmiről szóltak, nem is volt kedvem soha utánajárni, írt-e még valami mást is. Most véletlenül került egyik verse elém. Már más mérce alapján válogatnak a magyar antológiák szerzői is, mint a reálszocializmus korszakában. Most másik oldaláról ismertem meg a költőt. Az operettszerző és a *Ludas Matyi* szerkesztője, akit kissé léhának és saját osztályából kibukott embernek véltem, tudott egyszerű szavakkal mély és magvas gondolatokat is közölni. Olyan gondolatokat, amelyek bennünket is gyötörnek. Olyan kérdéseket fölvetni, amelyekre mi is keressük a választ. Igaz, van a versben egy kis Ady-hatás, mint a korabeli költők szinte minden költeményében, igaz, emlegeti a harcot, azt a végsőt, amely olyan sok proletárdalban szerepel, de szavaival mégis sikerül megérinteni mai lelkünket. Lássuk csak, miket mondott ez a Gábor Andor kilencven évvel ezelőtt:

Szám, csókra lettél vagy gonosz szavakra?
Szemem, borzadni lettél, vagy vidulni?
A föld most már csak gyűlölségek akla,
S a káosz nem tud csenddé elcsittulni.
Megélni rossz Világnak fordulóját,
Hol fergeteg sivít s nem hallik ének;
Hol hasztalan van kerted, meg nem óják,
Be rossz, be rossz most Egynek és Egyénnek.
Be rossz, be rossz a harcosok sorában,
Kik vívják ezt a harcot, ezt a végsőt!
O vagy meghalni kellett vón korábban,
Vagy megszületni kellett volna később.

Hányszor érezzük, és hányszor mondjuk ezt mi is.

Vagy meghalni kellett vón korábban,
Vagy megszületni kellett volna később.

Persze, hiába mondjuk, mint annyian már előttünk, s annyian majd az utódaink közül. Nem tudunk úgy élni, hogy hátat fordítunk a vonagló világnak. Nem szökhetünk sehova saját környezetünkből, sehova a gyűlölet nekünk adatott aklából. Állást kell foglalni, szembe kell nézni a világgal, akkor is, ha sajog a lélek, akkor is, ha fájdalmasan nehéz ez a szembenézés. Gyűlölhetjük a gyűlöletet, amely emberből ember felé mindig fölöslegesen árad, de felelősséggel kell szembenéznünk vele, mert más utunk nincsen. Gábor Andor, mint minden alkotó, saját kétségbeeséséről ír, mikor így fejezi be ezt a verset:

Nem tudom szavakká összefogni
A tébolyt, melynek hallom rengeteg
Öklét a házak ajtaján kopogni.
– – – – – – – – – – –
Jaj, rémület hangszernek lenni ma,
Káosz rotyog ki tört száján a kürtnek,
Nem ég felé felívelő ima,
Csak sóhajtása tűrhetetlen tűrtnek.

Sóhajtozni persze, évezredek óta divatos szokása a költőknek, meg is hathatja lelkünket, de mi kénytelenek vagyunk szembenézni sorsunkkal, azzal a helyzettel, amelyben a káosz valóban évtizedek óta nem tud „elcsittulni" (így: két t-vel írja a költő, talán tájszólás, talán a ritmus miatt), s a káosz már-már tűrhetetlen módon fokozódik, egyre változó alakokban támad ránk, egyre rafináltabb módon vesz körül bennünket, és nekünk mégis itt kell élni, mégis dolgozni kell, mégis gyerekeket kell nevelni, mégis rendet kell teremteni az udvaron, bemeszelni a házat, behordani a téli tüzelőt. És akármilyen egyszerű emberek is vagyunk, törekednünk kell a jóra, kifelé törekedni a gyűlölet aklából, felelősséget vállalni sorsunkért és saját szavainkért, akár a költőnek.

Mondom, így lepett meg engem Gábor Andor. Elgondolkodtatott a régen-régen írott soraival, amelyek az én számról is sokszor elhangzanak, ha helyzetemen töprengek. Az lenne jó, ha minden ember, de különösen az, aki a világ előtt szerepel, válaszolni tudna arra a költő által olyan egyszerűen feltett kérdésre: „Szám, csókra lettél vagy gonosz szavakra?" Sokkal jobban meggondolná, mit beszél, ha erre lelkiismeretesen választ adna.

A HAZUGSÁG HÁLÓJÁBAN

Az embernek az az érzése, hogy minél jobban múlik az idő, annál inkább nő a hazugság hálója körülötte. Mintha a modern ember sokkal többet hazudna, mint elődje. Ennek talán az az oka, hogy egyre több szó hangzik el körülöttünk. Egyre több információhoz jutunk, sőt, az információk tömege egyre nagyobb nyomással nehezedik agyunkra, és ebből a nyugodt szívvel rettenetesnek nevezhető tömegből egyre több egységről derül ki, hogy az bizony nem igaz. A filozofikus hangulatú ember azt mondhatná erre, hogy amióta világ a világ, az emberek mindig hazudtak egymásnak, de nehéz filozofikus nyugalommal fogadni azt a hazugságtömeget, amely árad körülöttünk. Mintha az új lehetőségek, a rádiók, a tévék, az internet, a mobiltelefon, az SMS, csak újabb alkalmat adtak volna a hazugságtömeg növekedésének. És a hazugságok is egyre kifinomultabbak, körmönfontabbak, nehezebben ellenőrizhetők lettek. Gyerekkoromban könnyen ellenőriztem, mikor a szomszéd Pista azt hazudta, hogy Péteréknek ötlábú borja született. Egyszerűen elszaladtam Péterék kapujáig, és megkérdeztem az udvaron játszó Mariskát, egészséges-e a kisborjú az istállóban. Ma olyan hazugságokkal traktálnak, amelyeket nem vagyok ké-

pes ellenőrizni akkor sem, ha napestig szaladgálok. A modern ember hazugságokkal ébred és hazugságokkal fekszik. Valamikor a hazugság főleg az egyént szolgálta. Valamikor csak védekezésre, a büntetés elkerülésére, esetleg önámításra szolgált. Ma a hazugság nemcsak fegyver az ellenségnek tartott idegenekkel szemben, nemcsak eszköz a rendszer számára, hogy lenyugtassa a lázongó tömegeket, a hazugság ma áru, amellyel kitűnő üzletet lehet csinálni, kereskedni lehet vele, adni és venni, profitot termelni rajta és általa.

Megváltozott az emberi társadalom, és megváltozott a hazugság helyzete is. Gondolom, a templomban ma is azt hallgatják a hívők, hogy hazudni bűn. Gondolom, az iskolában ma is azt tanítják a diákokkal, hogy hazudni nem szabad. Gondolom, a szülők ma is rápirítanak csemetéikre, ha füllentésen kapják őket. Mégis megváltozott a hazugsághoz való viszony. Ahogy valamikor csak akkor tört ki háború, ha azt megüzenték egymásnak a királyok, ma meg folyamatosan folyik a háború az egész világon, tulajdonképpen soha senki sincs biztonságban sehol, ugyanúgy befonta a ma társadalmát a hazugság az egész világon. Senki sem él igazak között, minden tényt, minden adatot le kellene ellenőrizni, mielőtt elhiszi az ember, erre meg senki sem képes. Lassan elvesztjük hitünket az igazságban, lassan cinikussá, lelkileg fáradtakká válunk, mert nem tudjuk, ki mond igazat, és ki hazudik. Ahogy öregszik az emberiség, egyre többet tud, és egyre többet hazudik.

Odajutottunk, hogy ma a világ leghatalmasabb országainak leghatalmasabb vezetői hazudnak legtöbbet. Odajutottunk, hogy ezek a hatalmasságok elképzelhetetlen összegeket költenek arra, hogy hihetően hazudhassanak. Odajutottunk, hogy szakértők tízezrei dolgoznak hónapokig, hogy ezek az emberek megalapozottan hazudhassanak. Odajutottunk, hogy a hazugság gépezete megolajozottan dolgozik, őröl folyamatosan, folyik a pénz, nem kímélik a legújabb műszaki felszerelést, egy cseppet sem törődnek a belefektetett emberi munkával, hogy a végeredmény mégis csak hitvány hazugság legyen, amit egyetlen józan gondolkodású ember sem hisz el.

A mi társadalmunk meg évtizedek óta fürdik a hazugságban. Nézzenek körül. Kinek lehet itt hinni?

Nálunk szervezetten és hatalmi parancsra vezették be a hivatalos hazudozást. Ötven évvel ezelőtt ezt néhány alapvető hazugságra korlátozták, de azokat mindenáron igazságnak kellett tartani. Aki nem vonta kétségbe, hogy a párt mindent tud, azt békében hagyták. Aki nem vonta kétségbe, hogy a főtitkár tévedhetetlen, azt nem büntették. Aztán bonyolódni kezdett a helyzet. Úgynevezett *új beszédet* vezettek be, amit csak a bennfentesek értettek. A leghivatalosabb helyről mondták ki, hogy Jugoszláviáért kell küzdeni, de aki értett az új beszéden, az tudta, hogy ez alatt Szerbiát kell érteni. A leghivatalosabb helyen közölték, hogy mi nem vagyunk háborúban, de a fiaink az ablakon át szöktek ki, ha jött értük a katonai rendőrség, hogy a harctérre vigye őket. A leghivatalosabb hely közölte, hogy mindent megtesz az ország fejlődése érdekében, de egyhavi fizetésből egy liter bort lehetett venni, annyi meg nem elég arra sem, hogy leigya magát az ember. A leghivatalosabb jelentette be, hogy már megint győztünk, a házukból kiűzött emberek meg itt vonultak szekereiken az ablakunk előtt. A leghivatalosabb minden győzelme a megvert hadsereg

zsugorodását hozta magával. Mikor bejelentette, hogy újraépítjük az országot, az emberek félelmükben nem tudtak aludni. Ha kinézek az ablakon, az utca szemközti oldalán látom az újjáépítés romjait. Négy darab három hónap alatt felhúzott emeletes ház lassan szétázó példánya áll itt, a topolyai építővállalat még a darukat se vitte el mellőlük, úgy látszik, nincs szüksége rájuk. Kérdés, megvan-e még egyáltalán az a vállalat.

A leghivatalosabb is eltűnt, de a hazugság hálója ránk maradt örökségül. Arra annyira rászokott ez a társadalom, hogy nem képes kikecmeregni belőle. Ma a híreket senki sem hiszi el. Minden hivatalos bejelentést erős fenntartással kezelnek az emberek. Az emberek nem háborodnak fel azon, hogy valaki hazudik nekik. Természetes dologgá vált, hogy hazugságok között kell élnünk. Azt hiszem, ebből a szempontból nem maradunk le a nagy világversenyben. Pedig fáradtak vagyunk már mindnyájan. Egyre nehézkesebben, egyre ritkábban rázzuk a hazugság hálóját. Mintha arra várnánk, hogy magától szétesik.

MÉG KÉR A NÉP

Sokszor hallok panaszt, milyen rengeteg nálunk az ideges ember. A hivatalokban alig találkozni udvarias és figyelmes tisztviselővel, az autóbuszban nem adnak helyet az idősebbeknek, az utcákon akkora a zaj és a lárma éjjel is, hogy nem lehet aludni tőle. Valós kép, sajnos, legtöbbször így van. Mégis azt mondom, ilyen türelmes nép, mint nálunk, nincs más a világon. Engem tulajdonképpen ennek a népnek a végtelen passzivitása lep meg. Ha végignézek a postán napok óta saját járandóságukért várakozó nyugdíjasokon, ha leülök az orvosi váróban az órák óta hiába üldögélő betegek mellé, ha véletlenül a munkaközvetítő előtt megyek el, amelynek ajtajában teljesen feleslegesen veszteglők cigarettáznak naphosszat, mindig Petőfi verssorai jutnak eszembe: „Még kér a nép, most adjatok neki!/Vagy nem tudjátok, mily szörnyű a nép,/ha fölkel és nem kér, de vesz, ragad?" Nálunk mit se törődik senki se Petőfivel, se a néppel. Senki sem fél a nép haragjától, és úgy látszik, nincs is mit félni tőle, ezzel a néppel azt tesznek többre hivatott vezetői, amit akarnak. Ez a nép a balkáni mészárosnak nevezett nagyvezért is csak akkor hajtotta el, mikor az már bevégezte nagy hírű munkáját, tönkretette az országot alaposan. Most meg a nép szeme előtt folytatódik a hanyatlás, a vállalatokat kirabolják, lenullázzák, eladják, a munkásokat évekig nem fizetik, utcára rakják, kisemmizik. Egyesek apró táblákra írják bajaikat, sétálnak vele a helyi tanács előtt, aztán hazamennek. Itt valóban nem kell izgulni a vezetőségnek, a nép haragja nem sújt le rájuk, s ha van hozzá bőr a pofájukon, annyi bőrt húznak le még a népről, amennyit akarnak. Miért történik így?

Úgy vélem, azért, mert a népet tíz-egynéhány éve sikerült hamis célokért mozgósítani. Gondolom, a népben levő feszültségeket, megérzéseket, rossz közérzetet mind olyan célok érdekében mozgósították, amelyek semmi változást nem hoztak, amelyek még menet közben kipukkadtak, mint a túlfújt luftballon, amelyek sorozatos csalódást okoztak. A nép nagy többsége buzgón beállt a sorba, mikor a balkáni nagyvezér hívta őket tervei megvalósítása érdekében. A közösségi érzés, amelynek akkor kellene lobognia, mikor érdekeit elárulják, mikor egzisztenciáját lejtő szélére

sodorják, az évek során kihunyt. Akkor lobogott a népben, amikor a szomszédok ellen pujgatták. Sokakban még ma is élnek az akkori hívó szavak. Akkor lelkesedtek, mikor emberéleteket kellett áldozni teljesen lehetetlen és értelmetlen célokért. Azokban keresték az ellenséget, akik maguk is hasonló káprázatok áldozatai voltak. Akkor akartak az egész világgal szembeszállni, mikor az segíteni akart rajtuk. Végül, de nem utolsósorban, olyan vezetőket választottak maguknak, akik becsapták őket. Tetejében sokan még mindig a régi látszatokban hisznek, képtelenek szembenézni a valósággal, képtelenek szembenézni saját tévedéseikkel, képtelenek megnevezni az igazi bűnösöket. Azt hiszem, a legtöbbjüket egyfajta szégyenérzet gyötri. Még mindig nem fogják föl, hogy a kitasszítottságnak, amelybe egyre mélyebbre süllyedünk, megnevezhető okozói vannak. Kár elviselni azt a látszólag mindenkire kimért büntetést, amely mintegy sorscsapásként nehezedik a népre. A felelősség mindig egyéni, csak erő kell hozzá, hogy rámutassunk a felelősökre.

Mondom, nagyon türelmes nép ez. Nálunk a tömegeket félreállították. Emberek százezreit tették a perifériára. Százezrek vannak csendes pusztulásra ítélve. Mikor a munka igájából való szabadulásról énekeltek, nem éppen így képzelték annak kivitelét. Most meg tengenek-lengenek munka és kereset nélkül. Jövő nélkül. A munkaképes lakosság fele él így. Alkotó erejük teljében levő nemzedékek vesztek el az ország számára. Vagy megszokják a semmittevést, vagy külföldre szöknek. És aki dolgozik, az is éhbérért teszi. Vagy nem fizeti neki a gazda a nyugdíjalapba a biztosítást, vagy annyit keres, hogy ételre nem elég. Nagy a választási lehetőség: a munkanélküliséget szeretjük jobban a szegénységnél, vagy a szegénységet a munkanélküliségnél. És már régen fel kellett volna tenni a kérdést: Hol a szakszervezet, amelyet állítólag azért hoztak létre, hogy védje a tagság érdekeit? A nagy nemzeti hőzöngés közepette a lakosságot semmiféle önvédelmi ellenállásra se készítette föl. Az igazi érdekekről meg nem szólalt. Azt lehet mondani, hogy a szakszervezeti elit belesimult a politikai elitbe, hogy együtt konspirálják el az igazi érdekek védelmét. Ha most valaki felteszi a kérdést, miképpen vált három- vagy négyezer ember hirtelen gyártulajdonossá, tőkéssé, milliomossá, miközben milliók maradtak munkahely nélkül, miközben régen legyőzött betegségek támadnak ismét az éhezőkre, miközben hihetetlen mértékben nő az öngyilkosok száma, arra itt visszamutogatnak, mindennek magad vagy az oka, hiszen itt éltél, itt szavaztál te is.

Így aztán be kell látnunk: nem fog ez a nép „föltámadni", ahogy Petőfi jósolta valamikor. Itt hamarább tapasztalhatjuk a bennünket körülvevők közömbösségét, érzéketlenségét és passzivitását, mint a nép föltámadását. A társadalom szétesésének a jelei ezek, mindnyájunk szerencsétlenségét jelentik. Mert ha nincs a Petőfi által megénekelt népakarat, akkor nincs az a jövőbe mozdító erő, amely képessé tenné a társadalmat, hogy levonja következtetéseit a hazai elitek teljesítményének szánalmas és bűnös mivoltáról, amely fölülemelkedne az átalakulás esztendeinek belső katasztrófáján, amely új útra vezethetné a közösséget. Soha nem tapasztalt cinizmus uralkodik a közvéleményben. Nálunk a nyugdíjasokat azzal lehet vádolni, hogy fölélték saját keresetüket. Nálunk a munka nélkül maradtakat azzal lehet vádolni, hogy ők nem engedik a fiatalokat munkához jutni. Nálunk a dolgozókat lehet vádolni, amiért csődbe jutott a gyár.

Az ember önkéntelenül azt kérdezi, meddig tűrik az emberek ezt a helyzetet. És elborzad saját válaszán. Mert a tapasztalat azt mutatja, végtelenül tűrik, s aki nem tűri, az meg nem tudja, ki ellen forduljon, ezért fordul szembe a legelső emberrel, akivel találkozik. Az autóbuszon, a postahivatalban, az utcán. Az emberek többsége még mindig bűnbakokat keres az igazi bűnösök helyett.

MILYEN ELIT VEZETI SZERBIÁT?

Negyedszázada immár, hogy egy zágrábi társadalomtudós, Slaven Letica elkészítette az akkori Jugoszlávia vezető rétegének részletes elemzését. Kimutatta, hogy az akkori elit tagjai honnan kerültek elő, milyen családból származnak, milyen iskolai végzettségük van, hol dolgoznak, milyenek az emberi kapcsolataik, és mire tudnak hatni tevékenységükkel. Mintegy nyolcezer ember hálóját rajzolta meg, politikusok, művészek, katonatisztek, papok, tudósok és gazdasági vezetők voltak köztük, akik döntéseikkel meg tudták mozgatni az egész országot. A második világégés utáni történelem rövid leírása volt az a tanulmány, az országban végbement változásokat mutatta ki, mert az elit tagjainak élettörténete kiválóan tükrözte, milyen folyamatok játszódtak le az eltelt néhány évtizedben.

Azóta sem készült olyan alapos felmérés, pedig a helyzet alaposan megváltozott. Pontosabban, most már látni kellene, hogy miben változott meg, és miben nem. Szerintem érdekes lenne, ha valakinek volna ideje és ereje, meg persze mersze is, elkészíteni egy hasonló elveken alapuló áttekintést.

Minden tudományos előkészület nélkül is látni, hogy a régi elit egyes tagjai megőrizték kiemelt helyüket huszonöt év után is, s azt is könnyű áttekinteni, hogy az úgynevezett antibürokratikus forradalom kiket dobott a felszínre, a napi sajtóból pedig, hogy úgy mondjam, naprakészen felsorolhatók azok, akik a 2000 októberében történt bársonyos forradalom által kerültek döntési helyzetbe. Ez a vegyes társaság alkotja most a köztársaságot irányító elitet. Minden társadalomtudós számára nagyon érdekfeszítő kutatási alkalmat kínál e testület áttekintése. Gondolom, sokkal határozottabban lehetne látni, milyen érdekek érvényesülnek a társadalomban, mire képes a vezetés, ha valaki rászánná magát, és elkészítené az elit térképét, sőt egy ilyen felmérésből talán azt is jobban láthatnánk, hogy milyen lépések várhatók a közeljövőben. Az utóbbi feltevés persze egyáltalán nem biztos, csak abban az esetben lenne reális, ha nagyon mélyreható, lényeget látó elemzés készülne az elit tagjairól. Közben az elit összetétele nemcsak az utóbbi tizenöt évben változott egyre gyorsuló ütemben, hanem most is nagyon bonyolult. Most is keserves harcok folynak a háttérben, a helyzet jelenleg is átmeneti, és minden érdekérvényesítési pozícióért késre menő küzdelem folyik. Ugyanakkor egy ezzel ellentétes folyamat is szemmel látható, a Milošević előtti, uralma alatt formálódott, és a Milošević utáni elit tagjai kitűnően együttműködnek egymással, problémamentesen megtalálják és meg is értik egymást, ha érdekeik ezt megkívánják. Itt elsősorban a gazdasági elitre gondolok, ott a legnyilvánvalóbb ez az együttműködés, de politikai szinteken sem kizárt hasonló jelenség, elég, ha megtekintjük a szerb képviselőház végtelen üléseinek egyikét, rögtön látható lesz, hogy ilyen együttműködés nélkül a ház nem is funkcionálna egyáltalán.

Úgy vélem, azért is szükség lenne egy felmérésre, mert a látszat, a felszín, a külsőség sokszor csal. Sok ember azt hiszi, hogy azok a legfontosabb tagjai az elitnek, akik sokat szerepelnek a tévében, azok, akik mindig fényes ruhában jelennek meg, akik ragyogó autókat vezetnek, akik bálokra járnak, vagy akik az újságok pletykarovatait töltik mindennap. Nos, a látszat csal. A fontos döntéseket leginkább azok hozzák meg, akiket a nagyközönség ritkán lát, sőt néha nem is ismer. Mások a döntéshozók, és mások azok, akik e döntéseket megmagyarázzák a parlament szószékéről vagy a tévé ekránjáról. Különben még bonyolítja a dolgot, hogy a közszereplők szerepe sem ismert, vagy néha hamis színben tűnik fel. Az egyik újságíró kolléga viccnek szánt megjegyzése, miszerint nem lehet pontosan tudni, hogy a volt belügyminiszter csak a munkaidejében volt miniszter, és a szabad idejében végezte a maffia szolgálatát, vagy éppen fordítva történt a dolog, benn a minisztériumban szolgálta a maffiát, és a szabad idejét szánta a miniszterségre, egyáltalán nem vicces a jelenlegi állapotunkban. Az a helyzet, hogy nálunk is meg az átmenet útvesztőiben vergődő többi hasonló gondokkal élő országban is, keverednek a szerepek, tisztátalanok a társadalmi viszonyok, rengeteg a visszaélés, úgyhogy amíg nem tisztázódnak a jogviszonyok, nem erősödik meg a törvényesség, sokszor valóban nem tudni, ki mit csinál a háttérben. Elég elkeserítő, hogy még olyan országokban is kifizetődő a zavarosban halászás, mint például Olaszország, ahol ezekben a hetekben ítélkeznek a hivatalban levő miniszterelnök korrupciós ügyeiben, vagy maga az általunk annyira vágyott Európai Unió, amelynek adminisztrációját ciklikusan megmegrázza egy-egy hasonló botrány. A brüsszeli központ kénytelen volt külön ellenőrző központot létrehozni, hogy véget vessen a közös pénz fosztogatásának. Nálunk meg egyre-másra hozzák a különböző törvényeket, amelyek állítólag mind tisztábbá teszik gazdasági és közéletünket, csak éppen senki sem tartja be sem a régi, sem a vadonatúj előírásokat.

A helyzet tisztázásához biztosan hozzájárulna az aktuális elit egy átfogó elemzése. Hogy nyilvánossá váljon, kik alkotják, honnan származnak, milyen tudásuk van, milyen funkciókat töltenek be, milyen érdekeltségeik, kikkel barátkoznak, miről álmodoznak, mik a terveik. Nálunk az emberek többsége ezzel nem törődik, mintha nem is érdekelné, hogy ki dönt a sorsáról. Így aztán mi sem tudjuk, ki az, akinek minden fontos információ a birtokában van. Aki tudja, kit kell felhívni, hogy mondjuk, kiviteli vagy behozatali engedélyt kapjon. Aki tudja, kivel kell beszélni, hogy egy pályázatra időben érkezzen meg a beadványa. Aki tudja, egyáltalán melyik kiírásra érdemes jelentkezni. Aki elintéz, aki dönt, aki vezet. Aki keveri a dolgokat, mint Piszkos Fred a málnaszőrt. Egy elemzés nem tisztázhatna éppen minden kérdést. De legalább belevilágítana a jelenlegi homályba. Hogy tisztában legyünk vele, amit lézengő fiataljaink már rég felfogtak, hogy például nem az egyetemi végzettség a legfontosabb dolog az érvényesüléshez. Hogy fontosabb, mondjuk, az Užice utcában születni, mint tehetségesnek lenni. Hogy jobb, ha van az embernek egy megfelelő nagybácsija, mint a színkitűnő bizonyítvány. Nem ártana, ha végre rászánná magát valaki a szociológusok közül, hogy végignézzen azon a díszes társaságon, amit elitnek hívunk.

MILYEN ORSZÁGOT AKARUNK?

Mindenkinek vannak kedvenc írói, festői, tudósai vagy filozófusai. Nekem ilyen kedvenc elméletíróm Hankiss Elemér, a Magyar Televízió egykori igazgatója, akit megboldogult Antall József kormányfő kinevezett, majd azonnal le is akart váltani a tévé éléről, amiből országos botrány lett, évekig tartó pereskedés, meg egy könyv, mert Hankiss, mi mást tehetett volna, idők múltával nekiült és megírta tévés kalandjainak történetét. Nagyon tanulságos olvasnivaló, akit érdekel az új magyar demokrácia kialakulásának története, haszonnal forgathatja. Más haszna Hankissnak nem lett a rövid ideig tartó igazgatóságból, viszont nem tört össze, lelki épségben élte át leváltásának hosszadalmas és kínos folyamatát, ami annyi mocskolódást, országgyűlési kihallgatást, majd pereskedést hozott magával, hogy férfimunka volt mind kibírni. Utána néhány évet külországban tanárkodott, amit egyfajta szökésnek is tekinthetnénk, ha írásaival nem lett volna mindig jelen a magyar közéletben. Most jutott mindez eszembe, mikor meglátogattam az általa alapított online központot, amelynek azt a címet adta: talaljuk-ki. hu. Azaz találjuk ki Közép-Európát. Nem az első ilyen ötlete ez Hankissnak, már több mint tíz éve, hogy volt egy hasonló kezdeményezése a legnagyobb példányszámú magyar politikai napilapban, a *Népszabadságban.* Akkor *Találjuk ki Magyarországot* címen egy felhívást tett közzé, és volt is néhány érdekes megszólalás a felhívás nyomán, végül azonban közönybe fulladt a dolog. Kevés embert érdekelt Magyarország kitalálása, vagy azok, akiket érdekelt, más fórumot találtak maguknak, hogy előadják ötleteiket. Pedig hát érdekes jelenség lett volna, ha az értelmiség, tanárok, tudósok, gyakorlati emberek kifejtik véleményüket, és elmondják, milyen irányba fejlesztenék az országot, ha rájuk hallgatnának. A múlt héten megjelent online központ már kiterjeszti Hankiss régi javaslatát, most már egész Közép-Európát kívánja fejleszteni, az egész térséget egységes régiónak tekinti, és azt várja, hogy az emberek hozzászóljanak saját sorsuk alakításához, mégpedig nemcsak a magyarok, hanem minden idetartozó nemzet. Még nem tudni, nem fullad-e közönybe ez a kezdeményezés is, de a hálón már több mint ötven ismert személyiség hozzászólása olvasható angolul és magyarul. Igaz, a hozzászólók szinte kivétel nélkül magyarok.

Mindezt azért mesélem, mert arra gondolok, ki találja ki a mi országunkat. Miért nincs hasonló kezdemény Szerbiában? Noha nagyon is ránk férne egy kis közös gondolkodás, hiszen szemmel látható, hogy az országban megtorpant az átmenet, téblábolunk a történelemben, és senki nem tudja, merre is dől majd az ország sorsa. Már az is jellemző, hogy így kell fogalmaznom: dől az ország sorsa, hiszen midnyájan attól kezdünk félni, hogy ez az ország eldől, és roggyantan marad, miközben a szomszédok, a Hankiss által felszólított Közép-Európa, szépen elsétál mellettünk a jövőbe.

Kétségtelen, hogy az általános letargia legyőzéséhez hatásos gazdasági programokra, kiválóan működő intézményekre, dinamikus és szavahihető politikusokra, jól tervező menedzserekre, dönteni képes kormányra, kritikai szellemű, de a jövőt kereső ellenzékre lenne szükség. Azt mondom tehát, jól működő társadalomra áhítozom, és gondolom, nem vagyok egyedül. Megesz a sárga irigység, hogy odaát,

íme, a közép-európai jövőt akarják kitalálni, mi meg a jelenünkkel sem tudunk mit kezdeni. Hol vagyunk attól, hogy végre európai típusú demokrácia alakuljon ki nálunk, amelyben jogrend van, amelyben társadalmi béke uralkodik, és a polgárok kezdeményezhetnek, civilizáltak lehetnek, méltányosságra számíthatnak, toleránsak maradnak, egymásban megbízhatnak, tetteikért felelősséget vállalhatnak, szóval normálisan élhetnek. Hány év múlik el, mire ez megvalósul?

Az elmúlt tizenöt évben nálunk nem zajlott le az úgynevezett posztkommunista átmenet, ami a közép-európai országok többségében nagyjából lezajlott. Nem épültek ki a modern, liberális demokrácia és a piacgazdaság szerkezetei. Az ország permanens megrázkódtatások folyamatában él. Az emberek többsége nem hisz semmiben. Úgy is fogalmazhatnék: nem hisz senkinek. Saját magának hihetne. Ha a többség kifejthetné véleményét, talán kialakulhatna egy olyan közös akarat, amely mutatná az utat. Ki kellene rántani a kátyúból az ország kerekét. Az úgynevezett politikai osztályt, másik nevén az elitet rábírni, hogy ne sürgölődésnek tűnő lazsálással, mindenkit kegyetlenül sújtó semmittevéssel töltse az idejét, mert az önérdekű, rövidlátó politika, amit most folytat, saját öngyilkosságához is vezet. A társadalmat rábírni, hogy a múlt helyett a jövővel törődjön, hogy ne az állandó önsajnálat lagymatag vizében pacskoljon, hanem a tevékeny, a sikerre vezető utakat keresse, még akkor is, ha az újabb önfeláldozásokkal, még szigorúbb közéleti megszorításokkal jár ideiglenesen, de legalább a fiatal nemzedéknek biztosítja a most be sem tekinthető jövőt.

Rosszkedvűek vagyunk. Az emberek többsége rosszkedvű. A mi társadalmunknak nem fele, nem kétharmada, majdnem nyolcvan százaléka rosszkedvű. Nem csoda, a helyzet okozza, hogy idegesek, agyonhajszoltak, gondokkal terheltek, egyes orvosok szerint neurotikusak vagyunk. Ebben az állapotban nemigen lehet arra számítani, hogy majd máról holnapra, mintegy varázsütésre megváltozunk. Pedig éppen együttműködési készségre, csapatjátékra, közös erőfeszítésekre van szükség, ha azt kívánjuk, hogy helyzetünk megváltozzon. Azon kellene gondolkodni, hogyan hozzuk helyre a szétzilált társadalmat, miképpen szelídítsük meg az elvadult embereket, mit tehetnénk a nagy tömegeket érintő lemaradás ellen. Ami biztos, végső ideje, hogy a szerb társadalom is tegyen valamit. Ha nem változik az itt uralkodó értékrend, ha nem változik az ország közérzete, életérzése, magatartás-kultúrája, erkölcsi állapota, akkor bizony a további leromlás várható. Arra várni, hogy majd rajtunk kívül más, hogy majd valami külső erő változtatja meg helyzetünket, azt hiszem, illúzió. Valakinek itt is el kell kezdenie a *Találjuk ki Szerbiát* vagy akár *Változtassuk meg Szerbiát* elnevezésű akciót, amíg nem lesz késő.

A KÖZÖS HARC, AMELY A VÉGSŐ

Május elsejére készülve valamikor azt énekeltük Czékus tanító bácsi vezénylete alatt, hogy: *Ez a harc lesz a végső...* Az az igazság, hogy akkor sem nagyon hittünk benne, a történelem nem arra tanított bennünket, hogy az emberiség képes lesz harcok nélkül élni, de az is igaz, soha nem képzeltük volna, hogy ilyen könnyen, ilyen megalázó módon mond le a megénekelt proletariátus a hatalomról. Nálunk az osz-

tályszolidaritás elvét a hatalmon levő elit simán váltotta át a nemzeti összetartozás elvére, még csak halk hangon se tiltakozott ez ellen senki. Ennek megfelelően alakult a sokat emlegetett, az önigazgatói szocializmusban megdicsőült munkásosztály sorsa is. Nem letagadható, hogy a volt rendszerben aránylag rövid idő alatt sok szegény ember kapott munkát, a nagy többség viszonylag állandó körülmények között élhetett, magabiztosságot szerezhetett, mert volt állása, havi jövedelme. A nemzetivé változott szocializmus gyorsan tönkretette ezt a biztonságot. A nemzeti önteltségből indított háborúk leszegényítettek mindenkit, a tervszerűtlenül indított áttérés a kapitalizmusra tönkretette a szilárdnak látszó állami vállalatokat is. A munkásság hirtelen a semmi ágán találta magát, már nem volt paraszt, de nem volt polgár sem. Egzisztencia nélkül csellengő, jövő nélküli ember vált belőle. Ma olyan országban élünk, ahol ez a réteg majdnem a lakosság felét alkotja. A foglalkoztatottság az aktív népesség alig egyharmadát öleli fel, majdnem egyharmada nyugdíjas, a többi pedig vagy egyáltalán nem dolgozik, vagy inkább a szürke- és a feketegazdaság valamely fajtájában kényszerül feltalálni magát. Összehasonlításként mondjuk el, hogy az Európai Unió aktív lakosságának 64,3 százaléka munkaviszonyban van, s az Egyesült Államokban ez a szám eléri a nyolcvan százalékot. Közben ezekben a gazdag országokban sem tartják fényesnek a helyzetet, mert a tőke egyre inkább a szegény ázsiai és afrikai országok felé áramlik, s a foglalkoztatás a gazdag országokban is lassan, de biztosan csökken. A világ helyzetét tekintve az látszik, hogy a tőke munkaerő-felszívó képessége sorvad, a globalizáció előrehaladtával egyre kevesebb munkáskézre van szükség, a tőke szinte önmagát sokszorozza meg. Működtetéséhez és kiterjesztéséhez munkások már alig kellenek. Közben országunk tőke után áhítozik, különböző alkudozásba bocsátkozik a Nemzetközi Valutaalappal, a Világbankkal, mindenféle más bankokkal, de nem túl sok eredménnyel. Nincs ránk szükség. Periféria lettünk, nem sok vizet zavarunk a világ irányításában. Ha a magunk helyzetét vizsgáljuk, azt látjuk, hogy nálunk még a rendszerváltás is megállt félúton. A politikusok meg a társadalomtudósok összeesküvés-elméletekkel magyarázzák a helyzetet, mintha valakik mindig összeesküdnének ellenünk. Közben minden gondolkodó ember előtt világos, hogy mi magunk vagyunk az okai saját helyzetünknek. Elmulasztottuk az Európai Unióhoz való csatlakozás pillanatát, elmulasztottuk a békés átmenet idejét, a kemény munka helyett a többség a nemzeti kakaskodást választotta, és most csodálkozik, hogy nem jut a betevő falatra sem.

A munkásokat emlegetni nem divatos. A szegényedés szinte megállíthatatlanul folytatódik. Akik még munkásöntudattal bírnak, szóhoz sem jutnak, gyengék társadalmi pozícióik, hangjuk elveszett. Ami nekem leginkább hiányzik, az a közösség, a szolidaritás érzése. Magányos farkasokká váltak az emberek, nem képesek az emberi együttérzésre. Az összetartás, a közös érdekek tudatos vállalása, az együttes felelősségvállalás és a kölcsönös bizalom teljesen kiveszett a magukat még munkásoknak vallók világából is. A nemzeti gőg nemcsak a munkásosztályt tépte szét, a háborúk nemcsak a kölcsönös segélynyújtás erkölcsi követelményét szüntették meg, a rendszerváltás káosza még a barátságok szálait is szétszakította az emberek között. A valamikori munkásosztály tagjai most úgy viselkednek egymással, mintha min-

denki mindenki ellenfele lenne. Ebben a társadalmi közegben együttérzésről beszélni hiábavalónak tűnik. A háborús traumákat, a hirtelen elszegényedés okozta lelki válságot a napi bizonytalanság fokozza. Aztán ördögi kör keletkezik, mert a frusztráltság újabb előítéleteket szül, azok meg sorra hamis jelzéseket adnak az embereknek. Nálunk az emberek többsége képtelen saját helyzetének elfogulatlan értékelésére. Még mások viselkedését sem tudják helyesen értelmezni. Márpedig, ha nem tudjuk önmagunk értékeit és gyengeségeit reálisan megítélni, akkor hajlamosak vagyunk olyan döntéseket hozni, amelyek magunkra meg másokra nézve is veszélyesek. Magunk teremtünk egyre rosszabb helyzetet magunk körül.

Ha áttekintjük a statisztikai adatokat, sírni volna kedvünk. A tavalyi termelés nem érte el az 1990-ben megvalósított termelés hatvan százalékát sem. Míg a tizenöt évvel ezelőtti személyi jövedelem az EU tizenötök átlagának a negyven százalékát érte, tavalyi személyi jövedelmünk az EU tizenötök átlagának egytizedét haladta meg valamicskével. A szegénység villámgyors fokozódását követi, hogy egyre kevesebben részesülnek egészségügyi ellátásban, egyre többen esnek ki a nyugdíjrendszerből, egyre kevesebben tudnak önerőből egyetemre iratkozni. Az egyetemi végzettségűek többsége kénytelen végzettségénél alacsonyabb munkakört vállalni, vagy kénytelen elhagyni az országot. Nagyon sok mérnök és tanár ma a piacon árul valamit, esetleg taxisofőr, boltos vagy felszolgáló valamelyik kocsmában. Aki dolgozik, annak sincs szabad ideje, mert kénytelen a feketegazdaságban második műszakot vállalni. Akinek sikerült nyugdíjba mennie, az ugyan ideig-óráig boldog lehet, de könnyen rájön, hogy ebben az országban nem lehet tudni, meddig fizetik ki a nyugdíjakat. Az ötvenes években négy munkásra jutott egy nyugdíjas, ma minden hivatalosan bejelentett dolgozó *eltart* egy nyugdíjast. Aki dolgozik, azt sem védi a törvény, bármikor kirúgható, mert nálunk a munkajog képlékeny, állandóan változik, s aki élni szeretne vele, könnyen csalódik. Aki munkajogi ügyben mer megszólalni, kivetik a vállalatból. Nem számíthat a szakszervezet védelmére sem, mert ugyan lassan több szakszervezetünk lesz, mint ahány vállalat, de az érdekvédelem atomizált. A szakszervezeti mozgalom nem tudta követni, ahogy az önigazgatási szocializmusból egyszer csak a vadkapitalizmusba csöppent. A szakszervezetek nem képesek összefogni, az egy szakszervezethez tartozók sem képesek fizetésük egy részét tagjaik érdekvédelmére fordítani, a munkaerőpiacról kiszorultakkal meg végleg nem törődnek.

Mikor május elsején végiggondolom a munkások helyzetét, még tanácsot se tudok adni senkinek. Tudom, hogy a munkásoknak meg kellene találniuk közös érdeküket. Ezt a közös érdeket meg kellene tanulni kifejezni. Az értelmiség egy rétegét rá kellene venni, hogy kiálljon a munkások mellett. Csakhogy ezt aligha érdemes parciálisan, egy kis ország kereteiben megkísérelni, mert ilyen szerény keretek között az ellenállás könnyen letörhető. A globalizáció már-már az egész világra kiterjedt, folyamata megállíthatatlan, a munkások harcának is csak világméretekben van lehetősége a győzelemre. Az a május elsején emlegetett harc, amely a végső lesz, mintha egyre távolabb kerülne tőlünk.

Rajsli Ilona

ANTROPOMORF SZEMLÉLET A RÉGI MAGYAR NYELVBEN

I.

1. 1. Az antropomorf kifejezés görög eredetű összetételként (antropo- 'emberrel kapcsolatos, emberi-' + -morf 'valamilyen alaki sajátságot kifejező, -alakú' jelentés) került be a magyar nyelvbe. A legátfogóbb értelmezésben az ember alakú, emberhez hasonló tárgyak, dolgok, jelenségek jelzője, ugyanakkor használatos az emberi alakban ábrázolt, emberi tulajdonságokkal felruházott dolgok, természeti jelenségek, képzeletbeli lények jelölésére is.

Ma általánosan elfogadottnak tekinthető az a felfogás, hogy a konkrétból alakul ki az elvont fogalomvilág, mégpedig az ember sajátos metaforaalkotó képességének segítségével. Az elvont fogalmak hatalmas területéhez tartozik az a számtalan átvitel, amely az ember tudati, érzelmi és akarati életében keletkezett. Ezek az átvitelek részben a testi folyamatok vagy tulajdonságok szavainak a lelki élet jelenségeire vagy lelki tulajdonságokra való alkalmazását jelentik (pl. testi vakság→lelki vakság), másrészt ide tartoznak az ember egyéni és társas élethelyzeteiben kialakult elvont kifejezések (pl. hűvös fogadtatás) egyaránt. Az elvont síkra átkerülő szóról lehámlanak az érzéki valóságban hozzátapadó jegyek, az érzékletességnek csak az emléke; elhalványult, éles határokkal nem körvonalazott képe marad meg (vö. HADROVICS 1992; 69).

A két fogalmi világ számos csatornán keresztül közlekedik egymással. Fontos megjegyezni, hogy a szavak csak ritkán mennek át magányosan az absztrakt síkra, legtöbbször csoportosan; vagy szemantikai rokonság tagjaiként, vagy pedig egyazon szótő származékaiként. Másik fontos elv a két fogalmi sík kapcsolatában, hogy történeti szempontból nemcsak az ún. „kész", kialakult változásokat kell vizsgálnunk, hanem az elvont síkra való áttérés minden fokozatát, hiszen ezek nagyon színes jelentéstartományt alakíthatnak ki. Ez az elv, valamint a további példák is alátámasztják azt a felfogást, hogy a metaforák nagy része fokozatosan, észlelhető átmenetek útján alakul ki.

1. 2. Vizsgálódásunk módszereként a szómező-vizsgálatnak azt a típusát választottuk, amely egy-egy fogalomkörbe tartozó szócsoport eredetét, kialakulását, a korai nyelvben való előfordulását tárja fel. Elemzéseink során e fogalomkör kohéziós erejét az antropomorf szemlélet képezte.

Az antropomorf szemlélet sajátos helyet foglal el a magyar nyelv fejlődésében, a szavak, szólások kialakulásában. Az emberi testrész neve például ősidőktől fogva szolgált valamely mérték kifejezésére; pl.: *marok~marék, könyök, öl, hüvelyk, arasz, lépés* stb. (vö. VELCSOV 1970). Ezek az ún. antropometrikus mértéknevek, amelyek kialakulása arra az elvre alapult, hogy a mérés ősi módjaként a testrészek méretét összehasonlították a megmérendő tárggyal. Ezek a mértéknevek közvetlenül a testrészjelentésből alakultak ki, s váltak némely esetben a hivatalos mértéknevek etalonjává (pl. *láb, ujj, hüvelyk).* Arra is van példa, hogy némelyik ebbe a körbe tartozó szó testrész-jelentése már kiveszett; pl. az ősi örökségként ismeretes *arasz* szavunk az 1405 körüli Schlägli Szójegyzékben a kinyújtott hüvelykujj és a kisujj hegye közötti távolságot jelenti, az 1506-os Winkler-kódexben fellelhető 'marok' jelentésű szó már másodlagos átvitel eredménye. Ugyancsak érdekes az *öl* szó jelentésfejlődése is, amelynek megmaradt a testrészjelentése, a mértékjelölő szerep azonban nem ehhez, hanem egy korábban használatos jelentéséhez (eredetileg 'két kar') kapcsolódik.

1. 3. Az antropomorf szemlélet más formában is érvényesül nyelvünk történetében. Számtalan fizikai és szellemi képesség, értelmi és érzelmi mozzanat átadására volt alkalmas a nyelvtörténet folyamán valamely testrésznevünk. Hadrovics László találóan a szellemi képességek és az érzelmek székhelyeiként említi a különféle testrészeket. Így pl. a *fej* metaforikusan az értelmi tevékenység központja lett, a *szív* (a korai magyarban szinonimája, a *jonh* szó) főleg az érzelmeké, az *epe, gyomor* úgyszintén az érzelemnek, de az indulatnak, a haragnak is a kiindulópontját képviselte (vö. HADROVICS 1992; 175). Az érzékszervek működéséből nyert érzetet azonosítani tudták az illető érzékszervvel: így a *jó szem* átvitt értelemben már a korai századokban alkalmassá vált a kitűnő megfigyelőkészség, a jó ítélőképesség kifejezésére, de ennél még érzékletesebb a *nyelv* szónak a sokirányú átvitele, melyről alább bővebben szólunk.

1. 4. Vizsgálódásunk középpontjában e kiterjedt jelenségrendszernek azok a vonatkozásai állnak, amelyek gyakoriak lehettek a régi magyar nyelvhasználatban. Foglalkozunk a testrésznevekből alkotott igék típusaival, szemantikai, frazeológiai előfordulásaival, az antropomorf eredetű szólások és közmondások jelentéstani kérdéseivel. Figyelmünket két jelentős nyelvtörténeti korszakra, a XVI. század élőnyelvi, hitvitázó-moralizáló nyelvhasználatára (pl. Heltai Gáspár, Bornemisza Péter), valamint Pázmány Péter korának működésére irányítjuk. A XVII. századi magyar nyelv fókuszba állítása azért indokolt, mert pl. Pázmány Péter, Telegdi Miklós, Magyari István nyelvének szóstatisztikai vizsgálata arra mutat, hogy a korszak vehemens hitvitái kedveztek e különösen kifejező, motivált szócsoport expanziójának.

Az antropomorf fejlődési tendencia felméréséhez természetesen szükség volt a diakron folyamatban való kitekintésre is, mind a múlt, mind pedig a mai nyelv irányába.

II.

2. 1. Az antropomorf típusú szavak, főleg igék változatos csoportját gyűjthetjük össze a régi szövegekből, szójegyzékekből. A szócsoport használatának intenzitása az eltérő korszakokban tapasztalható fellendülés, szemantikai ingadozás ellenére a mai napig töretlen.

A szócsoport jelentéstani összetartozását az a közös jegy biztosítja, hogy primer jelentésükben eredetileg az illető testrésszel végzett cselekvést, működést nevezték meg; pl. *kezel, térdel, könyököl, lábal, talpal* stb. E képzések idővel sokágú, bonyolult jelentésárnyalatokat nyertek, az eredeti, konkrét mellett átvitt jelentésük is kialakult.

Az átvitel alapja egyrészt a hasonlóság, másrészt valamely közös vonás, de a képszerűség eredhet a dolgok tér-, idő- és anyagbeli érintkezéséből, vagy ok-okozati kapcsolatából. Itt meg kell jegyeznünk, hogy néhány képzésnek csak jóval a vizsgált korszak után alakul ki átvitt értelme (pl. *könyököl, bokáz, szőröz, tenyerel* stb.), de viszont a kor szóláskincsében már bőven találunk ezek köré a testrésznevek köré is csoportosuló szólásokat: pl. az emberi jellemre: *megesmervén kit kit szőrin, úgy hiszek neki* (NySz.[1]).

Néhány alaktani sajátság is összekapcsolja a szócsoport tagjait. Az alapszók túlnyomórészt *-l*, illetve *-z* képzővel alkotnak névszóból igei származékot; pl. *sarkall, üstököz.* Emellett gyakori a névszó *-kodik/-kedik/-ködik,* valamint *-skodik/-skedik/-sködik* képzőbokorral ellátott formája is; pl.: *agyaskodik, gyomroskodik.* Ugyancsak analógiás fejlődés eredményeképpen alakult a *-lkodik* képzőbokor is; pl. *eszelkedik.* E leggyakoribb képzők után itt találjuk még az *-ít,* a *-gat/-get, -aszt, -ul* képzőt is: *szűvesít, [szívesít] farogat, melleszt, hasasul.* [2]

Ezekben a származékokban erős az alapszó jelentésének a besugárzása, s ebből eredően a névszóból származó igék azonos képzők keretén belül is rendkívül gazdag, színes jelentésárnyalatokat mutatnak (vö. D. BARTHA 1969; 54).

Vizsgálódásunk középpontjában az emberi testrészek nevéből alkotott szavak (főként igék) állnak, az állati testrészek nevének átviteléről csak abban az esetben teszünk említést, amikor a korszak jellegzetes stílusképét tesszük ezzel teljesebbé, így például Pázmány számos ilyen szót használ: *taréjoz, agyarkodik, melleszt* 'kopaszt' stb.

Alkalmanként bevontunk vizsgálódásunk körébe olyan fogalmakat, amelyek a szó legszorosabb értelmében nem számítanak testrésznek (pl. gyomor, epe, agy), a korszak szóhasználatában betöltött helyük azonban ezt mégis indokolja.

Ahogyan a testrészek hierarchiája általános emberi tapasztalaton alapul, úgy az antropomorf típusú szócsoporton belül is elkülöníthetők a felsőbb- és alsóbbrendű értelmi-érzelmi és egyéb tevékenységek; megvolt tehát a lehetőség a fennkölt érzések kifejezésére – igaz, ilyen kevés akad e szócsoportban – pl. *szívesít* 'bátorít', *lelkesedik, elméll* 'gondolkodik' stb.; s aránytalanul nagy számban találunk szemléletes szóanyagot a pejoratív tartalmak átadására, mint amilyen a *gyomroskodik,* a *hasasodik, farogat* stb.

A szócsoport feldolgozása, jellemzése többféleképpen is elképzelhető; a legcélravezetőbb talán mégis az a mód, ha az egyes értelmi-érzelmi, akarati tevékenységek, illetve az emberi magatartás alapkategóriái köré rendezve vesszük őket sorra.

2. 2. Az **érzékelés** egyes területeit, fajtáit illető antropomorf típusú szóanyag csak néhány ponton tér el a mai állapottól.

A *fülel* származék, amely első adatolásakor az Apor-kódexben még tautológiás szerkezetként: *füleiddel füleljed* formában jelenik meg, Pázmány korára felveszi a 'figyel' és a pejoratív 'lapít' jelentést: *De erre csak fülel, mint egy bagoly, és hallgat* (NySz.). Ez a származék folyamatosan jelen van nyelvünkben, így Mikes Kelemen leveleiben[3] gyakran a humor eszközeként használja fel: *Mi itt csak fülelünk, és várjuk, mely felől zavarják a vizet, hogy mi is valamit foghatnánk.* (233)

A puszta érzékelés mellé tehát hamar felzárkózik a 'szemmel való vigyázás' jelentésárnyalata, akárcsak a *fülel* etimológiai párjánál, a *figyelmez~ figyel* szónál. A kor szóhasználatában előfordul még a gyakorító típusú *fülelget* is (NySz.: A *dobszót fülelgeti.)*; a rosszalló jelentést sugalló *elfülel* jóval később jelenik meg, helyette Pázmánynál a következő frazeológiai kapcsolatot találjuk: *Azt sem kell fül mellől bocsátanunk.* (K[4] 209) Úgyszintén szólásszerű szerkezetbe kerül be a *fül* szó Mikesnél – finom öngúnyt fejez ki a *lesüti a fülét* vonzat, ahol a mára már megszokottá vált *szem* helyett a *fül* szó áll: *Erre csak lesütők a fülünket, látván, hogy micsoda durván bánnak velünk.* (289)

Hasonló jelentésfejlődés tapasztalható a *szem>szemel* esetében is. *Ne szemeld a másét, csépeld a magadét* – olvashatjuk Baróti Szabó Dávidnál (NySz.). Ez a forma már 1550 óta létezik 'nézeget, szemlél' jelentésben. A *szemes* melléknév még ómagyar kori (vö. OklSz.[5] : Scemus személynév), majd 'körültekintő, megfontolt' értelmet vesz fel a puszta érzékelés-kifejezés mellé; pl. *Igazságszerető és igen szemes vala Dávid* (**Pázmány:** Préd.[6] 175). Ugyanezt fejezi ki a következő Pázmány-szólás is: *a böcsületes úrnak szeme légyen* (Préd. 139).

A *szem* testrésznév *-lél* képzőbokorral ellátott formáját Comeniusnál (1673) egy érdekes szinonimaegyüttesben találjuk: *Ne horgas szemekkel nézzed avagy szemléljed* (NySz.).

Az *orr* szóból nem alakult ki elsődleges, szaglásra vonatkozó jelentésű képzés. Az *orrol* ige gazdag jelentésrendszere, valamint az *orrant* 'kiszagol, megsejt' értelmezése már az első megjelenéstől kezdve átvitt, képes értékű: *Külső nyavalyáját nem orrantottam egyebet* (NySz.). Megjegyezhetjük azonban, hogy Mikesnél az érzékszerv funkcióját (is) jelzi az ironikus megjegyzés: *csak az orrunkat akarták megvendégelni* (30).

2. 3. Az **értelmi** tevékenységet kifejező igecsoport tagjai főleg a *fej* szó származékai. *A fejel* igének Pázmány korában az 'új fejjel lát el' jelentés mellett élt egy 'összecsap, összetákol' értelme. Meliusz Péternél olvassuk: *Fódozzátok a misét, fejelitek, aggatjátok* (NySz.). Az értelmi képességek és állapotok kifejezésére nagyszámú olyan állandósult szerkezet használatos ebben a korszakban, amely a *fej* szó köré épül. Nézzünk közülük néhány sajátságos példát!

Gyöngyösi Istvánnál olvashatjuk az alábbi példákat: *A maga fúrt feje* [vö. agyafúrt] *szerént magyarázta amaz igéket* (NySz.); *Pártos erkölcs szorult fejükben, harag és irigység vert fészket szívükben* (NySz.) – itt az értelem és az érzelem, indulat központja szembe van egymással állítva. *Patika az ő feje* – mondja Decsi János az okos emberre, míg Baróti Szabó Dávid a következőt az értelmi fogyatékosra: *Ezétől elbúcsúzott, tökkel ütötték a fejét* (NySz.); hasonló Pázmány szólása is: *Kinek nem tök az agya* (K 543).

Az *elme, ész* és *agy* szavaknak is nagyszámú igei származékuk van. Az *elmélkedik* korai és gyakori használata mellett megtaláljuk az *eszelkedik, eszelős, eszelősködik* formákat; az *eszeskedik* már az Érdy-kódexben (1524–1527) a *feljebb* határozószóval ellátva jelenik meg: *Ne eszesködni annál feljebb mint illik* (NySz.). Bornemisza Péter heves hangvételű prédikációiban is előfordul a szó: *Ez egész világ bolondul eszeskedvén* (NySz.). Pázmánynál is igen gyakori: *A gazdagoknak megparancsold, hogy igen fenn ne eszeskedjenek* (NySz.); *Feljebb ne eszeskedjünk annál, amit istentül hallottunk* (NySz.).

Az *agyaskodik* igének a 'nyakaskodik' jelentése mellett él az érintett korszakokban egy inkább ide tartozó 'okoskodik' értelme is. Pl. *Ha ki úgy kezdene maga eszéből agyaskodni, nem látom, mint győzetne meg csak a csupa szentírásból* (Pázmány: K 567).; *az magok agyaskodásinak hívságos gondolatit és aggnő beszédekhez illendő fabuláit akarják reánk kenni* (Pázmány: ÖL[7] 46).

Az *agy* szó maga is – akárcsak a *fej* testrésznév – igen sok összetétel és szerkezet tagjaként fejezi ki az értelmi tevékenység mikéntjét. Egy további példa Pázmánytól: *kócsagos agyú szeles ember.* A Comenius-fordításban a *goromba fúrt agyú* és *tök agyú* jelzőket találjuk, de használatos e korban az *üres agyú, nagyagyú* összetétel is.

A *torok* szóból alkotott *torkol* igének a vizsgált időszak heves vitáiban sajátos jelentése él 'megcáfol, megdönt' értelemben. Pl. *Ezeket szent Ágoston sok szép győzedelmes okokkal torkolja* (Pázmány Préd. 883). Az igei származék igekötő nélkül található, s jóllehet érezhető benne a testrészre mint hangképző szervre való utalás, itt az értelmi meggyőzés mozzanata a döntő, míg a mai *letorkol* ige már nem hordozza ezt a jelentést.

2. 4. Az antropomorf típusú szócsoportban a legnagyobb számban az **egyéniséget,** a **jellemet** körülíró igék szerepelnek.

A legtanulságosabb ilyen átvitel magának a *nyelv* szónak az elvont használata. A *nyelv* a beszédtevékenység egyik fontos eszközeként szinte háttérbe szorítja a többi hangképző szervet, s mintha maga végezné az egész beszélést, ilyen kifejezések alakultak ki: *Jól pereg a nyelve. Jól felvágták a nyelvét.* Elvont síkon pedig a *nyelv* azonosult a beszélőképességgel, a szólással, sőt az egyes egyénekre jellemző kiejtési vagy nyelvtani-stílusbeli sajátságokkal. Már egy igen korai kódexbeli adatunkban (1506-ból) olvashatjuk, hogy Pétert a szólása (ma nyelvjárásnak neveznénk) árulja el, hogy Jézus köréhez tartozik: *Nyelved és avagy szólásod is azt mutatja hogy ő közülük való légy* (Winkler-kódex 171).

A *nyelv* szó származékai (pl. *nyelves, nyelvel)* részben a 'fecseg', de főként a 'rágalmaz' jelentést mutatják az általunk vizsgált korszakban. *Oly dajkát ne válaszszon mely részeges, buja, nyelves ne legyen* – inti Pázmány a szülőket prédikációskötetében (203). Az akkor szokásos eljárás szerint gyakran alkalmaz szinonimát: *Másokra szóló, nyelves ne légy* – hangzik figyelmeztetése (NySz.). Néha furcsa jelzőt is kaphat a szó: *az oly sok beszédű, sík nyelvű sehonnain itt igen kapnak* – írja Mikes, utalva az alattvalók behízelgő modorára.

A *nyelves* melléknév továbbképzésével kapott *nyelvesség, nyelveskedik* stb. megőrizte az eredeti jelentéseket. Hogy az ige jelentése akár súlyos következményekkel járó cselekménynek is számíthatott, arról meggyőződhetünk egy korabeli följegyzésből: *Tsáki Jánost az törvény, személyünk ellen is nyelveskedvén, nyelve kivágatásra ítélte* (NySz.). Mára már igencsak megszelídült ezeknek a származékoknak a jelentése: a *nyelvel* 'rágalmaz' jelentése főleg már csak a tájnyelvekben hallható, a köznyelvi használatban a *nyelvel, nyelves* formák a feleselgető, szájaskodó egyén pejoratív jelölésére korlátozódtak. A *nyelvnek* viszont a már említett egyénítő jelentése a 'stílus' értelem felé haladt, s kialakította azt, hogy manapság nemcsak írók, költők, hanem festők, építészek sajátos nyelvéről beszélhetünk. (Vö.: HADROVICS 1992; 176)

Visszatérve a XVI–XVII. század nyelvhasználatára, egy másik személy ellen irányuló viselkedés, magatartás fejeződik ki az *arc~orca* variánsok különféle származékaiban. Leggyakoribb közöttük az *orcáz* ige, valamint ennek származékai és igekötős változatai. A NySz. az első adatokat Bornemisza Pétertől, majd Telegdi Miklóstól idézi 'fedd, int' jelentésben. Az utóbbi adata: *Orczázá a farizeusokat az istentelenségrül.* Az utolsó adat a szótárban, amelyben az *orcáz* ige előfordul, Faludi Ferenctől való, ezután az igealak valószínűleg kiveszik a használatból. Ballagi szótára már kihalt szónak minősíti. Egyes nyelvjárások megőrizték az *orcáz* nyomait; így pl. *megarcol* formában későbbről is adatolható. A kor szóhasználatában ugyanilyen gyakori a szinonim *pirongat, dorgál* is, de egyéb formákkal is variálták: *Mindeneket fedd, rág, nyelvével rongál* (NySz.). Pázmánynál rendkívül gyakori az *orcáz* ige; a 'pirongat' jelentés mellett az egyébként szokványos 'kendőz' értelmet nem találjuk. Magát az *orca* főnevet is sokféle jelentésben használja: mint az ember, az emberi jellem metaforikus megfelelőjét. Pl.: *Micsoda orcza tehát, mely nem általja a' Görögök pajzsa alá tószni* [lökni, tolni] *a Lutheristaságot?* (K 168); de egyes emberi tulajdonságokra is rávilágíthat egy-egy jelzős szerkezettel vagy összetétellel; pl. *a tiszta orcával mond valamit* nála őszinteséget jelent, a *nagy, szemtelen eb-orca* már a tipikusan pázmányi maró gúny felé mutat, amilyen például a következő mondat: *temérdek orczájú tanítók, úgymint Magyari István, és egyéb jó sültek, nagyon púposkodnak* (K 163).

Ritkán fordul elő a régi nyelvben az *ész* szónak jellemet, temperamentumot jelölő szerepe: *Mert a görögöknek másféle színű az eszük – nem mondhatni teljességgel hogy fekete, de igen barna; mert mindenkor azon van, hogy csalhasson meg másokat.* (Mikes: Tör. Lev. 299) A sötét színek itt negatív jelentést asszociálnak; mint ahogyan még Vörösmartynál is *barna gondok, barna setétség, híg barna ködök* jel-

zős szerkezeteket találunk. A *barna* szó etimológiája alátámasztja a fenti jelzők ilyen hangulatú előfordulását. „A szó a régiségben és részben mai nyelvjárásainkban is a mai köznyelvi 'barna' jelentésénél sokkal tágabb értelmű: voltaképpen a *sötétnek* a szinonimája." (TESz.[8] I.)

A *pofa* főnév *-z* képzős származéka ebben a korban még nem szakadt el az eredeti 'arc' jelentéstől; 'pofoz' értelemben használják: *hazudtolják és pofázzák magok a' Lutheristák* (Pázmány: K 286). Ugyanakkor az igének érezhető némi átvitt jelentésárnyalata is, ahogyan már az idézett Pázmány-példában és a következőben tapasztalható: *Gyakran pofázza és üstöközi Calvinus a lutheristákat* (NySz.). Pázmány ugyanilyen kontextusban és célzattal használja az *üstököz* és a *nyakaz* igét is.

A *sarok, sark* > *sarkall* képzésnek a régi adatok tanúsága szerint kétféle jelentése is lehetett: a 'sarokkal késztet' (ahogyan még Arany János is használja a szót: *Lova lódul könnyen, sarkalá, hogy menjen),* vagy akárcsak az *inal* legrégibb adatainak, ti. 'követ, sarkában van, üldöz', átvitt értelemben pedig 'nógat, biztat'. Pl.: *Sarkalta mindenkoron az sátán az Krisztust* (**Bornemisza:** Préd.[9] 23). Ezért gyakran azonos szövegkörnyezetben említik az *in* testrésszel: pl. *Itt is inokban legyünk és megsarkaljuk őket* (Pázmány: K 125), amelynek *inal* igei formája szinonim jelentésű: *Így sok veszély inal minden boldogságot* (NySz.).

A *talpal* igének 'gyalogol, jár' jelentése mellett egy szokatlan és rövid életű átvitt értelme adatolható a Bécsi Kódexből, mégpedig a 'letipor, tönkretesz' (Galád *bálványalkotóknak városa vérrel megtalpaltatott* (197), amelyre későbbről már nem találunk adatot.

A 'testrész, végtag' jelentésű *tag* szónak viszont széles körben használatos a *tagol* képzett formája 'megver, ütlegel' értelemben: *Mit mível azzal, aki tagolja, sebesíti, öli, fosztja atyja-fiát* (Pázmány: Préd. 19); *Vas-vesszővel egész testüket szörnyen eltaglották* (Pázmány: K 540).

Ebbe a szócsaládba tartozik még az *öklel, öklöz* is, melynél az eredetileg ököllel való döfésszerű, szúrásszerű ütésre utaló szót használták a fegyverrel, szarvval való szúrás, döfés, illetve a bajvívásbeli öklelés jelölésére (vö. TESz.).

Szintén negatív emberi tulajdonságot fejez ki az ekkor igen népszerű *agyarkodik* ige, amelynek – akárcsak a szóhasadással létrejött *acsarkodik* igének – az a szemléleti alapja, hogy 'villogtatja a fogát', s ebből az eredetiből lett a 'zúgolódik, morog' jelentés. Forró Pál Nagy Sándor-históriájában ezt olvassuk: *Sándor haragjában azon agyarkodván, hogy kezeikből kapnák ki a győzelmet.* Tinódi is gyakran él e motivált szóalakkal: *Tin köztetök csak dúlátok, fosztátok, egymásra kegyetlen agyarkodátok* (NySz.). Az *agyar* szónak más képzett formái is élnek e korban: *agyargat, agyarol, agyarkodás.*

Rövid életűnek bizonyult a *száj* főnév *szájong, szádorog* képzett formája, mely a 'száját tátja, bámul' jelentést fejezte ki összefoglalóan.

A keményfejűség, makacsság szemléltetésére a *nyakas, nyakaskodik* származék korán kialakult nyelvünkben. A feltűnően erős, vastag nyak egyben nagy testi erőt is jelentett, aminek természetes velejárója volt a nagy akaraterő, a makacsság. Hasonló típusú jelentésátvitel található a latin, az angol, valamint a német nyelvben.

Pázmány korára a származékok már felvesznek egy erősebb pejoratív jelentést, ezt látjuk a következő idézetben: *Amit mondott vala Mojzes, amaz nyakas és majd mindenkor bálványozó telebögyös Izrael felől* (NySz.). Ebben a mondatban a *telebögyös* összetétel *begyes* utótagja ugyanilyen képzésű és 'kevély' jelentésű.

A *nyakaskodik* ige is főként rosszalló értelemben használatos. Pl. *Megnyakaskodott benne a nyavalya.*

Itt jegyezzük meg, hogy az úgyszintén 'kevély, büszke' jelentésű *gőgös* szavunk is testrésznévre vezethető vissza: a *gége* főnév *-s* melléknévképzős származéka. Már az 1200-as évekbeli oklevelekben megjelenik a *gőgös* szó valamely hangváltozata; így a Váradi Regestrumban személynevet jelöl – *Gugus Pristaldus* (vö. OklSz.), aki a korszak névadási szokásainak szellemében feltehetően kiálló gégéje, ádámcsutkája révén kapta a megkülönböztető személynevét. Itt tehát még a konkrét jelentést találjuk, az átvitt értelmű 'kevély, büszke' jelentés a kódexek korában, a XV. század táján alakul ki, jóllehet kevés adatunk van rá; pl.: *Kibe látnak ért elkölcsöt [erkölcsöt], azt mondják, gőgös* (Guary-kódex 15). Még a XVI. században is találunk olyan nyelvtörténeti adatokat, amelyekben tetten érhető a szó konkrét→absztrakt fejlődése. Heltainál olvashatjuk: *Nagy gőgességgel kezdének a nagy madarak mórálni [sétálgatni].* Ebben a szövegkörnyezetben a 'felfújt beggyel, begyesen' jelentés éppúgy elképzelhető, mint a 'büszkén, begyesen'. Jellemző, hogy még a XVII. század végén is találunk konkrét jelentésű adatot: *Gőgös nyakkal jártanak* (NySz.), sőt Faludi Ferenctől 1748-as adat lelhető fel: *kiülő gőggel, felgombolt ajakkal, reszkető lábbal lépcselni taval kevélység volt* (NySz.).

A *szívesít~szűvesít* igealakok a kor szóhasználatában a bátorság, a lelkesedés szinonimái: *A jó nyelv ha biztat, szűvesít, ha bátorít, vigasztal* – írja Pázmány (Préd. 809). Hogy a szív a bátorság, a merészség jelölője, bizonyítja a számtalan korabeli összetétel és szólás; pl. *kész-szívű, kemény szívű;* de *asszonyszívű, nyúl-szívű,* sőt *pacal-szívű* katonáról olvasunk az egyik helyen (NySz.).

Úgyszintén e jellemvonás igen érzékletes körülírását találjuk Gyöngyösinél a *marok* testrésznév felhasználásával, amelynek egyébként nem alakult ki átvitt értelmű képzett formája, de az alábbi szólás kontextusában mégis metaforikussá válik: *A magyar közmondás szerint, gyakran a markában kelletett a lelkét hordozni a gyakor veszedelmek között* (NySz.).

Hasonlóan gyakori a vizsgált korban a *homlok* szó frazeológiai beépülése is; pl. a *Vakmerő homlokú ember* szerkezet 'bátor ember' jelentésű; valamint már ekkor megtaláljuk több mai szólásnak a korabeli elődjét is: pl. a *Homlokára van írva* Faludinál: *Homlokán ne hordozza, és semmi úttal ne kérkedjék vele* (NySz.), vagy a gőgösen viselkedő emberre mondott: *Feltörli a homlokát* Pázmánynál: *homlokafeltörlött, alávaló értelmű ember.* Ugyancsak a *homlok* szó körül alakult ki az alábbi antropomorf típusú hiedelem: *Azt tartják, hogy kinek-kinek a homlokára vagyon írva, hogy mit rendeltek felőle, és azt el nem kerülheti.* (Mikes: Tör. Lev. 340)

2. 5. Az **érzelmek** minél hívebb megragadása is gyakran történt antropomorf típusú szóalkotással. Büky Béla a pszichikumra vonatkozó szókincs korai rétegeit vizsgálva megállapította, hogy az érzelmi tevékenységek központja többféle lehetett a régiségben: a lélek, az elme, de elsősorban mégis a szív. (Vö. BÜKY 1986; 128)

Az az elképzelés is meglehetősen régi keletű a magyarság életében – akárcsak más népek köztudatában –, hogy egyes lelki jelenségeket, lelkiállapotokat, tulajdonságokat konkrét szervekhez kötnek. A lokalizáció tudatossága természetszerűen a műveltségi fokkal közvetlenül összefügg. Így a magyar nép esetében ez a lokalizációs folyamat már nyilvánvalóan nem tudatos, elhomályosult; ezzel szemben a nyelv ősi rétegei megőrizhetik, konzerválhatják a primitív, ősvallási vagy népi hitet, hiedelmet, mint amilyen például a szervlélek meglétének nyelvi bizonyítéka, a mára már kihalt 'szív, lélek' jelentésű *jonh* szó. (Vö. Ómagyar Mária-siralom: Én *junhumnak* belső búja)

A szervlélek hiedelmének nyoma mutatható ki abban a szólásban is, amit Mikes Kelemen Törökországi leveleiben említ: *A lélek kiment belőle, s a halál benne maradott* (232).

Ha valakinek *jó szíve* van, ez annyit jelenthet, hogy az illető adakozó, segítőkész, elnéző stb. Az elvont jelentés máig főként a *szíves* melléknévben van jelen.

Az általunk vizsgált korpuszban számtalan adatban fordult elő a *szív* szó különféle képzett származéka: *szíves, szíveskedik, szível* 'szívére vesz' stb. A korabeli szövegekben azt tapasztaljuk, hogy konvencionálissá vált a szemhez és a szívhez kötődő érzelmi és más tevékenységek következetes szembeállítása, illetve összefoglaló kihangsúlyozása. Pl. *Ha szája felebarátjánál szól is, de szíve pénzével beszél* – írja Bornemisza Péter (NySz.); ezt találjuk már a Vitkovits-kódex egy helyén: *Mindenkoron űtet szával [szájjal] és szívvel dicsérjem* (45). Pázmány így jellemzi a hízelkedő embert: *nyelve mézzel és tejjel foly, de szíve sokszor epével teli* (Préd. 971).

A régi magyar nyelvben gyakran fordulnak elő színnevek is a különféle testi és lelki jelenségek okozta változások leírására; közöttük számos kifejezés a pszichikumban zajló, belső történésekre utal. Mikes Kelemen leveleiben olvasható: *a beteg hol hidegben, hol forróságban kezdett lenni, hol elsárgódott, hol elfejéredett* (170).

A *sárgaság* a legkorábbi kódexszövegektől kezdve betegséget jelölt. Pl. *Az arany szömön való sárgaságot megvigaszt* (ÉrdyK. 465); *Borban, mézben, ha iszod, sárgaságot gyógyít* (NySz).

Úgyszintén a korai magyar nyelvben jelentkezik a szó átvitt értelmű használata: *Akinek szívét elfogta a sárgaság, mindent sárgának ítél* (Pázmány: Préd. 641.); valamint az irigységgel és más lelkiállapottal való összekapcsolás; pl.: *Irigy, komor, fösvény, van bennük kívánság, csalárd, félénk, fogta színüket el sárgaság* (NySz.). A színnév és a lelki tulajdonság képzetének összekapcsolódásakor keresnünk kell az asszociáció ősi mozgatóit, a néphitnek a szervekhez, testfunkciókhoz kötött hagyományait.

A magyar nyelvben az *epe, epeség* szavaknak már igen korán, az 1500-as évek elejétől fellelhető az átvitt értelmű használata: 'harag, bosszúság'. A kódexirodalomban gyakran előfordul a *Mária epesége* szerkezet; pl. a Czech Kódexben: *Kérlek tégöd az epeségödért, kit vallál avagy szenvedél* (5). A szerkezet állandósult voltát jelzi az, hogy már magában a kódexben, de később a reformáció korában imádságcímben is megtalálható; pl.: *Boldog asszonynak hét örömének és hét epeségének emlékezete* (Pázmány: Imádságoskönyv 207).

Az *epeség* szó átvitt értelműve válásának magyarázatát a TESz.-ben így találjuk: „Átvitt értelmű 2. és 3. jelentése ('harag' ; 'keserűség') annak az általános hiedelemnek az alapján alakulhatott ki, hogy az ember haragját, komorságát az epének a szervezetben való túlságos felszaporodása okozza." (I. 773.)

A finnugor nyelvcsalád egyes nyelveiben az eredetileg *epe* [Galle] jelentésű szavak három irányú jelentésfejlődése található: 1. szín szerint a *sárga* vagy a *zöld* szín; 2. az íz alapján a 'keserű', majd ennek átvitt értelme, a 'lelki keserűség'; a 3. a hatása alapján a hiedelem a 'harag, gyűlölködés, irigység' jelentést ruházza rá. (Vö. LOVAS 1930; 362)

Az *epeség* már a XVI. században 'bánat' jelentésű, majd a 'lelki keserűség', a 'harag' értelmet veszi fel az ízérzet közvetítésével, valamint annak az általánosan elfogadott hiedelemnek alapján, hogy az ember haragját a szervezetben felszaporodó epe okozza. Egy tipikus előfordulás Pázmánynál: *Ugyan nagy epeséggel vitatja az Luther* (K 167).

Az *epéskedik* szóalak először Káldinál fordul elő, jelentése azonban nem tisztázható egyértelműen, a 'gúnyolódik' értelmet a TESz. csak a nyelvújítás utáni időszakból rögzíti.

Az **érzelmek, indulatok** kifejezésére a vizsgált korszakban mindenekelőtt a *gyomros~gyomroskodik* képzés szolgált. Lovas Rózsa a következőképpen indokolja e szavak ilyenféle használatát: „a szólásmód eredetét abban az elhomályosult néphitben kell keresni, hogy a harag, a büszkeség, gyűlölség, s így talán egy lélekrész székhelyének a gyomrot tekintik". (LOVAS 1930; 359) Korabeli adataink is ezt bizonyítják: *Gyomrából gyűlöli* (NySz.); *Tiszta gyomorból ellene mond az ördögnek* (NySz.) s egy adat Pázmánytól: *énvelem el nem hiteted, hogy gyomrodból* – tehát 'meggyőződésből' – *szólasz.*

A hitviták kedvelt kifejezése a *gyomroskodik* ige; felekezeti hovatartozástól függetlenül több szerzőnél egyszerre nagy gyakorisággal bukkan fel, majd a XVII. század után visszaszorul a használatból. A szótárak némelyike még említi, a tájszótárak ma már csak a *gyomroz* formát adatolják, Bárczi Géza Szófejtő Szótára[10] is a XVII. századra vonatkoztatja. Pázmány egy helyen az igét egy különös szinonimával toldja meg: *De nem kell az ő finnyás gyomroskodásukkal gondolni, ám zúzoskodjanak* (K 273).

A *zúzoskodik* igeforma azért is különös, mert ezt az adatot ismerjük egyedül – Pázmány egyik ellenfele használja a *zúzos* melléknevet, szintén 'dühös, haragos' jelentésben –, a szerző minden bizonnyal állati testrésznévből képezte ezt a pejoratív átvitelt, hiszen emberre vonatkoztatva a *zúza* csak a kései XIX. században vált az érzelmek, indulatok átvitt értelmű központjává, s akkor is csak főként a népnyelvben.

Tolnai István, Pázmány Péter egyik felekezeti ellenlábasa még tovább megy a szemléltető igehasználatban, szaporítva ezzel a szinonimák sorát: *Semmit azoknak gyomroskodásuk és az ég ellen való kérődések nem árthat* (NySz.).

A vizsgált periódusban az *orrol* igének rendkívül sokféle jelentésárnyalata él, többek között a 'dühösen elutasít, megvet' értelem következtethető ki; pl. Tinódi egyik sorából: *Ők ott alattomba súgnak búgnak vala, hogy bölcs vezérük nincs, azt*

ők orrolják vala (NySz.). Pázmány is az orr testrészhez köti a mértéktelen düh manifesztálódását: *igen orrában dagálya* (ÖL 148).

2. 6. Számos antropomorf jelentésátvitel nem sorolható be az eddig tárgyalt fogalomkörökbe. A testrészek már említett hierarchiájának alsóbb rétegeiből valók ezek, a vizsgált nyelvtörténeti időszakokban is főleg pejoratív értelemben használatosak; a különbség a mai nyelvhasználathoz viszonyítva talán csak annyi, hogy ekkor még kevésbé tabu jellegűek.

A *farol* ige kizárólag negatív kontextusban jelenik meg, már Heltainál: *Híni kezdé az urakat az hadba, de az urak faralni kezdének* (Krón.[11] 48). Ismeretes még a *farogat, fartol* képzés is.

A *fenék* szóból származó *megfeneklik* igekötős ige a XVII. század közepétől adatolható, már ekkor pejoratív jelentésárnyalattal: *A hagymázos főben bokroson feneklik meg a bolondság* (NySz.).

A *has* testrésznév igei származékai ma már kivétel nélkül valamilyen becsmérlő szándékú megnyilatkozásban fordulnak elő. A *hasasodik, hasasul, hasasít* igék jelentése Pázmány korában a fiziológiai megjelölésen túl még nem hordozott minden esetben rosszalló célzatot, de a hasonlóságon alapuló szemlélet hamarosan kialakította azt. Ezt látjuk már Pázmány egyik adatában: *Csak igen kicsinyen maradna potrohos rút könyve ha effélével nem hasasítaná* (NySz.). A *hasas hazugság* típusú jelzős szerkezet, vagy a *haspók* összetétel már egyértelműen a lekicsinylő, negatív jelentés felé mutat. Pázmánynál különösen sokszor megjelenik a *hashizlaló vász* ['madárijesztő'] szerkezet: *haszontalan herék, és has-hizlaló vászok a' Luthero-Kalvangelikus Kiáltók* (K 145).

Gazdag képzett szócsoportja alakult ki a *köröm* szónak is. A *körmöl* származéknak ebben a korban még csak a 'karmol' jelentése található meg különféle variánsokban: *körmöz, körmécsel, körömcsél~körömzsél.* Már az átvitt jelentés felé mutat a Pázmány-adat: *Ne bocsássuk bosszúállásra és körömcsélésre akaratunkat* (Préd. 1060). A *körmös kéz* szerkezet kontextustól függően eltérő értelmet nyer; pl.: a *Körmös kézzel ne nyúlj hozzá* szólás azt jelenti, hogy a nehéz munkának neki kell veselkedni; míg Pázmány gyakran írja körül felekezeti ellenfelét a következőképpen: *Böcsülletlenül, körmös és szennyes kézzel nyúltak az szent íráshoz* (K 452). Úgyszintén nála találjuk a *hamisság körme* szerkezetet is.

A vizsgált időszakban előfordulnak olyan mellérendelő összetett szavak, amelyek eltérő pozíciójú, illetve hierarchiájú testrésznevekből tevődnek össze. Laza szerkezetük lehetővé teszi, hogy mindkét tagjuk toldalékolható legyen, s jelentésük többnyire még az eredeti, konkrét. Pl.: *Agyba-főbe, nyakon-szirton rút vereségekkel tagoltatá magát* (Pázmány: K 450); *Hanyatt homlok orcájára borula* (Pesti Gábor: ÚjTest. 59); *Azután azt kíváná, hogy nyakra-főre vesse magát a szentegyházról* (Pázmány: Préd. 768).

A kor sajátos jelzőinek sorából – különleges átviteli módja miatt – ide kívánkozik a *kezes-lábas* is; pl. Pázmánynál: *Kezes lábos szitkok és hazugságok* (NySz.); de használatos a *fej* és a *láb* szavak összekapcsolása is egy szokatlan asszociációjú szerkezetben: *hihetetlen, hogy isten az eklézsiában semmi módot nem hagyott vol-*

na, hanem mint fejetlen lábakat bizonytalanságra eresztette volna fiait (K 605). Itt is megtaláljuk az állati testrészek emberre vonatkoztatását: *Büszke, de fülig-farkig adós* (NySz.).

2. 7. Már eddig is gyakran előfordultak olyan szólások és közmondások, amelyek felhasználják az egyes testrésznevek asszociációs erejét. A XVI. századi elbeszélő prózában – főként Heltai Gáspár *Fabuláiban* és *Dialógusában*, a *Magyarok krónikájában*, valamint Bornemisza Péter éles hangú intelmeiben, az *Ördögi Kísértetek*ben különösen gyakoriak az ilyen típusú állandósult szerkezetek. (A felsorolásban forrásként szerepel továbbá Magyari István *Az országokban való sok romlásoknak okairól, és azokból való megszabadulásnak jó módjáról* című vitairata 1602-ből, Laskay János *Az Aesopus életéről* című regényes önéletrajza 1592-ből, Baranyai Decsi János *Sallustius-fordítása* 1596-ból, a *Salamon és Markalf* trufagyűjtemény 1577-i kolozsvári kiadása.) Az alábbiakban egy (címszókra bontott) válogatást közlünk ebből a gazdag szólásanyagból.

ÜSTÖK = Azért is készek üstekbe menni társukkal, ha pohárból mind megiszszák a bort (Heltai), Önnen köztek kezdének üsteket vonni (Heltai).

FEJ = mind azt véltem, hogy igen Antal a fejed (Heltai), Ha megmondod az igazat, ottan betörik a fejed (Heltai), Lisztes immár a fejed 'idős korra való utalás' (Heltai).

HAJ = Csudaképpen úgy oltalmaztatott meg, hogy haja szála is az miatt el nem esett (Bornemisza), az asszonyi állatoknak hosszú a hajuk, de igen rövid az eszük (Heltai).

BŐR = Megmaradj ezokáért bőrödbe, ne fuvalkodjál fel (Heltai).

ORCA = Ezt vetik vala orcájára (Heltai), Gyakorta is orcájára vetettem (Heltai).

ORR = Fenn kezdé az orrát viselni (Heltai), Dagályát mind az orrába hordozta (Bornemisza), Orránál fogva hordoznak tégedet (Baranyai Decsi János).

FÜL = Szünetlen rágják vala az királynak füleit (Heltai), Erre igen résen álljon az fülünk (Bornemisza), Hamar ne adjad füledet a rágalmazóknak (Heltai), Midőn ő is panaszolkodnék, csak fülök mellől bocsáták (Bornemisza).

SZEM = Szömébe hányá neki az ő vétkét (Heltai), Őrzé azt, mint az ő szemének fényét (Heltai), A többi ebe szemmel 'ebszemmel' nézi (Salamon és Markalf) .

ÉSZ = Valakit látott, arra veszett esze (Bornemisza), Nagy észre fogtad magadat (Heltai), Ha láthatod azt a setétséget és hályogot, kivel bevonta ez egész világ eszét (Bornemisza).

ELME = Az elme szabad állat, őtet sem lánccal, sem kötéllel meg nem kötözheted (Bornemisza).

SZÁJ = Vess zabolát az te szádnak (Bornemisza), Nem jó más ember szájával enni (Heltai), A cseh király nem büntette meg azokat, hanem mind szájokra bocsátotta vala (Heltai), Ugyan szánkba ragadtatik mit kellessék cselekednünk (Magyari).

NYELV = Nyelvvel közelb levén hogysem mint kézzel (Baranyai Decsi János), Az állhatatlan asszonyállatnak nagy ostor az ő nyelv (Salamon és Markalf), Befalná az nyelvét, ha szabadságot akarna (Laskay János).

FOG = Nem sok időre meg váslalá fogukat (Magyari), Mennél inkább fenik ellenük fogukat, annál közelb hozzák a veszedelmet fejükre (Magyari), Semmi nem fér fogadra (Heltai), Kikre erősen vásik foga (Bornemisza).

NYAK = Gatyát vonnak nyakába (Bornemisza), Kihányták annak igáját nyakukból (Heltai).

LÉLEK (SZÍV-LÉLEK) = Csak alig mozgott az lélek benne (Bornemisza), Lelked nincsen helyén (Heltai), Lelket vehet vala (Baranyai Decsi János), Szívük lelkük a pénzhez ragadott (Magyari).

NYÁL = Ne futhasd azt a bűnt, akire leginkább futna nyálad (Bornemisza).

KÉZ = Minden kéz siet az ő megszokott vasfazekára (Salamon és Markalf), Rest kéz szegénységet nemz (Heltai), Kezeteken tartjátok meg szabadságotokat (Baranyai Decsi János), A birodalmat ki akarja vala tekerni kezéből (Heltai).

TENYÉR = Tenyerükbe tevék lelküket édes hazájukért (Magyari).

KÖRÖM = Levonatlak a húsz körmödről (Laskay János), Dalmáciába bevetették vala körmüket (Heltai).

SZÍV (~SZŰ) = A szűnek bőségéből szól a száj (Salamon és Markalf).

UJJ = Mint hogy az ő ujjai nem egyarányúak, így ők is soha egy akaraton nem lehetnek (Magyari), Nyújts neki újadat s az kezedet kívánja (Magyari).

HÁT = Megálljad az sárt, hátat ne adj (Magyari) hátat kezdének adni (Heltai)

HAS = Istenük csak ez ő hasuk volt (Bornemisza).

LÁB = Erős lábat akar venni bennük (Bornemisza), Mind egy lábig elrontja vala Isten őket (Magyari), Egy láb sem szaladna el bennük (Heltai).

E szóláscsoport-mutatvány is felvillantja a korszak antropomorf nyelvszemléletének gazdagságát, egyben alakulását is, hiszen közülük sok állandósult szerkezet mára már kiveszett, mások esetében a szólás denotátuma változott meg. Pl. egy időben párhuzamosan használják *Az orcájára vet* és a *Szemébe hány* szólásokat, mindkettőt a 'valakinek valamit felró' értelemben. Idővel egyszerűsödik a használat, és a változatokból szóláskereszteződéssel a *Szemére vet* forma alakul ki és állandósul.

III.

E vázlatos szómező-vizsgálatból is felmérhető, hogy a XVI–XVII. században milyen mértékben fokozódik az antropomorf típusú szavak használata. Ezt azzal magyarázhatjuk, hogy e tömör, erőteljes kifejező erejű – mai szemmel talán naturalisztikusnak tűnő – szócsoport hangulata megfelelt a vitázók nyelvi felhangoltságának, és főként a kitűzött célnak: hogy minél élesebb, maróbb gúnnyal vághassanak vissza felekezeti ellenfelüknek, de egyben meg tudják őrizni a hallgatóság, illetve az olvasók táborát, hiszen jobb híján a szó, a nyelv a fegyverük.

Szemléltető összefoglalásként Pázmánynak egy jellegzetesen gunyoros-szarkasztikus, indulatoktól túlfűtött mondatát idézzük a Kalauzból: *csuda, ha az esteli cséppel-csapott Saxoniai italtul nem émelygett gyomra, nem füstölgött agya, nem kérődött torka, mikor ily gaz dolgot, ily gyomroskodva irkált* (171).

JEGYZETEK

[1] Magyar Nyelvtörténeti Szótár I–III. Szerk.: Szarvas Gábor és Simonyi Zsigmond. Budapest, 1890–1893. Rövidítése: NySz.

[2] A tanulmányban idézett szövegek idézésekor eltekintettünk a betűhív átírástól, a mai ejtés és jelentés felé közelítettünk, a korabeli alakváltozat megőrzése abban az esetben volt fontos, amikor annak jelentésbeli többletértéke volt.

[3] Mikes Kelemen törökországi levelei. Sajtó alá rendezte és bevezetéssel ellátta: Erődi Béla. Franklin-társulat, Budapest, 1906

[4] Pázmány Péter: Igazságra vezérlő kalauz. Pozsony 1637-es kiadás Röv.: K

[5] Magyar Oklevélszótár. Gyűjtötte: Szamota István és Zolnai Gyula. Budapest, 1902. Rövidítése: Okl.Sz.

[6] Pázmány Péter prédikációi. Szépirodalmi Kiadó, Budapest, 1987. Röv.: Préd.

[7] Egy tudakozó prédikátor nevével íratott öt levél (1613) Európa Kiadó, Budapest, 1984. Röv.: ÖL.

[8] A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára 1–4. Főszerkesztő: Benkő Loránd. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1967–1984. Röv.: TESz.

[9] Bornemisza Péter: Ötkötetes Prédikációskönyv. Detrekő, 1584

[10] Bárczi Géza: Magyar szófejtő szótár. Budapest, 1941

[11] Heltai Gáspár: Chronika az magyaroknac dolgairol Kolozsvár 1575. Röv.: Krón.

HIVATKOZÁSOK

1. BÜKY 1986 = BÜKY Béla: A pszichikumra vonatkozó szókincs korai rétege a magyarban. Akadémiai Kiadó, Budapest
2. D. BARTHA 1969 = D. BARTHA Katalin: Magyar történeti szóalaktan. A magyar szóképzés története. Tankönyvkiadó, Budapest
3. HADROVICS 1992 = HADROVICS László: Magyar történeti jelentéstan. Akadémiai Kiadó, Budapest
4. LOVAS 1930 = LOVAS Rózsa: A lelki jelenségek nyelvi kifejezéseinek jelentéstanához. MNy. 26., 286–297. 359–365.
5. VELCSOV 1970 = VELCSOV Mártonné: Egy szócsoport vizsgálatának tapasztalatai. Nyelvészeti Dolgozatok, JATE, Szeged

Kalapis Zoltán

A ZRÍNYI-CSALÁD EMLÉKEI OZALYTÓL SZALÁNKEMÉNIG*

Egy lezárult adriai kiküldetés után, a zágrábi és újvidéki újságírók háromfőnyi csoportja, autón, a horvát főváros felé tartott. Kérésemre nem Károlyvárosban, hanem Ozalyban tartottunk pihenőt: felsétáltunk a Kulpa folyó partján, egy sziklafal tetején álló vár falaihoz, bekukkantottunk a felújításra váró lovagterem bedeszkázott ablakain, s máris a kis falusi étteremben találtuk magunkat: részben, mert nem volt látnivaló, részben pedig mert sietős volt a dolgunk. Helyi specialitást rendeltünk: a Zrínyi szablyát, ami nem más, mint „ötféle húsból álló étek".

Ozaly a Frangepánok és a Zrínyiek sasfészke volt a XVI. és a XVII. században. Itt született Zrínyi Miklós, a költő, a hadvezér és a politikus (bár ez nem egy általánosan elfogadott irodalomtörténeti tény, többen is vallják, hogy a szülőhely valójában a csáktornyai várkastély volt), Zrínyi Ilona viszont – a költő unokahúga, II. Rákóczi Ferenc felesége, Munkács várának hős védője – egyértelműen itt látta meg a napvilágot.

A színhelyet a család barátja, a kortárs gróf Bethlen Miklós így írta le „önélet írásában": Ozaly – így szólt a látottak rögzítése – „nagy csuda raritás, Istentől csinált kősziklagát a Kulpa vizén által, s azon malom, rettenetes szakadatlan vízzugás, egymás szavát az ember nem hallja, hacsak nem kiált..."

Ez a hangos morajlás lett volna a két vagy talán csak az egyik Zrínyi-csemete altatódala? Azóta megzabolázták a folyó háborgó folyását. Még a XVIII. században hajózhatóvá tették, mert így kívánta meg a tenger felé irányuló búzakivitel, korunkban pedig két felépített vízi erőmű még inkább lecsendesítette.

A vár egyik nyugodt szegletében fordította le Zrínyi Péter gróf horvátra a *Szigeti veszedelmet,* az azonos nevű dédunoka ma már nehezen olvasható, de irodalomtörténetileg roppant jelentős hősköltemény ét Zrínyi Miklós életéről és hősi haláláról – a legendás kirohanásról. Ő a költő és a hadvezér Zrínyi Miklós öccse, aki a horvát végek főkapitánya volt, később pedig horvát bán. Könyvét Velencében jelentette meg 1660-ban *Adrijanskoga mora Syrena* címmel. Nem nehéz elképzelni azokat az érzelmekkel telített pillanatokat – a levegőben rezgő mozgásokat, lengő áramlatokat lehetett felfogni –, amikor a fiatalabbik testvér, a fordító átadta a friss könyv egy példányát az akkor már nagy tekintélyű bátyjának, a szerzőnek.

Megkapó minutumok lehettek.

* A szerző Az Alvidék évszázadai című, előkészületben levő kötetének egy fejezete

A magyarul író Zrínyi munkájának fordítását 1957-ben újra kiadták a *Stari pisci Hrvatske* című sorozatban, ezúttal jelentéktelenül módosított címmel: *Adrijanskog mora Sirena* (Az eposz kemény veretű sorai és Zrínyi lírai költeményei *Adriai tengernek Syrenaia* címmel Bécsben jelent meg 1651-ben.)

Nem titok az sem, hogy Ozaly várát, többedmagammal, 1963 júniusában, a X. pulai filmfesztivál befejezése után ejtettem útba, azaz több mint negyven évvel ezelőtt. Azóta keresem fel, több-kevesebb rendszerességgel, rövidebb-hosszabb időközökben a Zrínyi-család általam számon tartott kegyhelyeit. Valahogy mégis úgy történt, hogy sohasem lettek utazásaim fő célpontjai, csak mellékvágányokon jutottam el hozzájuk, némi kitérőkkel. „Ha már a közelben járok, keressem fel azokat is" – ez volt a magyarázat. Közben azért jegyzetfüzeteim, papírlapjaim egy irattartóba kerültek: hátha egyszer szükség lesz rájuk.

Most elérkezett ennek az ideje is: rendezgettem a papírra vetett adatokat – a fecniket és a cédulákat –, kiegészítem azokat. Elindítottam tehát azt a bűvös folyamatot, amelynek során a félkész áruból késztermék lesz, s forgalomba kerülhet. Hogy „fogyasztható" lesz-e, vagy selejt, azt előre nem lehet tudni.

Remélem a legjobbakat.

*

Horvátországban és Magyarországon – az Adriától Kanizsáig – nagyon sok Zrínyi-vár van, romos állapotban vagy ép falakkal állnak a bérceken, a hegytetőkön, a sziklafalakon, a szelíd halmokon. Családi szempontból egyik sem olyan híres, mint Ozaly, vagy mondjuk Csáktornya, amelyről a továbbiakban még szó lesz. Ezek zömmel gróf Zrínyi Miklósnak, a szigetvári hősnek a szerzeményei, zsákmánylásai, de úgy is mondhatnánk, hogy harácsolmányai, ami végső fokon igaz is, de azért némi magyarázatra szorul. Rá, a nagybirtokosra és horvát bánra hárult, a kor törvényei szerint, a török ár elleni védelem, mivelhogy a császár segélyére, a kincstár eszközeire nemigen lehetett számítani. Azért gyarapította tehát vagyonát, olykor erőszakkal is, hogy megteremtse az ellenállás anyagi alapját, eleget tegyen a ráruházott állami funkció követelményeinek, nem mellőzve persze egyéni érdekeit sem.

Valójában nem válogatta az eszközöket, bár igyekezett betartani a vagyonszerzésnek minden akkori törvényes változatát: a donációt, a zálogba vételt, a házassági megállapodást, az olykor gyanús örökösödési szerződést. Nem volt idegen tőle a hatalmaskodás, a fenyegetés, a kényszer, sőt a gyilkosság gyanúját sem tudta elkerülni.

A csöppnyi horvát váraknak nem volt túl nagy hadászati jelentőségük, de nagy birtoktestek tartóztak alájuk, meg aztán fontos szerepet töltöttek be a kereskedelmi utak védelmében: Zrínyinek és utódainak gazdasági ereje valójában a tenger felé áramló kivitelben, Velencével és más országokkal tartott kereskedelmi kapcsolatokban rejlett, különösen a marhaexport volt számottevő. Négy tengeri kikötőjük is volt az Adrián. A legfontosabb Buccari (Bakar), ahol nagy búza- és sóraktárak voltak, de jelentősek a bőr- és kelmelerakatok, a bor- és vasárumagaziniumok, a fatelepek. Kiemelkedő fontosságú még a Cirkvenica (Crikvenica) melletti Szelce is, amely ma

Zrínyi Miklósnak, a költőnek a szülőhelye(?): a Kulpa menti Ozaly vár

már csak fürdőhelyként ismert. Itt tárolták a kivitelre szánt sajtokat, a szárított halakat, a jófajta olívaolajat.

Az ország belsejében füzérként sorakozó birtokokon marha- és lótenyésztő telepeik voltak nagy számban, hatalmas szőleik és pincéik, fűrésztelepeik, malmaik. Több vashámort is birtokoltak mintegy kétszáz kováccsal. Zágrábban és Buccariban néhány árudát tartottak fenn.

Zrínyi Miklós gróf levelezéséből kitűnik ennek a gátlástalan vagyonszerzésnek minden kísérőjelensége – a pörösködés, a sértő hangnem, a zsarolás, a fenyegetőzés.

Íme egy kis áttekintés ügyleteiről: A vranai (eurániai) perjelség tengerparti birtokait zálogba vette, de megtartotta magának; a korbaviai grófság főbb birtoka örökösödési szerződés révén lett az övé; az Erdődy- és a Széchy örökséges eljegyzés útján meg nem eléggé tisztázott körülmények között jutott hozzá; az ozalyi Frangepán-birtok, amelyhez nem kevesebb mint 25 vár tartozott, Frangepán Katalinnal kötött házassága révén került birtokába; Medvevárat, akárcsak Muraközt Csáktornyával és Légráddal együtt, királyi adományként nyerte; az előbbiekben már leírt módon jutott hozzá szlavóniai, Zala, Somogy és Vas megyei birtokaihoz is.

Mindezt az akkori büntetőjogi gyakorlat engedélyezte, sőt támogatta is, mert a török elleni küzdelem erőforrásait növelte, biztos kezekbe helyezte. A közjó és a haza védelme érdekében történt a javak koncentrálása – így okoskodtak a XVI. század vezető emberei.

Mai szemmel nézve ez nem tűnik éppen ésszerűnek, de a dologban mégis az a legszebb, hogy Zrínyi Miklós életével, de főleg önfeláldozásával, mintha igazolta volna ezt a felfogást: amikor Szigetvárból már kő kövön nem maradt, a kétezerötszáz főnyi védősereg pedig háromszáz főre apadt, vitézeivel együtt kirohant a romok közül, rendet vágott az ellenség soraiban, majd hősi halált halt a „végső nyomorúságba jutott édes hazáért".

A történészek ehhez még hozzátették: „Ha görög vagy római lett volna Zrínyi (...), századok óta az egész világ ismerné, és iskolában tanítaná."

*

Maradjunk még egy röpke pillanatig a fenti tárgynál: a Zrínyiek fölött ugyanis, nemzedékeken át, sötét felhőként tornyosult a török veszély, az ottománok elleni küzdelem kényszere. Ott éltek a végeken a „török torkában", két világ mezsgyéjén, „nagy két császár birodalmi közt".

Hogyan tekintett a török kérdésre, az ellenállás megszervezésére a másik Zrínyi Miklós, a dédunoka, a költő, a hadvezér és korának legnagyobb magyar politikusa? Ő elsősorban a szavak embere volt, pennával küzdött a török ellen, mozgósította honfitársait az egységes fellépésre. A *Szigeti veszedelem*ben megénekelte, példaképpé emelte dédapjának önfeláldozó hőstettét, előrelátó államférfiként pedig kéziratban terjesztette a *Török áfium ellen való orvosság* című programadó kiáltványát. De azért nemcsak a tollat forgatta kiváló sikerrel, hanem a szablyát is. Emlékezetes marad az 1664. évi, nagy európai visszhangot is keltett téli hadjárata, amikor is ötezer főnyi lovas csapatával mélyen benyomult az ellenség területére, s felégette az

A zágrábi Zrínyi-ház

eszéki gerendahidat, amely a törökök felvonulási útjának kiemelkedően fontos létesítménye volt.

A dédapának és a dédunokának a török kérdésben sok érintőpontja volt, de természetesen eltérések is kimutathatóak, már azért is, mert más-más korban éltek. Így volt ez példának okáért a hadsereg kérdésében. A szigeti hős, a korszellem szabályai szerint, a nemesi és rendi erőkre támaszkodott, ez a réteg volt az idő tájt a „magyar nemzet", a társadalom pillére, meg hát igyekezett olyan anyagi alapot teremteni, amely majd lehetővé teszi a nagyobb számú zsoldos sereg felállítását.

Zrínyi Miklós, a költő és a hadvezér gondolatkörét már a nemzeti hadsereg megteremtésének lehetősége foglalkoztatta, kitartóan bizonygatta és hirdette, hogy a parasztság mozgósítása nélkül nem lehet a törököt kiűzni, majd később még hozzáfűzte azt is, hogy enélkül a Habsburg-függéstől sem lehet megszabadulni (ez a felismerés Rákóczi, majd Kossuth gondolatvilágának is a része lett).

Alighanem ezzel a meglátással magyarázható Zrínyi viszonyulása az évekig tartó horvátországi parasztmozgalmakhoz, meg hát feltehetően szociális érzékenysége is.

1653 derekán Zágráb környékén és Szlavóniában jobbágylázadás tört ki, Erdődy Imre gróftól minden jobbágymunkát és jövedelmet megtagadtak a pórnépek, várát elfoglalták. Zrínyi horvát bánként békés rendezést, emberséges orvoslást javasolt, s 1654-ben egyezségre is jutott a felkelőkkel. „A parasztoknak előírtuk, hogyan szolgáljanak, Imre grófnak, hogy hogyan kormányozzon" – tájékoztatta a császárt. A földesurak azonban megtagadták a szerződés alkalmazását, megtorlásért kiáltottak.

Az udvar melléjük állt, s az 1655. évi pozsonyi országgyűlésen törvényt hoztak a lázadók ellen, s elrendelték, hogy a felkelést, királyi karhatalom segítségével, mindenáron el kell fojtani.

Erdődy emberei 1656 őszén elfogták Nikola Babicsot, Matija Gubec utódát, akinek kilétéről, sorsáról a horvát források is hallgatnak. Nem kétséges azonban, hogy kegyetlenül elbántak vele, hiszen az előbb említett törvénycikk azt is kimondta, hogy a lázadás vezetőit „... ha fegyveres ellenállás nélkül adják is fel magukat (...) vezéreiket mindamellett, a további lázadás okainak megszüntetése végett, halállal kell büntetni..."

A törvény szigora azonban nem törte le a Száva menti parasztmozgalmakat, még évekig eltartottak, mert a jobbágyok helyzete tényleg tűrhetetlen volt. A budai basa még 1631-ben megírta a nádornak, hogy a rája olyan, „mint egy juhnyáj, amely kétfelé adja tejét, két (török és magyar) sereget kell kitartaniok. Ti annyira elnyomjátok őket, hogy nemcsak a két sereget nem, de magukat sem tarthatják fenn".

1658-ban ismét Zrínyi lépett színre, és újra tárgyalásokat kezdeményezett, 1659-ben pedig vérontás nélkül „lecsendesítette" a lázadókat. Államférfiként tette dolgát, a jövő, az eljövendő nemzeti hadsereg reményében cselekedett. Személyes tragédiája is, hogy ezt nem tudta elérni, s a parasztok helyzete sem változott...

*

Csáktornyát (Čakovec) a horvátok visszahódították maguknak, a magyar lakosság erősen fogyófélben van (az 1992-ben kiadott *Magyar helységnév-azonosító szótár* szerint 2433-an vannak, a *Révai új lexikonán*ak 1999. évi 4. kötete szerint már csak 1778-an). Zágorec-Csuka Judit 2003-ban kiadott könyvében azt állítja, hogy „Csáktornyának és környékének nincsen magyar kötődésű lakossága". A helyi múzeummá alakított Zrínyi-várkastély őre néhány magyar szót ejt, nyilván udvariasságból, hogy jobb kedvre derítse a „magyari" látogatót.

Az 1904-ben emelt Zrínyi-emlékoszlop épen megúszta a háborút, a határváltozásokat. A nyolc méter magas, haraszti kőből faragott oszlop tetején egy ércbe öntött, kiterjesztett szárnyú turulmadár áll, karmaiban lantot és kardot tart. A honfoglaló magyarok eme totemállatát a millenniumi években igen sok emlékművön örökítették meg. A tartóoszlop alját egy méter átmérőjű Zrínyi-bronz domborű díszíti. (Szász Gyula alkotása.) Amikor a XX. század legelején leleplezték az emlékművet, Zrínyi mellképe alatt ez a felirat állt: gróf Zrínyi Miklós, a költő és hadvezér, valamivel lejjebb pedig: „Ne bántsd a magyart!" A hátsó lapon kőbe vésték a *Szigeti veszedelem* két sorát: „Híremet nemcsak keresem pennámmal,/Hanem rettenetes bajvívó szablyámmal!"

A Zrínyi-oszlopon ma csak horvát felirat olvasható.

A csáktornyai vármúzeum kiállítótermében még egy emlékmű látható. Ez valójában egy feliratos kőoszlop, amely a kursaneci erdőben állt azon a helyen, ahol Zrínyi Miklóst, a költőt egy vadkan halálra sebezte. Az 1930. évi nagy drávai árvíz elől előbb a Varasdi Múzeumba mentették, majd később ide került, a csáktornyai régiségek gyűjteményébe.

A múzeum egyébként elég szegényes, a Zrínyi-hagyatékból alig maradt valami: az egykori nagy pompának se híre, se hamva. Folyosóit valamikor vadásztrófeák, a törököktől zsákmányolt lófarkas zászlók, művészien kovácsolt fegyverek, értékes szpáhi-kardok, ezüstös, hosszú csövű janicsárpuskák meg tatár szúrófegyverek díszítették.

A belső lakosztályok fényűzően voltak berendezve: brokáttal és atlasszal kárpitozott faragott bútorokkal, hatalmas szekrényekkel telis-tele prémes ruhákkal, perzsa- és török szőnyegekkel, drága tükrökkel, hímzett és csipkés ágyneművel, márványból faragott kandallókkal, kívülről fűtött csempekályhákkal. Mindenütt címeres és festett ablaküvegek, amelyeknek darabjait ólomkeret tartja egybe. A falakon véges-végig az európai barokk mesterek festményei.

A vár előtt dárdavégre szúrt török fejek száradnak a napon, de bent a ház lakóit nem zavarja az ilyen ijesztő látvány: az erkélyek virágba borultak, a nyitott kerti lugasokat a zöld uralja.

A ház jellegzetessége és egyúttal legnagyobb ékessége a költő dolgozószobája és könyvtára. A Velencében vásárolt államelméleti és hadászati munkák mellett latin klasszikusok, friss európai irodalmi művek, de kertészeti és kereskedelmi szakkönyvek is sorakoznak a polcokon.

Egy politikus és egy hadvezér, a kor vezető értelmiségijének gondosan válogatott bibliotékája ez, ebben a műhelyben született a poéta és a prózaíró több, ma is számon tartott műve.

A várkastély egykori fényéből szinte semmi sem maradt. Amikor 1671-ben a költő öccsét, Zrínyi Pétert, a horvát bánt több összeesküvő társával együtt lefejezték Bécsújhelyen, vagyonát is elkobozták. A csáktornyai várat egy osztrák generális katonái megszállták, kifosztották, a legszebb holmikat a parancsnok megtartotta magának, a legértékesebbeket pedig II. Lipót császár udvarába szállíttatta.

Muraköz, Csáktornyával együtt, később Festetics György birtokába került, úgy is mondhatnánk, hogy újjászületett, de ez már egy másik történet.

*

A „fejedelmi fényben úszó" csáktornyai várkastélyt 1661-ben felkereste Evlija Cselebi, a híres török utazó. A boszniai kormányzó, Melek Ahmed basa, aki az örökös vándor anyai nagybátyja volt, azzal bízta meg, hogy a gyaurok földjén keresse fel gróf Zrínyi Miklóst (a török források Zerin-oglunak nevezték, s bánnak, sőt még királynak is szólították), s váltsa ki az egyik fontos törököt – Behke várának kapitányát – Zrínyi fogságából. Maga a szultán közölte a boszniai kormányzóval, hogy ne sajnálja a váltságdíjat (Cselebi hol 40 000, hol 87 000 piasztert emleget). „A váltságdíjat – írja a szultán – császári kincstáramból kapod meg. A kapitányt okvetlen kiszabadítsd, és Portámra küldjed, hogy azon végek ügyeire vonatkozólag némi megbeszélések történjenek."

Cselebi Banjalukából indult Csáktornyára, hatvan válogatott lovassal, tizenkét „szerémi kocsival" megpakolva. A túlzó, nagyot mondó utas feljegyzései olykor szabályos kémjelentések, így például leírja, hogy érkezésüket a „tarisznyavárak" legénysége idejében jelezte, mégpedig úgy, hogy „a Mura, Dráva, Száva partján levő háromszázhatvanhét (!?) vigyázó toronyból ágyúztak..."

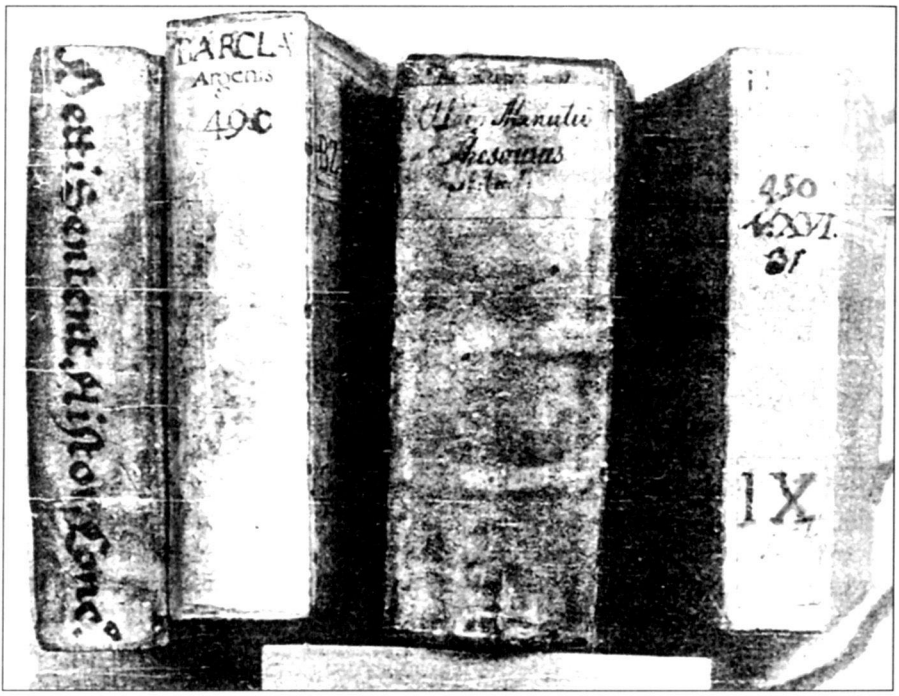

Kötésgerincek a Zrínyi-könyvtárból

Csáktornya előtt az egész lakosság fekete tömegben jött ki, s doboltak, trombitáltak; midőn pedig a vár alá érkeztünk, egy kanóccal kétezer ágyút sütöttek el... (Zrínyinek zömmel a töröktől zsákmányolt ágyúi voltak, a kincstártól húsz-harminc ágyúnál többet nem kapott, saját pénzén tízet öntetett, s a nyugati országokból is küldtek részére néhányat. Ennyit Cselebi „adatairól". Nem valószínű, hogy a kémjelentéseknek minősített feljegyzéseit a török hadvezetés bármire is felhasználhatta, korrajznak viszont – leszámítva lódításait – nagyszerűek.)

A váltságdíj átadása és a fogoly kiszabadítása annak rendje-módja szerint történt. „A bátor bán tisztátlan kezébe" először a basa levele került, a váltságdíj kifizetése után pedig elővezették a foglyot, aki „a lábán levő húsz oka súlyú vasat nem birván, lassan jött". Talán még arról is be kellene számolni, hogy Zrínyi a török basától egy művészi kivitelű, selyemfestésű imaszőnyeget, egy selyemfestésű bámulatos díványszőnyeget és egy ergevani posztóból készült prémes felsőruhát kapott, ő viszont sokkal bőkezűbb volt: hat lóval együtt egy frengi bársonnyal bélelt üveges hintót, tíz pár arannyal kivert csövű, karikákkal forgó puskát, tíz vég paszomántos posztót és ötven pár festett német kurta köpenyt adott Bosznia kormányzójának, s mindezt még kiegészítette tíz darab bagaria bőrrel és tíz darab német medvebőrrel. Mindezt jegyzékbe vette, s így adta át Cselebinek, aki személyesen is kapott „egy erszény útiköltséget, tíz vég posztót és tíz pár puskát".

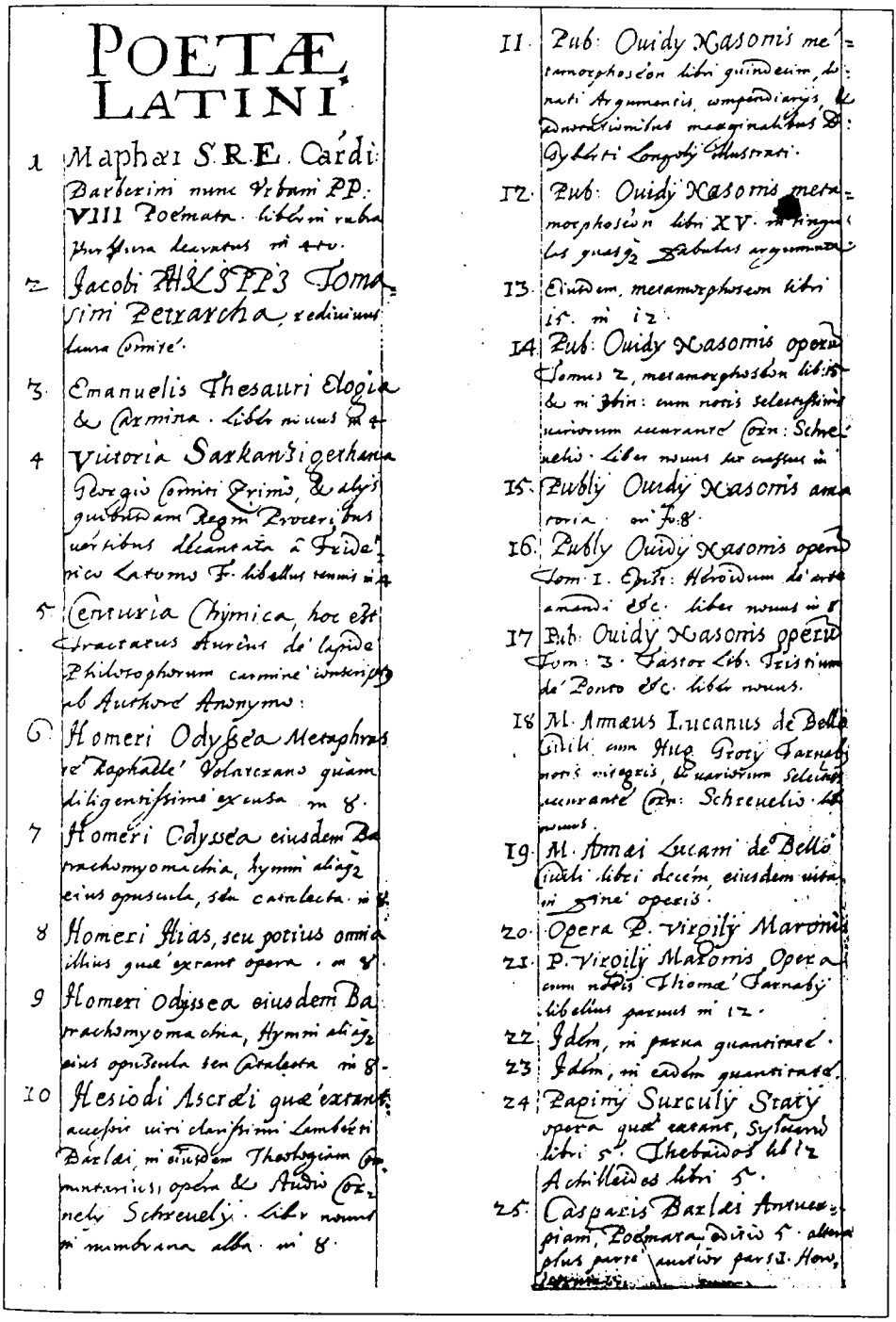

POETÆ LATINI

1 Maphæi S.R.E. Cardi: Barberini nunc Vrbani PP. VIII Poemata libri in raba pulchra decorati in 4to.

2 Jacobi ALSIPIS Tomasini Petrarcha, ex editione Lunæ Comitis.

3 Emanuelis Thesauri Elogia & Carmina. Liber in unus in 4

4 Victoria Sarkandigerhana Georgio Comiti Zrini, & aliis quibusdam Regni Proceribus uéritibus dicata à Friderico Latomo F. libellus unus in 4

5 Centuria Chymica, hoc est Tractatus Aureus de lapide Philosophorum carmine conscriptus ab Authore Anonymo:

6 Homeri Odyßea Metaphrasé Raphaele Volaterrano quam diligentissime excusa in 8.

7 Homeri Odyssea eiusdem Batrachomyomachia, hymni aliq; eius opuscula, seu catalecta in 8.

8 Homeri Ilias, seu potius omnia illius quæ extant opera. in 8.

9 Homeri Odyssea eiusdem Batrachomyomachia, Hymni aliq; eius opuscula seu Catalecta in 8.

10 Hesiodi Ascræi quæ extant, ex recensione viri clarissimi Lamberti Bardai, in eiusdem Theologiam Commentarios, opera & studio Cornelii Schreuelij. Liber nonus in membrana alba in 8.

11 Pub: Ouidij Nasonis metamorphoseon libri quindecim, denuo diligenter argumentis, compendiariis, & nonnullis similibus marginalibus & Dyderici Longolij illustrati.

12 Pub: Ouidij Nasonis metamorphoseon libri XV. in singulos quosq; fabulas argumentis

13 Eiusdem, metamorphoseon libri 15. in 12.

14 Pub: Ouidij Nasonis operum Tomus 2, metamorphoseon lib. 15 & in 3tin: cum notis selectissimis uiriorum recuratæ Cornelio Schreuelio. Liber nonus sed confusus in

15 Publij Ouidij Nasonis amatoria in fo. 8.

16 Publij Ouidij Nasonis operum Tom. I. Epist: Heroidum de arte amandi &c. liber nonus in 8

17 Pub: Ouidij Nasonis operum Tom: 3. Fastor Lib. Tristium de Ponto &c. libri nonus.

18 M. Annæus Lucanus de Bello Ciuili cum Hugo Grotij Farnabij notis integris, & uariorum selectis recuratæ Corn: Schreuelio. Liber nonus.

19 M. Annæi Lucani de Bello Ciuili libri decem, eiusdem uita in fine operis.

20 Opera P. Virgilij Maronis

21 P. Virgilij Maronis Opera cum notis Thomæ Farnabij libellus parvus in 12.

22 Idem, in parua quantitate.

23 Idem, in eadem quantitate.

24 Papinij Surculij Statij opera quæ extant, Sylularum libri 5. Thebaidos lib. 12 Achilleidos libri 5.

25 Casparis Barlei Antuerpiani, Poemata, editio 5. altera plus parte auctior parte 3. Hora,

Latin költők művei a Bibliotheca Zriniana eredeti katalógusában

Ide kívánkozik még a török utazó leírása Csáktornyáról. „A Dráva folyótól egy állomásnyira – közli Cselebi –, rétekkel borított, termékeny földön, ötszög alakú, kőépületű erős vár ez, mely a királyok vágyódásának tárgya. Benn a várban tízezer (!?) kőépületű szép ház van, amelyek mind különféle keramittal vannak fedve. Különösen a herceg (azaz Zrínyi) palotája és hét kapitány palotája érdemes a megtekintésre. Összes utcái sakktábla alakú széles utak; kétezer boltja van (!?), s negyven templomot számláltam meg benne; vásárterei nagyon tágasak és tiszták..."

A nagyotmondás nagymestere így látta a magyar és a török világot Magyarországon a XVII. század hatvanas éveiben.

*

Már szóba került az a közismert tény, hogy gróf Zrínyi Miklós, a költő és a hadvezér egy sebzett vadkan áldozata lett 1664. november 18-án a kursaneci erdőben megtartott vadászaton. Egy korabeli forrás szerint egy „erdei disznó szétmarcangolta".

Az eset egykori leírását, a szemtanú hitelességével, a Zrínyi-ház vendége, gróf Bethlen Miklós adta meg: „... a sűrűbe befuték én, hát ott fekszik, még a balkezében, amint tetszett, a pulsus gyengén vert, de szeme sem volt nyitva, sem szólott, csak meghala".

A szemtanúk szerint Zrínyi a Paka nevű vadásza után „bément a disznó vérin az erdőbe", ahonnan csakhamar jajszó hallatszott. Az oda futó két hajtónak volt mit látnia: Paka egy „horgas fára" mászott, Zrínyi pedig arccal a földön feküdt, rajta a bősz kan agyarával döfdöste a fejét, véres sebeket ejtve rajta. Egy puskalövés riasztotta el onnan.

A sérüléseket Bethlen így írta le: „... kettő semmi, hanem a harmadik jobb felől a fülén alól a nyaka csigájánál ment bé s elé a torka felé ment, és a nyakra járó minden inakat kettészakasztotta; az ölte meg, a vére elmenvén..."

Az élettelen testet egy üveghintóba tették. „Én az ablaknál ülék – írja Bethlen –, és hazáig fejét, mejjét tartottam. Otthon fehér bársony dolmányba öltöztették, és osztán eresztették a feleségét hozzája, aki eszén sem volt buvában. Így lőn vége Zríni Miklósnak; csuda, olyan vitéz sem lőtt, sem vágott a kanhoz, stuc (puskafajta), spádély (rövid, széles pengéjű kés) lévén nála."

Ez az utóbbi mondat mintha a későbbi találgatások forrása lett volna. De nemcsak Bethlen tartotta furcsának a halál körülményeit, egy korabeli siratóének is így fogalmaz: „Nagy vadon erdőben, kit kevés szem látott,/Tsak Isten tudhattya, miként lett halálod." A gyanú természetszerűleg a Habsburgok felé terelődött, nekik érdekük fűződött ahhoz, hogy eltegyék láb alól. Az ellenük táplált ellenszenv még egy ilyen képtelen állítást is eredményezett: Zrínyivel a bécsi udvar által „felbérelt" vadkan végzett.

Dervarics Kálmán, egy XIX. században élt helytörténész a mendemondákat „tudományos kutatásokkal" igyekezett igazolni. Állítása szerint, amelyet azonban nem sikerült érvekkel alátámasztania, Zrínyit a Habsburgok bérence, Paka vadász ölte meg. A Habsburg-ellenesség termékeny táptalaján keletkezett ez a tetszetősnek is

A költő két ex-librise: 1646-ból (balra) és 1652-ből (jobbra). Elias Wideman rézmetszete a költőről és hadvezérről

mondható áltörténeti mítosz. A történelemtudomány Zrínyi haláláról ma sem tud többet mondani, mint amennyit gróf Bethlen Miklós erről leírt önéletrajzában.

Zrínyi Miklós halála nem úgy következett be, ahogy maga is szerette volna: a csatamezőn, karddal a kezében, ami a dédapának, a szigetvári hősnek megadatott. Mint ahogy a három részre szakadt ország újraegyesítésének álma is reménytelen ügy volt az ő korában. Erre már halála előtt, nem kis keserűséggel, rádöbbent, s az országos ügyek intézése helyett vadászatokkal töltötte idejét...

*

A csáktornyai vármúzeum őre rámutat a terem egyik szegletének üres falára, és közli: itt függött gróf Zrínyi Miklósnak, a költő és a hadvezér nevelőanyjának kb. 20x30 cm nagyságú képmása. „Néhány évvel előbb tűnt el – mondja –, valaki kabátja alá rejtette és ellopta." Ahogy kiveszem szavaiból, rézmetszetről készített levonat lehetett. Minden kísérletem, hogy valahol máshol a nyomára jussak, zátonyra futott: vagy elnyelték a századok, vagy lappang valahol. Bár az is lehet, hogy valamelyik lelőhelye elkerülte a figyelmemet, mivel mindvégig műkedvelőként jártam a Zrínyiek nyomában.

A nevelőanya a szomszédos birtok nagyasszonya volt, Batthyányné Lobkovitz-Poppel Éva, aki egyébként több szálon is rokon a Zrínyieknek. Amikor hírül vette, hogy az ötéves Péter (a későbbi bán) és a hatéves Miklós (a költő és a hadvezér) árván maradt, tüstént Csáktornyán termett, és pártfogásba vette őket. A két fiú közös leveleikben – amelyeket természetesen az íródeákok fogalmaztak, s ők csak bizonytalan gyermekkézzel aláírták – „legkedvesebb anyjuknak", „a mi szerelmes nénénkasszonyunk"-nak szólítják őt. „A vásárfiát megszolgáljuk Nagyságodnak, melyet jónévön vevén, az Nagyságod egészségéért elköltük" – írják az egyikben.

A két Zrínyi fivér neveltetését csakhamar az állam vette kezébe, az udvar által kinevezett gyámok viselték gondjukat, de Poppel Éva szerető gondoskodása a serdülő években meghatározta a két árva emberséges emberré válását (anyjuk, Széchy Mária, viszonylag fiatalon halt meg, apjuk, Zrínyi György sem töltötte még be a harmincat, amikor hirtelen távozott az élők sorából, ami elég ok volt, hogy felkeltse a mérgezés gyanúját).

A Zrínyi-családban, de a tágabb rokonságban is, jelentős szerepük volt a Zrínyi feleségeknek, meg a Zrínyi lányoknak is. A szigetvári hősnek például hét élő lánya volt: Ilona, Kata, Dorica, Orsolya, Borbála, Margit és Magdolna. Valamennyien jó partikat csináltak, de leánykorukban – nem nehéz elképzelni – hangos volt tőlük a vár, különösen a farsang és a szüret idején, s milyen pézsma- és ámbraillat úszott a levegőben, ha kérők érkeztek... Közülük legtöbbre Ilona vitte: II. Rákóczi Ferenc feleségeként, Munkács várának hős védőjeként országos hírnévre tett szert.

A feleségek osztoztak a Zrínyi fivérek tragikus sorsában: a törékeny Löbl Mária Zsófia, gróf Zrínyi Miklós második neje, mély gyászba esett, amikor a vadkan halálra sebezte férjét, a költőt és a hadvezért, a magyar nép nagy reménységét; Frangepán Katalinnak, Zrínyi Péter horvát bán hitvesének pedig át kellett élnie azokat a pillanatokat, amikor férjeurát lefejezték a bécsújhelyi vesztőhelyen, s megbékélnie a veszteséggel (Frangepán Katalin természetesen nem azonos azzal a névrokonával, aki a szigeti hős felesége volt, neki pedig dédanyja).

*

Nem tisztem az irodalomtörténeti méltatás, ezért, kisegítőként hadd álljon itt néhány sor Bori Imrétől. „Az az irodalmiság – írja *A jugoszláviai magyar irodalom történetében* –, amelynek rajzát adtuk, s amely mind fogantatásában, mind ihletének természetében a lehető legszorosabban tapad egy aránylag keskeny kelet-európai irányba húzódó területhez Zalánkeméntől Lendváig, Zrínyi Miklós művében lobbant a legnagyobbat... A régi magyar irodalom és politikai gondolkodás évszázados tapasztalatai összegeződtek ekkor, s ezek között szinte hiánytalanul adva voltak azok is, amelyeket eddigi szemlénk során már érintettünk...

Csáktornya ekkor kapta meg kivételes szerepét mind a magyar politikai, mind pedig szellemi életben: otthona és ihlető forrása az irodalmi terveket melengető fiatalembernek, majd politikai irányának megszabásában játszott döntő szerepet sajátos fekvéséből következően: a török határ közelében, nagy kereskedelmi utak mentén, a tengerpart és Magyarország felé egyaránt kapukat tárón, a Habsburg-hatalom érdeklődésének körén belül, de elég távol, hogy a családi érdekű Zrínyi-politika messzebbre tekintve, országos érdekeket is szem előtt tarthasson...

Összegező műve a huszonöt éves korában írott *Szigeti veszedelem* című eposza, s minthogy egészen fiatalon, néhány pásztori költemény megírása után fogott hozzá, s még nem a kiművelt ember alkotta meg, akivé majd válik, lehetővé teszi, hogy a helyi irodalmi és családi hagyományokat is számba vegyük hősköltemények mind eszmerendszerében, mind pedig nyelvi, verselésbeli, általában költői megoldásaiban. Gondolatiságának széleskörűségét, egyetemességét ugyanis egy aránylag kisebb sugarú, Csáktornya köré rajzolható szellemi kör sugározza..."

*

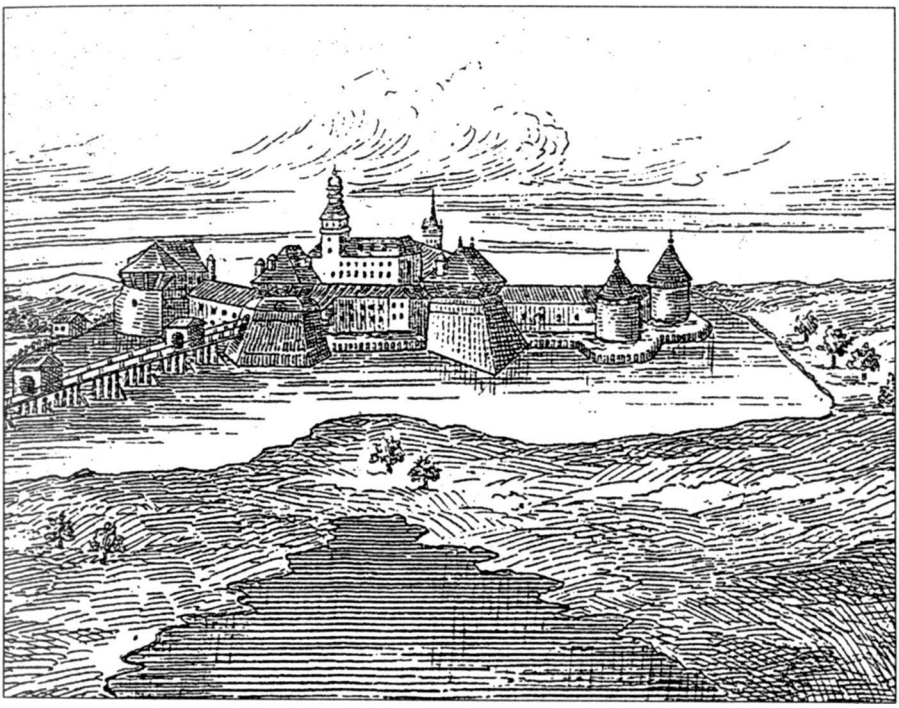

Csáktornya a XVI. században (korabeli metszet)

Van már húsz-egynéhány éve, hogy bekopogtattam a zágrábi Nemzeti és Egyetemi Könyvtár (Nacionalna i sveučilišna biblioteka) kézirattárának és különgyűjteményeinek vezetőjéhez, dr. Dražen Budiša egyetemi tanárhoz, s két protezsálóra is hivatkozva, engedélyt kértem, hogy a bibliotéka féltve őrzött, páncélozott trezorjába megtekintsem a Zrínyi-könyvtárat. A nyomaték kedvéért asztalára tettem személyazonossági és újságíró-igazolványomat, de még az útlevelemet is. Ezeket udvariasan elhárította, elegendőnek találta a két ismert személy jótállását. Még azt is közöltem vele, hogy nem vagyok Zrínyi-kutató, hanem csak egy kíváncsi jugoszláviai magyar zsurnaliszta, akit érdekel, hogy hogyan is nézett ki egy XVII. századi művelt főúr, a kor vezető literátorának és mellőzött államférfiának könyvtára (Budiša már annak idején vezető ellenzéki politikus volt, szigorúan ellenőrzött, később pedig egy horvát párt elnökeként fényes pályát futott be, de a választásokon elszenvedett veresége miatt, visszavonult).

Nem volna persze nehéz olvasmányaim alapján elképzelni (legutóbb, 1979-ben, a budapesti *Új Tükörben* olvastam Kovács Sándor Iván tudósítását Zrínyi Miklós könyvtárában címmel), hogy milyen is lehetett egy háromszázötven éves könyvtár, de azért egészen más látni is azt, érzékelni a polcokon sorakozó könyvek színeit, sajátos illatát, netalán kézbe is venni egyiket-másikat.

A látvány tüneményes volt, a benyomás lenyűgöző, nyilván azért is, mert az érdeklődő tudta: ezeket a foliánsokat gyakran forgatta a poéta és a prózaíró (szövegeinek forrásait kimutatták a kutatók). De mintha jelenlétét is érezni lehetett volna a

levegőben, alighanem most is a magukra hagyott végekért aggódott, bár lehet, hogy ez csak a peremvidéken élő kisebbségi ember beteges képzete volt, amelytől szabadulni nem tud: megüli hétköznapjait és ünnepeit.

Megkérem kísérőmet – ha már nekem tilos –, hogy emeljen le a polcról egy könyvet, amely számára a legkedvesebbek közé tartozik. Történelemtanár lévén azonnal Malvezzi *Tacitus kommentárjai*hoz nyúl, amely telis-tele van Zrínyi bejegyzéseivel. Ezekkel a beírásokkal kapcsolatban írta Kardos Tibor, hogy „feltisztult előttünk az út, amely Mátyás királyhoz vitte őt", azaz ez volt az egyik „segédkönyv", amelyet a *Mátyás királyról való elmélkedések* című munkájának megírásakor gyakran használt. Zrínyi nagy tisztelője volt az „igazságosnak", egy ilyen formátumú életférfit szeretett volna látni az egyesített és önálló Magyarország élén, s ezt Bethlen Gábor személyében vélte megtalálni. Mátyásban a nemzeti uralkodó eszményképét írta le: „... Sok száz esztendeig kell fáradoznia a természetnek, meddig formálhat olyan embert, aki világ és országok megbotránkoztatásának gyógyítója legyen, s maga nemzetének megvilágosítója. Ilyen vala a mi jó Mátyás királyunk, aki mellé avagy igen kevés, avagy senki a keresztyén királyok közül, kik utánna voltak, ne álljon hasonlatosságért, mert bizony megocsúsodik érdeme Mátyás mellett."

Zrínyi rendkívül figyelmes olvasó volt. „... Majdnem mindegyik könyvét ellátott oldaljegyzetekkel – írta már Kanyaró Ferenc is, a méltatlanul mellőzött XIX. századi Zrínyi-kutató –, s meglepő, mily bölcsészeti szellem vonul keresztül mind a jegyzeteken, melyekben politikai, történelmi, filozófiai, hadászati reflexiókon kívül, itt-ott költői lángeszének is adja tanújelét."

A nagy témák mellett a köznapiak is érdeklik, így nagyon sok bejegyzése van egy kertművelési könyvben (Vincenzo Tanara L'economia del cittadino in villa, Bologna, 1651), mégpedig horvát–magyar kétnyelvűséggel. „Egy tagban vagyon jó körtvik (körtvély, körte) – írja –, akiről kellene tavasszal hozatni ótani való részüket." Más helyen közli, hogy „Pri Kollarichu koszmache hruške", vagyis egy bizonyos Kollaricsnak „szőrös" körtéi vannak. Megjegyzi még, hogy egyik szőlőskertjében „nagy telelő körtvély", a másikban „édes apró körtvély", a harmadikban pedig „gozpodske hruške" (császárkörte?) terem. De említést tesz „kecskecsecsű" szőlőről, „édes almáról", „spanier meggyről", továbbá fekete muskotályról, nagy szilváról, gesztenyéről.

Külön története van – meg hát különös és elszomorító is –, hogy a Zrínyi-könyvtár milyen körülmények között került Zágrábba (bár ott is jó helyen van). A magyar tudományosság már 1873 óta tudott a Zrínyi-könyvtár fennmaradásáról és hollétéről. Toldy Ferenc, a Magyar Tudományos Akadémia főtitkára meg is indította tudományos feldolgozását. 1890-ben Pulszky Ferenc, a Magyar Nemzeti Múzeum igazgatója értesült a könyvtár tulajdonosának haláláról, meg arról is, hogy az örökösök a hagyatékot árverésre kívánják bocsátani. Azonnal megbízottat küldött a helyszínre, de ő elkésett: a gyűjtemény az egyik fürge bécsi antikvárius kezébe került. Majláth Béla történész, a Magyar Nemzeti Múzeum Széchényi Könyvtárának őre

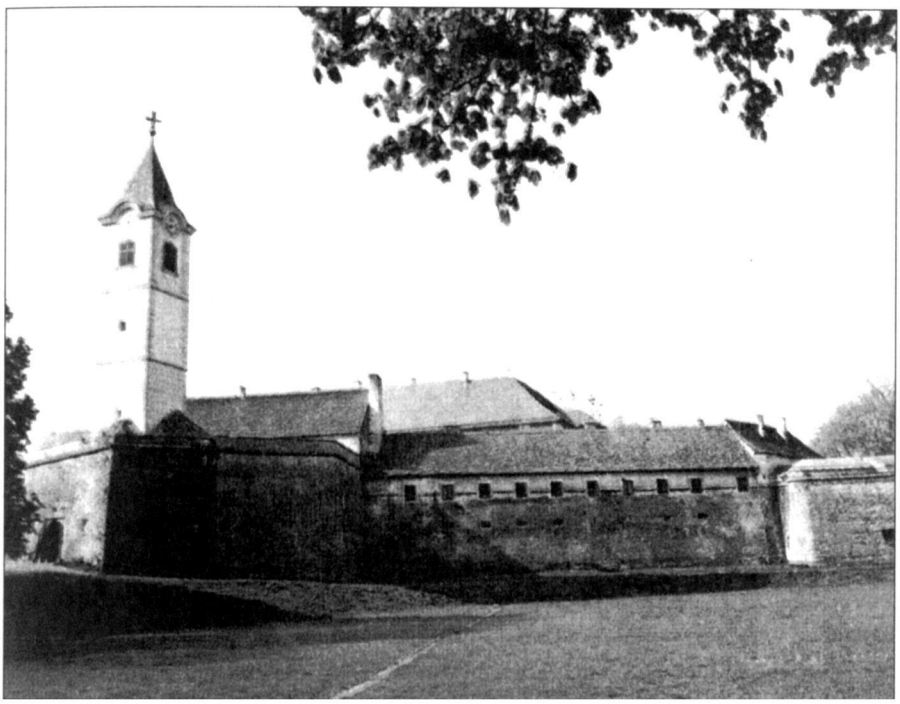

A felújított csáktornyai vár napjainkban

Bécsben felkereste a nagy szakértelemmel bíró régiségkereskedőt, aki az egybehagyott könyvtárért borsos árat kért. Az intézmények és magángyűjtők drágállták a felkínált gyűjteményt, de nem akadt egy értő mecénás sem, aki a zsebébe nyúlt volna, vagy művelődéspolitikus, aki állami pénzt teremtett volna elő. A határozatlanságot, a garasoskodást kihasználva a horvát kormány 12 000 forintért megvette, s a nagy értékű kollekciót átadta a zágrábi Egyetemi Könyvtárnak.

A magyar tudományosság, hosszú évtizedek után, újra „birtokba vette" a könnyelműen elkótyavetyélt hagyatékot: *A Bibliotheca Zriniana története és állománya* címmel, 1991-ben, Klaniczay Tibor szerkesztésében megjelent egy korszakos könyv, amelyben Hauser Gábor, Kovács Sándor Iván, Monok István, Orlovszky Géza és maga a szerkesztő összegezte a Zrínyi-kutatás eredményeit, s pontos képet adott a felbecsülhetetlen értékű könyvtár egykori és mostani állományáról. 731 részben meglevő, részben elveszett kötet könyvészeti leírását tették közzé, s ezzel megadták a további Zrínyi-kutatások kulcsát is.

A hála és az elismerés az öttagú munkaközösséget illeti meg: nélkülözhetetlen munkát adtak ki kezükből, s egyúttal pontot tettek a korábbi nemzedékek vétkes könnyelműségére is.

*

Nemegyszer álltam lebilincselve Madarász Viktor *Zrínyi és Frangepán a bécsújhelyi börtönben* című festménye előtt a budapesti Nemzeti Galériában. Egy gazdag rézgyáros fia Párizsban, 1864-ben festette meg ezt a történelmi tablót, amelyre a francia főváros művészvilága és műbírálói azonnal felfigyeltek, aranyéremmel tüntették ki, ami nagy szó, mert a fény városát már akkor „vászontömeg" árasztotta el, módfelett nehéz volt az érvényesülés. A hazai elismerés azonban elmaradt, majd csak a két háború között és a második világháború után „fedezték fel" igazán, s a legnagyobbaknak kijáró magasságokba helyezték.

Nem mulasztottam el azt sem, hogy látogatásom előtt vagy után újra meg újra elolvassam Lyka Károly értékelését, de leírását is. „A Zrínyi és a Frangepán kép – írja – vasra verve, egy asztal mellett ülve mutatja a két halálra ítélt jó barátot. A kép bal sarkába csoportosította az ítélet végrehajtóit a két pappal, a kép jobb oldala felé helyezte a két elítéltet, szemben a nagy ablakkal, amelyen bőven árad be a világosság. Az elítéltek ezzel árnyékba kerültek, de ez az árnyék világos, átlátszó, arcuk jellemvonásait nem takarja el. Frangepán megadóan tekint kék szemével Zrínyire, akinek erélyes arca bátorítóan fordul barátja felé. Az ablak világos foltja s az alakok tompított színe itt ellentétbe van állítva, de az alakok testtartása és a padolat kockaköveinek merev vonalai is kontrasztot adnak. A művész itt méltóságteljes apoteózisát adta a nemzeti szabadságért vívott harc vértanúinak."

A két horvát főurat, Frangepán Ferenc Kristóf grófot, a nagy hírű család utolsó sarját és Zrínyi Péter bánt, a költő és a hadvezér öccsét Habsburg-ellenes összeesküvés vádjával, 1671 áprilisában fejezték le Bécsújhelyen. Nem volt kegyelem: Madarász a két elítéltet a siralomházban ábrázolja, minden túlzott érzelmesség, minden szónoki hév nélkül – tárgyilagos, de mégis emberi együttérzéssel. Lyka mondja is egy helyütt, hogy Madarász festménye „kevés beszédű, mint egy magyar közmondás".

Alighanem Zrínyi Miklósnak, a költőnek a példája bennük is fellobbantotta a szunnyadó literális hajlamot. Már volt arról szó, hogy Zrínyi Péter lefordította horvátra, Velencében pedig megjelentette bátyjának korszakos művét, a *Szigeti veszedelmet.* Frangepán Ferenc Kristóf szintén fordító, de egyben költő is. A börtönben kezdte fordítani Molière *Georges Dandin* című színművét, feleségéhez pedig szerelmes verseket írt, a testi szeretkezés forró vágyával, szokatlan szókimondással. „... Talán nem is gondolt arra, hogy majd más is olvashatja azokat, s emiatt maradt meg az erotika füstölgő lávája minden sorában" – írja Herceg János *Leányvári levelei*nek egyikében.

Halálának 200. évfordulóján, *Időt mulattató kertecske* címmel megjelentek szelídebb hangvételű versei, de ötven évvel később, az első világháború idején, napvilágot láttak erotikus költeményei is. A zágrábi Jugoszláv Tudományos és Művészeti Akadémia vezető emberei azonban arra az álláspontra helyezkedtek, hogy nemzeti hős nimbuszának árt az efféle szeméremsértő líra, s amilyen diszkréten csak lehetett, elkoboztatta ezt a költői hagyatékot. „... Frangepán Ferencet vérpadon tanulta meg látni a horvát köztudat. Hogy a hős is csak ember, sehol sem veszik szívesen tudomásul..." – állapítja meg Herceg János, nyilván hazai példákra is gondolva.

Két korabeli metszet Zrínyi haláláról

Még elképzelni sem tudom, hogy ezeknek ismeretében Madarász Viktor hogyan is festhette volna meg a két elítélt utolsó óráit? Megbirkózott volna-e azzal a felismeréssel, hogy legalább az egyik hős utolsó hónapjaiban és óráiban nem a hazájára gondolt elsősorban, hanem szeretett nőjére? Ha ilyesmire egyáltalán vállalkozik, képe jobb lett volna a mostaninál, vagy rosszabb? Nincs válasz ezekre a kérdésekre, ő alighanem nem is volt nyitott az erotikára, nyilvánosan semmi esetre...

*

Három évtizeddel a két híres Zrínyi, Miklós és Péter szerencsétlen, illetve erőszakos halála után a nevezetes család származásfájának két utolsó ága is letört: Zrínyi Ádám, a költő és a hadvezér egyetlen fia, 1691. augusztus 15-én, huszonnyolc éves korában elesett a véres szalánkeméni csatában, Zrínyi János, a horvát bán ugyancsak egyetlen fia pedig 1703. november 3-án, ötvenhárom éves korában, börtönben sínylődve pusztult el, embertelen körülmények között. A Habsburgok fellélegezhettek: velük kiveszett a dalmáciai Šubićokra visszavezethető, négyszáz éves múltra visszatekintő horvát–magyar família, amely különösen a XVI. és a XVII. században nagy szerepet vitt a katonai- és politikai életben, a magyar irodalom megteremtésében, a bécsi abszolutizmus elleni küzdelemben.

Nádasdy Ferenc, Frangepán Kristóf és Zrínyi Péter kivégzése Bécsújhelyen (korabeli metszet)

Zrínyi Ádám másfél éves volt, amikor a vadkan végzett apjával, Zrínyi János pedig huszonegy évesen vesztette el apját a vérpadon.

Mindkettőjük nevelését a bécsi udvar vette át, magához kívánta őket idomítani, mintegy igazolva ezúttal is, hogy „a birodalmi elemek idegenkedése, mint fenyegető felhő, ott borongott a Zrínyiek felett". Zrínyi Ádámot egy ideig verte is a hír, hogy osztrákká vált, elfelejtett magyarul, császári tisztként esett el. Takáts Sándor művelődéstörténész azonban a saját kezűleg magyarul írt levelei alapján kimutatta, hogy ez az állítás közönséges koholmány: ő Zrínyiként élt és halt meg, s nem Lőblként, anyja után, ahogy azt a fáma tartja.

A Zrínyi név egyébként a XVI. és XVII. században úgy csengett, mind Hunyadié a XV-ben. Érthető tehát, hogy a bécsi udvar maga mellé kívánta állítani Zrínyi Ádámot, egy időben még azt is fontolgatta, hogy kinevezi az osztrák zászló alatt küzdő magyar csapatok főparancsnokává, de ettől elállt: a birodalmi érdekekre nézve túl veszélyes lépés lett volna még a magyar csapatok névleges függetlenítése is, de kockázatosnak tűnt az is, hogy a főparancsnoki tisztet pont egy Zrínyire bízzák. Ez a mostani középszerű ember, átlagos katona és politikus, de hát az ördög nem alszik. Hát nem éppen az ő apja volt az, aki sürgette az állandó és önálló magyar hadsereg megteremtését, miközben olyanokat is leírt, hogy „méreg és veszedelem fekszik a bécsi ígéretek alatt".

Zrínyi és Frangepán a siralomházban (Madarász Viktor festménye 1864-ből)

A század legvéresebb csatájában, a szalánkeméniben, Zrínyi Ádám magyar zászlósúrként vett részt, saját, főleg horvátokból álló bandériuma élén, jóllehet a vicecolonellusi rang már születése pillanatától megillette őt.

A szelíd, dimbes-dombos szerémségi szőlőskertekben iszonyú öldöklés folyt: villogtak a kardok, csattogtak a csákányok, suhogtak a szekercék, süvítettek a harci bárdok. A szörnyű kavarodás kellős közepén, ahol már a pokol kapuja is megnyílt, keményen állta a sarat Zrínyi Ádám bandériuma, ő maga azonban reménytelen helyzetbe került: a török kilőtte alóla a lovat, s minden oldalról rátámadt. Legkedvesebb kapitánya, Balogh Gáspár és két vitéz hadnagya, Tánczos János és Varga Pál sietett volna segítségére, de már késő volt. Az egyik ádáz janicsár a jobbjában forgatott szablyájával mély nyaksebet ejtett rajta, baljával pedig, valahol a szíve táján, mellébe döfte jatagánját.

A bősz harci zajok, a vad csatakiáltások elnyelték Zrínyi Ádám halálhörgését.

Az ütközet után felkutatták holttestét, hazavitték, s a szentilonai családi sírboltba helyezték örök nyugalomra.

A csata kétszázadik évfordulója alkalmából, 1891-ben, az összecsapás színhelyén gránit emlékművet emeltek a sok ezer elesettnek, köztük Zrínyi Ádámnak is, az utolsó Zrínyi-sarjnak.

Ez volt a hivatalos álláspont, jóllehet akkor még élt Zrínyi Péter bán fia, Zrínyi János. Ő azonban, ítélet nélkül, életfogytiglani rabságban szenvedett, s így a bécsi felfogás szerint nem is létezett. Azzal a koholt váddal vetették tömlöcbe – „hitvány gyanú" alapján, ahogy Takáts Sándor fogalmaz –, hogy a törökökkel és a kurucok-

Zrínyi Ádám (Tobias Sadler rézmetszete)

kal paktált a Habsburgok ellen. Húsz évig sínylődött emberhez nem méltó körülmények között, s végül a grazi „börtönben penészében veszté eszét és életét 1704-ben".

Az utolsónak mondott Zrínyi Ádám eleste után a magyar kamara a Zrínyi-családot kihaltnak nyilvánította, s vagyonát a kincstár részére lefoglalta. „Szegény boldogult férjem még el sincs temetve, a kamarai tisztviselők máris erőszakkal foglalnak mindent" – írta egyik levelében Zrínyi Ádám özvegye. A kesergés persze nem segített: a kincstár rátette kezét a hatalmas kiterjedésű Zrínyi-birtokok maradványaira.

Az Adriától a Muraközig terjedő „birodalom" ezzel végképp megszűnt, mint ahogy a család is, bécsi segédlettel, kiveszett, nem egészen méltó körülmények között.

Odalett a vagyon, de a régi dicsőség még fénylik Ozalytól Szalánkeménig, él a történelemkönyvek és az irodalomtörténeti kötetek lapjain, népünk emlékezetében.

IRODALOM

A Bibliotheka Zriniana története és állománya, szerk.: Klaniczay Tibor, Bp., 1991; Acsády Ignác: A magyar jobbágyság története. Bp., 1944; Adriai tengernek Syrenaia, kiad. és utószó Kovács Sándor Iván, Bp., 1980 (hasonmás); Bene Sándor–Borián Gergely: Zrínyi és a vadkan, Bp., 1988; Bethlen Miklós, gróf önélet írása, bevezette és sajtó alá rendezte Tolnai Gábor. Bp., 1955; Bori Imre: A jugoszláviai magyar irodalom története, Újvidék, 1998; Csapodi Csaba–Tóth András–Vértesy Miklós: Magyar könyvtártörténet. Bp., 1987; Dervarics Kálmán: Gróf Zrínyi Miklós, a költő halála 1664-ben, Történelmi cáfolat. Szombathely, 1881; Enciklopedija Jugoslavije, I–VI., Zágráb, 1980–1990; Evlija Cselebi török vi-

lágutazó magyarországi utazásai 1660–1664, Bp., 1985; Herceg János: Összegyűjtött esszék, tanulmányok. Összegyűjtötte és az utószót írta Pastyik László, I–III. Tankönyvkiadó Intézet, Belgrád, 1999–2004; Hóman Bálint–Szekfű Gyula: Magyar történet, I–V. Bp., 1935–1936; Kovács Sándor Iván: Zrínyi Miklós könyvtárában. Új Tükör, 1979; Kovács Sándor Iván: Zrínyi-tanulmányok, Bp., 1979; Lyka Károly: Nemzeti romantika, Bp., 1982; Magyarország történeti kronológiája, I–IV., főszerkesztő Benda Kálmán, Bp., 1982–83; Moje drago srce, bevezető Budiša, Dražen, Zágráb, 1988 (Zrínyi Péter levele feleségéhez); Novaković, Đuro: Mađarska i hrvatska „Zrinijada", Zágráb, 1967; Széchy Károly: Gróf Zrínyi Miklós (a költő) 1620–1664., I–V., Bp., 1896–1902; Takáts Sándor: Bajvívó magyarok, Bp., 1979; Takáts Sándor: Régi magyar nagyasszonyok, Bp., 1982; Újvári Zsuzsa: „Nagy két császár birodalmi között", Bp., 1984; Várkonyi Ágnes, R.: Katonamozgalmak, parasztlázadások Horvátországban. In: Magyarország története, 1526–1686. Főszerk. Pach Zsigmond Pál, Bp., 1985; Zagorec-Csuka Judit: A Zrínyiek nyomában, Pilisvörösvár, 2003; Zrínyi Miklós: Szigeti veszedelem, kiad. Kovács Sándor Iván–Bíró Péter, Bp., 1988; Zsámbéki László: Magyar művelődéstörténeti kislexikon. Bp., 1986.

Nagy Sívó Zoltán

MÚLTIDÉZŐ JEGYZETEK*

A régi Pancsova

1948 őszén kerültem a várossal már egybenőtt Vojlovicára, az egykori Hertelendyfalvára. Érdekelt a valamikori szerb Spárta néven is emlegetett város. A 19. század nemzeti megújhodási mozgalmainak évében nevezték így. Pancsova volt a szerb Spárta, Újvidék pedig a szerb Athén.

Sok év eltelt Svetozar Miletić halála óta (1901). Létrejött a délszlávok első állama is, de az ötvenes évek Pancsovája még mindig nem volt eléggé szerb. A németek elűzése után sem, akik 1921-ben a lakosság 37,4%-át képezték az akkor 19 394 lakost számláló városban.

Így kezdődött érdeklődésem a város iránt, hisz a maroknyi székelység itt élt Pancsova közvetlen közelében, a főváros árnyékában. Sohasem voltam a számok és a statisztikák bűvkörében, mert ezek is manipulálhatók. Akarva-akaratlanul utánanéztem a becenévnek és a számok mögötti szándéknak. Az 1921-es adatok alig tudták összehozni a kívánt, legalább 50%-ot meghaladó szerb többséget a szerb Spártában.

– A szerb Spárta – mondta kedves új ismerősöm, az öreg Rakidžić – a Felsővárosban keresendő, ez ma is a legnagyobb szerb falu Bánátban. Ez az úgynevezett Felsőváros – Gornji Grad – mindezt kifogástalan magyarsággal mondta.

– Innen talán a harcos paraszt államra való utalás? – kérdeztem.

– Jól reagált – mondta Rakidžić úr. Az Athén már jobban illett az akkori Újvidékhez, mint a Spárta Pancsovához. A pancsovai Felsőváros a parasztok, a kézművesek, az iparosok városa volt a 19. században. Újvidéknek viszont jelentős szerb polgársága is volt már abban az időben. Az Alsóváros – ahol a polgárosodó szerbek, a németek, a magyarok és a zsidók éltek – volt a megszokott értelemben vett város, a türelmesebb, a városiasabb, a lépéstartóbb. Nekem adta a millennium évében, 1896-ban Rakidžić a kiadott pancsovai emlékkönyvet.

– Itt érdekes adatokat talál, olvassa szeretettel – mondta.

Bármerre is vittek városi portyáim, mindig a Monarchia épületegyütteseivel, fuvallatával találkoztam. Itt, az Alsóvárosban láttam a polgáriasodást jelző első házakat is, melyek hamar eltűntek a németek elűzése után, vagy új, leginkább szerb tulajdonba kerültek az 1946-os betelepítés után.

* A szerző készülő kötetéből

A CIRÁKI CUKRÁSZDA

A város központjában volt a jó hírű cukrászda. Cirákiné fogadta a látogatókat, aki derűt keltő szerbséggel beszélt; és időnként a vak zongorista, Balog úr szórakoztatta a vendégeket. Magyar nótákat, operetteket játszott, egy-egy szerb népdalt. Ez volt a pancsovai Gerbeaud. Cirákiné néha tegezte a vendégeket, mert nem tudott jól szerbül. Soha nem sajátította el a főnevek nemeit: „Opet ne gore taj peć." Sokan jártak a régi Pancsova cukrászdájába.

KÖNYVTÁR

Beiratkoztam a Városi Könyvtárba, mert hamar rájöttem, hogy érdemes foglalkozni a főváros árnyékában élő székelyek sorsával.

Jó mozgású, kövér, kedves öreglány fogadott. Kövér Macónak is becézték a dolovai lányt, aki eredetiben olvasta Herczeg Ferenc műveit. A Gyurkovicsok leszármazottait is ismerte.

– Külön vagy egybeírjam a nevét – kérdezte szintén jó magyarsággal. Én külön írom, a hivatal egybe.

– Külön kell – mondja ő.

– Honnan tudja?

– Mert ez két név – felelte Maco – úgy mint Tóth Isaszegi vagy Kún Szabó. Nem lényeges, én Nagy Sívó Zoltánnal mindig magyarul fogok beszélni. Használom az alkalmat, ha megengedi.

– Kedves Öntől – feleltem.

– Mivel kezdi? – kérdezte Maco.

– Félix Milleker könyveivel.

– Jó, rendben. Ő jópofa úr volt. Az osztrák érában Félixnek hívták, a magyarban Bódognak, a húszas években pedig Srećko lett belőle.

– Hogyan kéri hát a könyvet? Milyen nyelven?

– Németül – mondom, és hozza a bánáti vasútvonalak keletkezéséről és fejlődéséről szóló könyvet.

– Szótárt is kérek hozzá.

Így kezdődött.

– Bármikor jön, engem keressen. Ha itt vagyok, soron kívül kiszolgálom.

– Milyen a periodika – kérdeztem.

– Hiányos, de megvan az akkori sajtó jelentős része magyarul, németül.

Így kezdődött az anyaggyűjtés, a kezdet ösztönzőleg hatott rám. A harmadik vagy negyedik találkozásunknál tartottunk már, Maco hozta a kávét, és megkérdezte, mi kutatásaim tárgya.

– Az itt élő székelyek.

– Itt csángóknak nevezik őket – mondta.

– Ez azért van – magyaráztam –, mert az egész dokumentáció, a hivatalos is, gyakran így említi őket. Mire Maco: Ők már bevonultak Malonyai könyvébe.

– Csodálatos lehetett a folklórjuk.

– Ha kéri, megmutatom.

Pancsova – Alsóváros (olaj)

– Még mindig csodálatos – erősködtem. A varrottasaik – igen, de itt vezt mondott – és sajnálkozott, hogy nem a megfelelő szót használta. Látok néha egyet-egyet Belgrádban is, mert felvásárolják, de a viselet – szerintem – már aligha eredeti. Erős a román és a polgári hatás. Nehéz is itt ebben a tarkaságban eredetinek maradni. Ezt némi nosztalgiával mondta a lány. Az Alsóváros a németek és a zsidók eltűnésével veszítette egykori jellegét. Ezt maga talán még nem érzi, de más volt régebben az Alsóváros élete.

AZ UTOLSÓ NÉMETEKRŐL

Azokra gondolok, akiket szabadlábra helyeztek, akik kibírták, akik átvészelték, s azután önként „elhagyták a szülőföldjüket", miután elkobozták a vagyonukat. Remilong Terézia itt maradt, és induló háztartásom bejárónője lett. Frau Tereza, vagy egyszerűen Teréz néni.

Maga kínálkozott, nem sokat kért, később derült ki, hogy miért.

Az anyósom kedveskedett ezzel a gesztussal, hogy a háztartásban még nem eléggé jártas és féltett lányának segítsen.

Teréz néni is megjárta a táborokat, melyek egyesek szerint emberségesek voltak, már amennyire emberséges lehet egy embergyalázásra és kínzásra kieszelt tábor.

Erről nem volt hajlandó beszélni. Pontosan elvégezte munkáját. Takarított, mosott, vasalt, néha főzött is. Szokatlanul lassan, pontosan, következetesen, úgymond szünet nélkül. Mindezt szinte kellemetlen alázatossággal.

Néha németül szóltam hozzá, bár beszélte a székelyes magyart. Az iskolaév letelte után mondott fel, elnézésünket kérve, mert ő is elmenne a többiek után.

– Miért hagyja itt ilyen hirtelen a falut? – kérdeztem.

– Ez a sorsom. Schicksal – mondogatta háromszor is egymás után, és azt kérdezte, hogy értem-e.

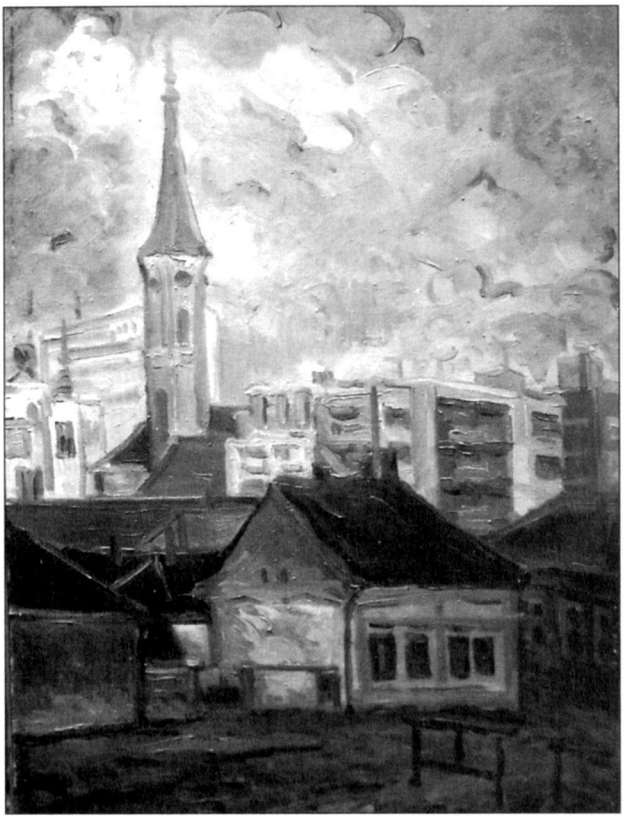

Pancsova – Piactér (olaj)

– Értem, persze – mondtam, és megkérdeztem, hogy volt-e SS-katona a családban.

– Nem volt – felelte Teréz néni, de mi elvesztettük a háborút, és itt mi mindig vétkesek leszünk.

Okos felelet, gondoltam magamban, de miért nem ment el a többiekkel?

– Mert közelről akartam figyelni az unokámat, aki a diákja, és ezt csak itt maguknál tehettem. Közelről szerettem volna nézni a fejlődését. Most, hogy szülei rendezték az életüket, az apja is visszajött az orosz fogságból, utánuk megyek. Oda, ahonnan kétszáz évvel ezelőtt jöttünk ide. Most már ott a helyünk. Ilyen a sorsunk. El kell fogadni. Hétszázan voltunk ebben a faluban, nem is beszélve a pancsovai németekről, akik a lakosság nagy hányadát képezték. Az akkori Alsóváros nemrég a németek, a magyarok, a zsidók, a szerbek közös városa volt. Ilyen neveket hallottam városi portyáim alatt: Solman, Binder, Fischgrund. A mesterek mesterei a németek voltak. Nagy referenciának számított, ha valaki német mesternél tanulta a szakmát.

Ez tűnt el gyorsan és tervezetten.

Őszi jegyzet (olaj)

A Weifertek pedig egyfajta városalapítók is voltak. A Weifert blokk volt a városmag a gimnázium közelében. Az első Jugoszláviában is ismert név volt, a Nemzeti Bank első kormányzója Weifert György (Đorđe Vajfert) volt, aki nagymértékben hozzájárult az első Jugoszlávia létrehozásához. A Prosveta enciklopédiája az egyik leggazdagabb kapitalistaként említi.

Egyesek a képmását az ezerdinároс pénzegységen Nikola Pašićnak vélik.

A MINORITÁK KOLOSTORA

A régi város falain belül épült, szemben a gimnáziummal. Az egykori kerengő most egy zárt beüvegezett folyosó, melyről a cellák nyíltak.

A polgárháború éveiben vonult vissza a rend Horvátországba. Ma katolikus plébánia, melyet gyakran látogatnak az innen elűzött németek, akik az anyakönyvekben keresik felmenőiket és magukat. Már a gimnázium igazgatója voltam, amikor megismertem az akkori priort. Kedves, új ember volt. Mindenért egy Athanas nevű öreg szerzeteshez irányított, aki a rend esze és emlékezete volt. Szép múltra tekint vissza a rendház. A Dubrovniki Köztársasággal is rendes kapcsolatot tartott fenn.

Az egykori rendfőnökök láthatták a polgári ruhában lopakodó kalapos királyt is, aki bejelentetlenül jelent meg a határőrvidék helységeiben. Előtte a város akkori urai önrendelkezési jogért esdekeltek – municipiumért. – II. Józsefre kellemetlen emberként emlékeznek, mert a teára hívott helyi hatalmasságokat kikérdezte, jelenleg milyen könyvet olvasnak, amire persze furcsa válaszokat kaphatott a művelt uralkodó. Volt itt egy „török rendfőnök" is, meséli Athanas. Így nevezték, mert beszélte a török nyelvet, és jó viszonyban volt a temesvári pasával, aki többször elpanaszolta, hogy itt Pancsován csak a „török" rendfőnöknek nevezett szerzetessel tud franciául és törökül beszélgetni.

A Delibláti-homokpuszta I. (akvarell)

Athanas szerzetes a Weifertek lelkipásztora volt és arra is felhívta a figyelmemet, hogy a szabadkőműves Weifert György a megszállók feketelistáján volt. És valószínű végeztek volna vele, ha még élt volna. Idejében meghalt, 1937-ben.

A Jugoszlávia nagy páholy első embere volt. A Weifertek emlékét most a katolikus temető és a híres sör őrzi. Lassan feledésbe merül a város életét meghatározó szerepük.

Igazi multikulturális város volt az egykori szerb Spárta, különösen az Alsóváros. Ha háború volt, a határőrök Pancsován értesültek arról, hogy a Habsburgok melyik csataterén fognak harcolni. Milleker határőrvidékre vonatkozó könyve könyvremeknek is mondható. Leírja a határőrök életét, mely minden tekintetben a kozákokéhoz volt hasonló. A határőrvidék rendje az akkori gimnáziumra is vonatkozott. Ezt láttam az *Előírások a határőrvidéki iskolák számára* című rendelkezésben. A tanítás és az iskola akkori rangját egy kiállítás is bizonyította. A párizsi kommünt követő években egy Párizsban rendezett tanszerkiállításon a pancsovai gimnázium aranyérmet érdemelt ki.

Az új telepesek a sörrel társítják majd a Weifert nevet.

Sokat tudott a városról Athanas. Amikor a gimnáziummal szemben lévő szerb polgári házakat is lebontották, a „város nukleuszait", majdnem megsiratta azokat. Ekkor készítettem az *Ezt lebontják* című akvarell-jegyzetet a félig lebontott házakról, amelyet ma is őrzök.

– A Szent Gallen térre emlékeztetett ez a terecske a valamikori „Weifert-blokkal", a minoriták templomával, a gimnáziummal, a Szentháromság szobrával. Itt van még mindig a sörgyár mögötti Fehér Hajó (Bela Lađa) kocsma, amely Jóka-

it is vendégül látta. Ezt Balla Sándor református tiszteletestől tudom – mesélte Athanas. Utánanéztem és meggyőződtem arról, hogy az 1870-es években alakult református gyülekezet tiszteletbeli gondnoka Jókai Mór volt. Első lelkésze Veneciáner Sándor volt. Bauer zágrábi püspök szerint Veneciáner Sándor kikeresztelkedett zsidó volt. Elmondta a szerzetes, hogy Jókai itt tartózkodott egy rövid ideig, talán akkor, amikor az *Aranyembert* írta. Sajnos, én gyengén beszélem a magyart, sajnálkozott, de itt a könyvtárban látok magyar klasszikusokat. Főleg Jókait és Mikszáthot. A valamikori őrvidéknek saját könyvtára volt Militörgrens Bibliothek néven.

Az ilyen Pancsova gyorsan tűnt el. Ma már valóban szerb a régi Spárta. Múltját is újabb kori eseményekkel ünnepli. Amikor ezt leírtam, szólt a telefon, és pancsovai ismerősöm jelentette, hogy az új városnap november 8-án lesz, amikor a szerb csapatok élén Aračin kapitány felszabadította a várost. A szerb tiszt, miután a bánáti partra léptek, beszédet tartott a katonáknak. Figyelmeztette őket, hogy a város, amelyet most szabadítanak föl, vegyes lakosságú. A szerbek mellett számos német, magyar, zsidó és egyéb nemzetiségű van. A Történelmi Levéltár és az írástudók egy más napot ajánlottak: február 24-ét, amikor a város 1794-ben elnyerte önkormányzatát, az óhajtott municipiumot. Úgy látszik, a Felsőváros, a szerb Spárta kerekedett felül, vált hangadóvá. Talán természetes is ez a mai Belgrád küszöbén. Csak ne lenne leszámolás, megtorlás az utcán, a temetőkben, ahol sok az eltűnt síremlék, különösen a teljesen védtelen evangélikus és református temetőben. Itt a zsinagógát is lebontották 1954-ben. Állítólag eladták. Ennek még utána kell néznem. Mintegy hatszáz zsidó élt a Rajačić által felszabadított Pancsován.

Szerencsés ember vagyok, még láttam a régi Pancsovát. Ennek ma is örülök, mert az igazi város mindig többnyelvű. Ilyen többnyelvű városnak ismertem meg az ötvenes évek Pancsováját, ahol a Čurčinok, a Rakićiček, a Jovanovićok, a Smederevacok, a város tekintélyes emberei nemcsak a magyar, hanem a német és a román nyelvet is beszélték.

TEMPLOMTEREINKRŐL

A jaj, a legyőzötteknek intelme, nemcsak az ellenségnek szól a bérces Balkánon, hanem a szobroknak, az utcáknak és a tereinknek is. Ezért röviden a templomtereinkről szólok, mielőtt újra átkeresztelnék őket. A 20. század elején épült templomaink, iskoláink évfordulóit ünnepeljük. A mód, ahogyan ezt tesszük, azt a reményt kelti, hogy erősödik bennünk a kegyelet.

Elhanyagolt állapotban vannak a templomaink körül található épületek falvaink központjában. Az egykori templomtéren. Ma a politika sugallta emberekről nevezik el templomtereinket. Ilyen meg olyan hősnek, forradalmárnak a nevét viselik.

Még mindig felismerhetők a Monarchia épületei, amelyek templomtereinken nőttek egyfajta együttessé a templomokkal, az iskolákkal, a községházával, a postával és a tűzoltólaktanyával. Ehhez tartozott természetesen a paplak is. A valamikori falukép felismerhető része volt a templomtér. Olyan világ képét ébresztik bennünk, mely nosztalgiával jár. Különösen ma, amikor újabb országsiratóinkat írjuk.

Ezért teszem fel a kérdést, miért kellett oly nagy buzgalommal elszámolni a szép múltú épületekkel? Vagy ezt az impériumváltás hozza magával?

Nem biztos!

Az említett épületek bontatlan egységben élték meg a rendszerváltást 1918-ban. Az elszámolás újabb keletű. Talán a múltat végképp elsöpörni jelszóval kezdődtek az átrendeződések. Ezzel a jelszóval már templomot, iskolát, középületet is lehetett lebontani, mozit, magtárt, gyermekotthont, miegyebet csinálni belőle.

Elszámolni sokféleképpen lehet.

Mintha az elszámolás sokféleségét éreznénk egykori templomtereinken. Hogy hogyan? Sorsukra bízzák ezeket az épületeket. Hagyják, hogy tönkremenjenek. Elszámolni úgy is lehet, ahogy ez ma történik. Megalázzák, leveszik díszeit, ismertetőjeleit, ablakváltáskor egy oda nem illő ablakkal „ajándékozzák meg", vagy a formabontás mottójával, a szivárvány színeire festik a sárga színhez szokott épületeket. Egyet-egyet le is bontanak. Nem azért, mert tönkrement. Helyébe egy új, a haladást, a győzelmet kísérő vagy hirdető épület kívánkozik, s annak hol lenne a helye; a falu központjában! Egyre gyakrabban el is adják ezeket az épületeket. Ennek tanúi lehettünk a közelmúltban. Potom összegért vehettek szép lakásteret a Monarchia épületében az erre szorulók. Nem jutott senkinek eszébe az, hogy könyvtár, klubhelyiség, ifjúsági otthon, kiállítóterem létesülhetett volna a jó állagú épületekben.

A buzgalom – mellyel az intézkedés folyik – gondba is ejthet bennünket, hisz a jelenlétünkben történt mindez. Erősödik-e bennünk a múltunk iránti kegyelet érzése? Az új, a modern, ami fölváltja a régit, szemre ugyan szép, de nem egy esetben alapvető funkcióiban rosszabb a réginél. A nagy üvegablakokon beáramló melegtől valósággal elalél a gyerekféle, télen pedig fázik.

A három faluban is ünnepelnek (Hertelendyfalva, Sándoregyháza, Székelykeve). Az ünnep egyfajta emlékezés. Elmondom, hogy mit látott a három falu egyikének a templomtere százhúsz éves fennállása alatt.

A templomtérnek kijelölt területen rakták le ünnepélyes keretek között a községháza alapkövét 1882. augusztus 26-án, az akkori állam képviselőinek jelenlétében. A falu nevének beiktatása a következő évben, 1883-ban, székelyeink betelepítési évében történt. Ekkor, 1883. július 21-én lett a falu hivatalosan is Hertelendyfalva. Vojlovica közigazgatásilag már nem létezik. Most a város egyik helyi közössége. Az egykori községháza ma egészségház. Elfogadható módon konzerválták, berendezték.

Látta ez a kedves tér iskoláink, templomaink felépítését, fölszentelését, hallotta új harangjainak kondulását, végignézte és megsiratta ugyanezen harangok hadba vonulását. Mert hadba vonultatták a harangjainkat. Ágyút öntöttek belőlük. Az egyik harang korongján ez áll: Hazádnak rendületlenül, légy híve, ó magyar!

Végignézte ez a tér az első világháború borzalmait. Átélte az impériumváltást 1918-ban, ami itt békésen és rendben történt. Ám nem volt könnyű. Az új hatalom nehezen értette meg, hogy az új főváros küszöbén magyarok is élnek. Föl-fölhántorgatták székelyeinknek a bukott Monarchia viselt dolgait.

Végignézte Vojlovica templomtere 1941-ben a szerb hadsereg visszavonulását és a német csapatok bevonulását is. Székelyeink magyarvárásait is a német megszál-

A Delibláti-homokpuszta II. (akvarell)

lás éveiben, amikor a falu csekély számú németsége lett a hangadó, a hatalomfenntartó nép. Látta ugyanennek a népnek az elűzését, lágerokba hurcolását. Bevárta a Vörös Hadsereg egységeit, mert ezek szabadították fel a falut. Ekkor kapott a templomtér új politikai nevet. A szabadság első napjaiban lett hivatalosan Dimitrije Anope őrnagy tere (Trg majora Dimitrija Anope).

Az őrnagy továbbment egységével, maradt a róla elnevezett tér. Ám nem sokáig. 1948-at írtunk, amikor nem volt többé alkalmas a „testvéri orosz nép" hősének a neve. Ezen a téren alakult meg a szabadság első napjaiban a 12. vajdasági brigád a JNH egységeiből és a Vajdaságban melléjük szegődő önkéntesekből. A brigád megalakulását az 1882-ben épült községháza falán látható tábla jelöli. Azt nem jelzi semmi, hogy mikor épült az egykori községháza. Most is ez a neve az egykori templomtérnek.

Vajon meddig?

A brigád tiszteletére épült emlékotthon szépnek mondható. Iskolaépületeket bontottak le, de az otthon nem illeszkedik a templomtér környezetébe, sátorfélét szimbolizál. Az épületben kapott irodát a helyi közösség, ide csatolták a Topola települést is. A templomtérről kiszorult iskola helyett a falu város felé eső szélére építették fel a központi iskolát olyan meggondolásból, hogy jól jön az majd a Strelište nevű növekvő település iskolaköteles, főleg szerb ajkú gyermekeinek is. Ma Vojlovica északi peremén három új iskola működik. A faluban egy sem. Így szűnt meg örökre a valamikori telepiskola nemzetiségi jellege. Ma a Testvériség–egység nevet viseli. Továbbra is. Így alakult a sorsa a vojlovicai templomtérnek a gyáróriások közvetlen szomszédságában. Tőke Imre, a gyár egykori vezérigazgatója a legembertelenebb lokációk egyikének nevezte az élen járó környezetszennyezőt. Mind-

ez a jelenlétünkben történt, kedves olvasó. Kérlek, nézz körül a magadénak vallott templomtéren.

Már a kőkor emberében is volt egyfajta félelemmel vegyült kegyeletféle a kultikus helyek iránt.

Az új évezred küszöbén mintha más lenne az áttelepülők, az átvonulók tartása. Egymást tisztelve kellene már élni. Vegyük mindenesetre számba templomtereinket, sorsunk alakulásának színhelyeit, a meghagyott épületekre akár fel is írhatjuk, hogy mikor épültek, milyen volt a sorsuk alakulása a szülőföldünkön.

A FESTŐTELEP

Festőtelepeink keletkezése időben egybeesik azzal a nagy fordulattal, mely Sztálin halála után kezdődött, és a szocrealizmus talajvesztését jelentette a festészetben is.

A telepeket látogató festők a képi megjelenítést is egy kreatívabb alkotásként fogták fel – élték meg. Leginkább úgy, hogy az „örök expresszionizmus" vonzásainak engedve közelítettek a tájélmény felé.

Az új felfogás emelte a tájélményt az érdeklődés középpontjába, ami lehetőséget adott egy új szenzibilitás kialakítására, és nem zárta ki az annyira szükséges kísérletezéseket sem.

Ilyen időben alakult meg némi késéssel (mert léteztek már működő telepek Zentán, Bácstopolyán, Óbecsén) hivatalosan 1968-ban a pancsovai festőtelep. A fiatalok azt hangsúlyozták, a telep keletkezését aligha lehet különválasztani az érkező fiataloktól. A telep megalakulása előtt az Ötök képviselték a festészetet a Temesparti városban: Stojan Trumić, Ksenija Ilijević, Jovan Vitomirov, Dobrivoje Vojinović és Božidar Jovanović.

Megérkeztek időközben az „ifjú titánok", akik nem maradhattak ki a már hagyományossá vált kiállításokról. Az Ötökkel szerepeltek együtt a tárlatokon 1971-ig, bár érezhető volt egyfajta „kenyértörés" a befutott festők és a fiatalok között.

A fiatalok törekvéseit az 1969-ben megtartott „nyári összejövetel" tükrözte. Az összejövetel szorgalmazói közül az emlékezők Milivoje Đorđević Mile nevét szokták említeni az első helyen, akit sokan faltörő kosként is emlegetnek, de itt voltak már a később ismert, nagy pályát befutottak: Milenko Prvački és Čedomir Kesić. Ettől a nyári találkozótól vette kezdetét a telep élete. 1974-től a régi törzsgárda, valamint az érkező festők telepeként működött.

Az érkezők közt külön csoportot képeztek a Bukarestben tanulók: Milenko Prvački, Jonel Popović, Milan Jakšić, akik még láthatták a román festészet nagy bárdjának, Corneliu Babának a műhelyét is.

A '70-es évektől a Delibláti homok festőtelep mint Likovna kolonija Deliblatski pesak – szerepel a tárlatokon. A fiatalok nemcsak a tájfestészetben hoztak újat. Ők az enformel első képviselői is.

Az új tájlátást ez a táj is segítette, hisz a fiatalok számára nagy felfedezés volt a Delibláti-homokpuszta. Egyedisége szinte első látásra elbűvölte a látogatókat. Az említett egyediség tükröződik a pancsovai múzeum által szervezett 1971. évi tárlaton is.

A Delibláti-homokpuszta III. (akvarell)

Az én szerencsém az volt, hogy a nagy tiszteletnek örvendő Stojan Trumić festő a jó hírű Uroš Predić Gimnázium tanára volt, és már a '60-as években felfigyelt akvarelljeimre, mert egyfolytában Vojlovicát látogatta, és néha betért hozzánk is képeivel.

– Jó úton halad – mondta a Vojlovicán készült akvarelljeimre. – Nem kell persze szerénykedni, mert ez már nem amatörizmus. Lépjen fel az októberi tárlaton. Erre 1973-ban, majd 1974-ben került sor. A megőrzött katalógusokból látom, hogy 1973-ban *Vojlovicai utca* címmel egy 90x52 cm-es olajjal szerepeltem, az 1974-es tárlaton pedig a 78x66 cm-es *Galagonya* című olajfestményemmel. Stojan Trumić festő volt a sors rejtélyes követe, aki észrevett. A fiatalok persze képtelenségnek tartották, hogy a konzervativizmusáról is híres iskola volt igazgatója a bohémek asztalához üljön. Csizma az asztalon, mondogatta egyik-másik.

A bohémek közt egykori diákjaim is voltak, már befutott festők, akiknek szociológiát tanítottam. Ismert volt számukra a művészetekről vallott felfogásom.

Trumić újra végignézte az akvarelljeimet, kiválasztott tizenkilencet, és a kultúrközpont segítségével megszervezte, majd megnyitotta az első protokolláris kiállításomat.

Megtört a jég. Az ifjú titánok is befogadtak, sokat tanultam tőlük. Életem legtermékenyebb évei közt tartom számon a '70-es éveket, bár túl voltam már a 40. életévemen. Lemondtam az igazgatóságról, miután másodszor is megválasztottak. Így

volt ez akkor jó. Újra tanárként dolgoztam. A döntésemről régebben szóltam (lásd Székelyek a főváros árnyékában).

Jól jött ez az újdonság. Nem is volt nehéz élni az új lehetőségekkel, hisz festő szerettem volna lenni. Megvolt már a telep közvetlen közelében lévő hétvégi házunk is. Többször hivatalosan is vendége voltam a telepnek, de át is mehettem kedvem szerint, hisz közel volt.

A delibláti festőtelep egyébként szokatlan nyíltságáról volt ismert. Újságírók, zenészek, írók látogatták, ha csak tehették. Kedves sziget volt Leánykút, oázisféle a Delibláti-homokpusztán. Volt tekintélye, rangja.

Ezt éreztem a telepet látogató politikusok – a támogatók – tartásán is. Mintha megérezték volna, hogy az alkotók között másképpen kell szólni, viselkedni. Tudták persze azt is, hogy a gyűjtemény – amit a festők adtak a városnak –, nem akármi. Nemcsak kordokumentum. A város hírnevét öregbítették, nemcsak az országban, hanem külföldön is. Külföldiek is látogatták, nem csak a környező országok festői. Hollandok, angolok, németek voltak a vendégeink, és földi paradicsomként élték meg a puszta különös világát. A nyelvvel sem volt nagy baj, hiszen a művészet az általános emberi megtestesülés, így nem gond a kommunikáció – hangoztatta egy kedves holland lány, aki az esti tábortűznél tilinkófélén játszott holland népdalokat. Denis Boven angol festő és kritikus úgy érezte magát a terefereasztalnál, mint egy távol-keleti kikötőben, melyből indulni készül a hajó, de ezt nem teheti, mert utasai a parton még nem fejezték be fontos vitáikat a jó sör mellett.

Hát így éltünk Leánykúton, a Delibláti-homokpusztán az 1970–80-as években. A vacsorát követő, éjszakába nyúló programok, a zene, a mulatozás nem zavarták a telep rendjét. A kilenc óra körüli bőséges reggeli után a terepre mentünk. A terepről visszatérők képpel a kezükben élték meg az első értékelő bírálatokat, amelyek mindig őszinték és útmutatóak voltak. Az esetleges megjegyzéseket humoros formában közölték a nagy öregek: „Ettől biztos csináltál már jobbat is", vagy: „Ezt, amit festettél, ismételd meg." Ács József is humorizálva közölte útmutatásait: – Hát, tudod, az sem jó, ha nagyon jó. Ács Józsefet nagy megbecsülés, szeretet övezte. Az 1986-ban Pancsován megrendezett kiállítása után a dedikált katalógusra ezt írta: „Szeretettel a legemlékezetesebb kiállításomról, Jóska." Halála után is megemlékeztünk róla. Újvidékről Bela Duranci, Bordás Győző és Kalmár Ferenc jött el a megemlékezésre. Képzeletben még mindig látom az őt ünneplő transzparenseket, az utcák fölött kifeszített széles feliratokat. „Umetnost zrelih strasti" – emlékezem vissza az őt üdvözlő akkori Pancsovára. Ma is büszke vagyok az őszinte, de intő, értékelő bírálataira. Ritkán dicsért, de mindig tanított. Ennyi év távlatából nosztalgiával idézem a homokpusztát és a leánykúti napokat. A festők színes világának emlékeit, nem beszélve a tájról, mely képeim nagy hányadát ihlette. Nem vagyok rendtartó ember, a dokumentumként szolgáló anyag is rendezetlen, majd rendezi valaki, ha kell egyáltalán. Most a telep évtizedekkel mérhető emlékeit idézem, persze nemcsak a telep emlékeit, a táj monumentalitását, a csendjét, mely elmélyülésre intett. A tájélményt, mely mind a négy évszakban lenyűgöző. Ott talán mégis az ősz és a télvég

Pancsova – Mária mennybemenetelének temploma (akvarell)

a legszebb. Olyankor szépek a színek. Olyankor még a farkasok is lejöttek a Kárpátokból. Hallani lehetett őket. Hallani lehetett a vadon szavát a kandalló mellett, a szűztiszta hólepte tájat szemlélve. A csodálatos alakzatokat, a dűnéket, a hóból kiemelkedő borókafenyőket, galagonyákat. Péntekenként, amikor csak tehettem, kimentem, hogy ott köszöntsön rám a hétvége. Inkább ott, mint a városban. Haza leginkább csak hétfőn mentem.

Feledhetetlen biztonságérzetem volt a vadon közepette is. Ha tiszta volt az ég és világított a hold, éjszakai sétáimra indultam, mert nem féltem, mint ma. Ma már az utcán is okunk van a félelemre.

Ma ez a biztonság is hiányzik. A vadak sem voltak ott veszélyben. Ma csak a szépre emlékezem, és ennek jelentősége van.

A politika akkori rossz hordalékait csak a hétvégi házamban felejthettem el, emészthettem meg.

Nagy orvos a természet.

Mint autodidakta, elégedett vagyok. A megőrzött katalógusokat lapozgatva is. A barátok neveit keresem. Persze jólesik, hogy velük szerepelhettem. Talán az ő intelmükre jutott eszébe a kultúrközpontnak, hogy 1985-ben újra megrendezze akvarelljeim kiállítását. Tízévi jelenlétemet tisztelve. Svetlana Mladenov méltatására gondolok most. A húszéves jubileumot kevesen rendezhették meg, ez már egy más kor volt, az elszabadult érzelmek kora, és ilyenkor a múzsák hallgatnak. Egyfolytában a festőkre gondolok, nekik köszönhetően nyúlok néha ma is az ecsethez, „követek el" egy-egy képet. A homokpusztát, a telepet az életem nyereségei közt tartom számon. Örömömre szolgált az is, hogy a táj a szülőföldem, az én Bánátom és szép bánátaim része. Ma látomásként szürrealista képekként üzen álmaimban. Jelenát (Trumićnét) látom, a pantomim nagymesterét, amint Harlekin-kosztümben gyakorol egy dűne tetején. Talán valami esti programot készít nekünk – és ahogy elhúz mellette egy öreg szerb gajdás, aki nyáj nélkül járja a dűnéket, csak úgy kedvtelésből, archaikus dallamokat varázsol elő a dudából. A közelében Stojan fest. Mi mást mint a fenséges tájat, ezúttal egy beláthatatlan árvalányhajmezőt. A festőket látom, amint motyóikkal igyekeznek a telep felé. Egyre többször álmodom a bavaništei Milan Obradović-Mika barátomról, aki rendszerint éjfél után indult Bavaništéről biciklivel a pusztán át, hogy ott legyen a koránkelők pálinkázásánál, s hogy még aznap vászonra vigye az éjjel látottakat. Ma is őrzök egy ilyen monumentális vásznat egyik nagy kiállításáról: *Éjszakai út* (Put kroz noć).

Fél évszázad emlékeit idéztem, s most készülök a 30 éves retrospektív kiállításra.

(Az írást Nagy Sívó Zoltán alkotásaival illusztráltuk.)

Burány Béla

GONDOLATOK EGY VÉRRŐL SZÓLÓ NÉPRAJZI KÖNYV OLVASÁSA KÖZBEN

Papp Árpád: Rossz vér. A Kiss Lajos Néprajzi Társaság Könyvtára I. Szabadka, 2004

Már a cím olvasása is érdekes, „izgalmas" asszociációkat vált ki abból az olvasóból, aki maga is nyitott, sőt, tágra nyílt szemmel figyelte gyerekkora óta „a fölnőttek beszédjit", míg maga is „fölnőtt" lett, hogy megértse, mit is fedett a rég hallott szó, amit „beszédes volta míjján" olykor használni ma is érdemes. Mennyi fogalom van a hétköznapi beszédben a vérről ma is!... Csak úgy vaktában: telivér, félvér (némely emberre vonatkoztatva: mert a másik fele alkohol), kék vér, szerelmes vér (aki felfogta, hogy a szerelem akkor baj, ha nincs, még ha egyszerre többe is szerelmes az ember, hisz az egyszeri nő szerint „egyvalakibe szerelmes lenni?! Az nem kunszt! Egyszerre hatba! Az a kunszt!"), meleg vér, hideg vér, sűrű vér (ami „nem káposztalé"), forró vér (aki előbb üt, aztán gondolkozik, „egyéb" vonatkozásban meg: aki maga is akkor hőköl, amikor már a „dolgok" folyamatukban vannak, és ha olyankor alulról rákérdeznek, hogy: „Jaj! Micsinálsz velem?!", az esze egyik felével azon kénytelen gondolkozni, hogy erre most válaszolni kellene-e? sőt, szóban szabad-e?), fekete vér („Jaj! Az az átkozott vérem...!"), tisztátalan vér (a szó Nečista krv értelmében), halvér („aki akkor se kér, ha tálcán dugják az orra alá"), bolond vér („aki mindég csak... Szóval, akinek játék a világ"), könnyű vér („akivel szalad a világ", egyéb" vonatkozásban meg: „aki akkor is hanyatt esik, ha nem is lökik"), kiontott vér (ami minden rendes világban „vért kíván"), csordult vér (olykor kehelybe is, amiből még maradt a helyén, a másik fél vére csordultáig), sok kárba veszett vér hull vesztett háborúkban, eltékozolt vér (jobbára a másé, nem a rossz hadvezéreké), áldozati vér (véráldozatban eresztett, cserében, mindig valamiért), feláldozott vér (szentnek mondott ügyért, amiről általában utólag szokott kiderülni, hogy nem is volt annyira szent), keverék vér (akinek egyik fele színesebb bőr alól ered), és akkor hol van még a keresztény vér, pogány vér, magyar vér, szláv vér, cigány vér, zsidó vér, ami kiüt az utódokon, „hetedíziglen", adott vér, kapott vér, eltett vér, elfolyt vér, alvadt vér... – de ezek már mind más mese részei! Erős vérű, aki könnyen gyógyul. Aztán meg:

– Jól van, Maris! Mikó lesz mán unoka?

– Osz ha nem egyezik a vérünk?!...

„Rossz vér" meg az, ami rossz vért szül!

Az etnomedicina szemszögéből elgondolkodtató, hogy mekkora házifeladat-sor előzte meg annak a logikus gondolatnak a megszületését, hogy hogyan lehetne ebből a „rossz" vérből érvágással, köpölyözéssel kiereszteni a „rosszat", azt a részt, ami másmilyen, ami kóros, „legalább annyira, hogy ne fájjon!" (Fizikailag, szellemileg, társadalmilag...)

(Az egyik kórházban egy újszülöttön vércserét kellett végezni. Keresték hát a legmegfelelőbb vércsoportot, természetesen elsőként a szülők vérét vizsgálva meg. Az orvos az egyébként részeges apa vérét már harmadszor ellenőrizteti, mert – sehogy sem illeszkedik a törvényszerű lehetőségek közé. Végül az anyát hívatja különbeszélgetésre a főnöki szobába. A feje búbjáig pirulva végül kiböki a megbeszélnivalót:

– A vizsgálati eredmények... az apa véréből azt hozzák ki..., hogy... – mintha nem ez volna az apja a gyereknek...!

Csípőre csapott kézzel jött a visszakérdezés:

– Oszt baja az ennek a gyereknek?!...)

A vérgyógyászat teljes tárgykörét illetőleg: „Az eddig felgyülemlett anyag szerves részét képezi az orvostudomány, a népi gyógyászat, az orvostörténet és a művelődéstörténet kutatási eredményeinek határon innen és túl." Erről szól hát a *Rossz vér* című könyv, ami első megfontolásra sem mindennapi felelősséggel vállalt feladat.

A Tartalom nagy címszavai is ezt bizonyítják. Természetes első helyen a köpölyözés és érvágás története. Igaz, hogy mifelénk „köpülyözés"-nek mondták, akik még néhány évtizede használták is, és mondják ma is azok, akik tudják, hogy mi az, de hát „köpölyözés"-ként van *A magyar helyesírás szabályai* tizedik kiadásában is, hiába minden néprajzos lázadás az ilyen és ehhez hasonló „uniformizáció" miatt, még akkor is, ha alighanem a mi szóalakunk a régebbi. (Mert hiába nevezzük mi ma is eredeti magyar nevén tarhónak a tarhót – Árpádnak volt egy fia, úgy hívták, hogy Tarhos, és nem Joghurtos – ha azt joghurtnak mondják Pesten. Azon a Pesten, ahol a Váci utcán ma már csak az utcanévtáblán magyar a felirat...) Meg aztán már rég nem „ölű" az általánossá tett, úribb hangzású „ölyv", pedig a Délvidéken régebbtől őrzött szóalak jóval lényegibb értelmet hordoz.

Nem kevésbé érdekes Az asztrológiai tapasztalatok és a vérvétel időpontja című fejezet sem, különösen, ha meggondoljuk, hogy ez 1598-ban a kalendáriumba is bekerült, mondván:

„Február: Vért most bocsáthatsz,
ha tetszik, mással is hálhatsz."

Pettyéni Borbély Márton orvosló könyve szerint (amely 1683 és 1701 között íródhatott): „... Az jobb karodon tavasszal és nyárban, az bal karodon ismét ősszel és télben az regulák szerint." Sőt, azt is „Megtudhatni penig mikor legyen alkalmatosabb az érvágás az holnapokban és hetekben tétetett jelekbül igen könnyen, melyeken kívül ártalmas az érvágás. Az mely emberekben sok sárvíz vagyon ezek a jelek alatt vágasson eret, úgymint Rák, Hal és Skorpió alatt, az melancholikusok

penig avagy szomorúak a Vízöntő jegyei alatt..." hogy a többi részletet ne soroljuk végig. („Penig" megérné!...)

Nagyobb problémát okozhatott a „regula", amikor: „annakokáért az időhöz alkalmaztatván az ember magát, kétféle időben kell eret vágatni. Egyik tiszta és fő jeles napkor, az másik penig szükségkor, mikor nagy pestis vagyon, s a szükség reá kényszerít..." (Vajon hány pestisest segített át a másik világra egy ilyen „szükség"-ben végzett véreresztés az elmúlt évszázadok alatt?)

A Gyógyítás magyarországi céhes keretek között főcím alcímei is beszédesek: 1. A céhalapítás, 2. A próbák, 3. A büntetések, 4. A céhbelépés költségei, 5. A borbélyok, 6. A fürdők, 7. A borbélyok árszabásai.

Valamennyi alcím izgalmas olvasmányt tartalmaz a világot megismerni akaró laikusnak, de az orvosi szakmában dolgozók számára is, hisz minderről nem sok szó eshetett az egyetemi oktatás szakmai ismeretelsajátítással terhelt óráin. Már az sem tartozik az általánosan ismert adatok közé, hogy „A középkorban a teoretikus kiképzést nyert orvosok méltóságon alulinak tartották, hogy sebészettel, fogászattal, foghúzással foglalkozzanak. Az orvosok átengedték a sebészkedést és a fogorvoslást is a seborvosnak (chirurgusnak). Később azonban a sebészmesterek mellett borbélyok, kovácsok és fürdősök is végeztek foghúzást." Meg köpülyözést, piócázást, érvágásokat is. Az azonban szakmán belül sem közismert, hogy „Társadalmilag a borbélyok és fürdősök általában nagyon alacsony fokon állottak. Mesterségüket soká becstelennek tartották, czéhet nem alkothattak, borbélyhoz más iparos lánya nem mehetett." (Vámossy István 1901-ben, Pozsonyban kiadott könyvéből kiemelt idézet szerint.) „Nem egy példát találunk arra, hogy a borbélyok gyermekeit, akiket apjuk valamilyen mesterségre kívánt taníttatni, más céhek nem voltak hajlandóak felvenni. Külön királyi rendeletnek kellett megparancsolni, hogy a fürdősök, borbélyok gyerekei kézművességre vagy bárminő mesterségre felvehetők."

Az elmúlt évszázadokban az általános közegészségügyi és személyhigiéniai helyzetről beszédes adatokkal körvonalazzák a valóságot e könyv hatodik, A fürdők cím alatti szövegrészei is. Szakmai tapasztalatból tudom, hogy ez a valós kép nemcsak elcsodálkoztatni szokott, hanem egy kicsit mindig meg is botránkoztat. A való igazság ugyanis az, hogy az ókorban a személyi higiénia sok-sok fokkal magasabb szinten volt, mint a keresztény („sötét") középkorban, s hogy ezért nagyrészt épp a kereszténység okolható. „Az egyiptomiaknál (ásatásoknál fürdőkádakat is találtak) a fürdők használata vallásilag szabályozott volt. Róma első bevételekor 410-ben a városban 16 fürdőt számoltak össze, amelyek közül a Thermae Diocletiani 3000 márványkáddal rendelkezett." Ha egy római cívishez jöttél látogatóba, a medencében veled fürdő rabnők kenegettek illóolajokkal, azaz nyilván ezek a rabnők sem lehettek elhanyagoltak. A Talmud az érvágást és a fürdési gyógymódot gyakran ajánlotta. „A görögök az Asklepios-templomokba sereglettek, ott fürödtek és böjtöltek." A keresztény egyház tanai szerint viszont a lélek fennköltsége a mindenek előtti, a mérvadó, s az elhanyagolt, sanyargatott test ezt – messziről teszi láthatóvá. „Amíg a rómaiak mindennap fürödtek, Szt. Ágoston már csak havonként egyszeri fürdést enged meg, Szt. Jeromos pedig felnőtteknek eltiltja azt. Minthogy ele-

inte a keresztelés az egész testnek vízbe mártásában állott, egyes jámbor személyek a keresztséggel szemben tiszteletlenségnek tartották a fürdőt" – idézi Papp Árpád. Más forrásokból olvasható, hogy a kanáritenyésztők között gyakran használt izabella-szín nevét Izabella királynétől örökölte, aki szavát adta, hogy amíg férje a keresztes hadjáratból haza nem tér, ingét le nem veti! A király három évig maradt távol. Az ing (hogy, hogy nem!), – Izabella színűvé vált. („Olyan szép, hamvas rózsaszín!...) Ez alól a szabály alól magyar szent királynéink sem voltak kivételek. „Boldog Margitról ismeretes, hogy teljesen elhanyagolta önmagát. Szt. Erzsébetről azt írták, hogy a kitzingeni apátnő unszolására belépett ugyan egyszer a vízbe, de csak rövid ideig lubickolt ott, és csakhamar kilépett a vízből." (Margit fejet sem mosott.) Kisiskolás gyerekeimnek roppant tetszett a több évszázaddal ezelőtti szólás, amely szerint „Királyi testek nem piszkolódnak!..." Hogy milyen lehetett az általános helyzet Európában, itt, tegnapelőtt, a francia forradalom alatt, tanúskodjék az ige Mária Antoinette-ről, akiről írva vagyon, hogy „akkor is fürdött, amikor nem volt piszkos!" (A perverz céda...!) Le is hullott a feje a gillotin alatt.

A török fürdők és az arab fürdők megismerésével a keresztes háborúk után a fürdőkultúra beköltözik Európa nyugatabbi országaiba is, meg Budára is. (Rudas fürdő.) „Nők és férfiak közösen fürödtek, ami a 19. század negyvenes éveitől fennmaradt leírás szerint nem volt nagy baj, mert senki se törődött a másikkal." Annál is inkább, mert „A középkorban és az újkorban az ember a fürdőt nem a tisztálkodás miatt, hanem az egészségének helyreállításáért látogatta."

Ebbe az Európába ütött be a szifilisz, ami 1493-tól heveny járványként jelenik meg a kontinens országaiban. VIII. Károly francia király (1494–1495) olaszországi hadjárata alatt hosszú ideig tartotta körülzárva Nápolyt. A város végül elesett. A katonáknak egy hét szabad rablás volt a jutalmuk. Csakhogy Károly zsoldosai közt sok volt a katona arról a vidékről, ahová nem sokkal azelőtt Kolumbusz matrózai hurcolták be a kórt az újkontinensről, Amerikából. A betegség úgy szétterjedt a katonák közt (is), hogy a győztes sereg hazafelé haladtában szinte megtizedelődött, az akkor gyors lefolyású, heveny alakban dúló „vérbaj" következtében, hiszen a fertőzötteknek semmilyen ellenállóképességük nem volt e betegséggel szemben. Itáliában „morbus Gallicus"-nak, azaz gall kórnak, Magyarországon „franc"-nak hívták az új kórt. A Magyar Királyság területén már 1495-ben felüti a fejét, csak Franciaországban hívták nápolyi betegségnek. Ebben a helyzetben a köpülyözés, mint a fertőzés nem szexuális terjedési útja, hamar világossá vált.

Vajon melyik évszázadból maradt ránk a „Csak sír (picsog, rinyál) mindég, mint a fürdős kurva!..." szólás, közhasználatban, napjainkig?

A magyar érvágás és köpölyözés nagycím megint igen sok olyan adatot tartalmaz, amely nemcsak egy szempontból tanulságos. „Bencze József szerint köpölyözés szó a baskír göbü szóból származik. A göbü szó pedig kivájt faedényt jelent, amelyben rázták a tejet. Mindebből biztosra vehető, hogy a köpölyözés mesterségét már magukkal hozták (...) az újhazában talált őslakók is alkalmazták..." Az egyre meggyőzőbb adatok fényében a valós magyar eredet kérdéskör hatezer éves hivatkozásait megelőző, nemrégi évek alatt a német, szláv és egyéb (uralkodó) idegen is-

kolákon nőtt, és azok tanait szolgailag elfogadó nyelvészeti irányzatokban fogant: A magyar nyelv történeti etimológiája alapján „a magyar köpöly szó szepesi szász eredetű, a köppel, kepl, Kopf szóból származik, pohár, ivóedény, fej a jelentése". Kit érdekel, hogy a vajat ma is köpülik magyarul, nyilván nem bajor Gizella óta... Hogy „a betegségek vérelvonású általános módszerét ismerhették a honfoglaló magyarok is... a belső feszültség (fejfájás tüneteit magán viselő betegségek esetében) enyhítésére utat nyitottak a testen, már bizonyíthatjuk, példa erre a trepanált koponyaleletek nagy száma". A pióca *„Szláv eredetű szócsalád."* A „nadály" szó viszont már 1214-ben... Nadalthov, Nadalos, Nadaliusto helynévként fordul elő.

1885-ben egyébként „Bács-Bodrog, Torontál és Temes megyékben 362 településen 1188 (borbély)üzletet írtak össze. A három vármegye adta tehát az ország borbélyüzleteinek több mint felét..." Ez az adat e területek lakosságáról szóló sok érdekes adattal hozható összefüggésbe, más forrásmunkákból is.

A Magyarkanizsa környéki betegek panaszai cím alatti szövegek orvostörténeti szempontból is beszédesek. Egybéként piócát: „Mindenhun ahó fájt, még a lábára is tettek..."

A vér a néphitben fejezet alcímei: 1. A vérből teremtés, 2. A hiedelmények vérivása, 3. Híres személyek vére, 4. Vérrel történő szövetségkötés, vérszerződés, 5. Vérivás, ami összeköt, 6. A megétetés, 7. A szimpátián alapuló mágia, 8. A tabu, 9. A vér helyettesítése, a piros színű tárgyak, 10. Az állatvér, 11. A vér és a növények. Felsorolásuk élményszámba menő ismeretanyagot ígér, és ezt az ígéretét a könyv be is tartja.

Külön értékét képezik e könyvnek azok a közvetlenségükben is érdekes adatok, amelyek a könyv írójának, Papp Árpádnak a nagyszüleitől, Brenner Györgytől és Brennerné Palotás Etelkától erednek, akik „a köpüzés"-t mint népi gyógymódot mesterségszerűen űzték Magyarkanizsán, s akik erről a tevékenységükről 1974 januárjától 1987 márciusáig naplót is vezettek. Nagy kár lett volna e Napló kihagyása! Érdekes a Napló neveinek a követése. Az azonos nevek látogatási gyakorisága majd megszűnése nyilván a kórfolyamat alakulására vet némi fényt, sajnos, nem a kigyógyulás értelmében. Jólesik a nevek írásmódja: Korpa Ferkó, Árok Pista, Amálka, Iván, Horgosi öregasszony, Fütyü Jóskáné, Vászó, aztán az „engem" előszöri megjelenése, amit a mama írhatott be, mert másutt olyan is van, hogy „anyus".

A sokfajta érintett tudomány szempontjából értékes, szép, gazdag, emberközeli könyv a Kiss Lajos Néprajzi Társaság Könyvtárának első kötete. A szabadkai Grafoprodukt nyomdájában, 2004-ben készült.

Az az olvasó pedig, aki ma az orvostudomány tegnapi állapotáról gondolkodik, erre, mifelénk, gondolkozzon el azon a mondaton is, amit alig tíz évvel ezelőtt egy orvosdoktorrá avatás díszbeszédjén hallottam, Szegeden: „Hölgyeim és uraim, mi most diplomát adunk önöknek valamiről, amire mi tanítottuk önöket, s amiről mi magunk is tudjuk, hogy fele nincs úgy, ahogy tanítottuk. Csak sajnos, mi sem tudjuk, hogy melyik feléről van szó..."

Az orvostudományi ismereteink kb. ötévenként újulva, mennyiségileg is duplázódnak.

Letsch Endre

EGY ÉRTÉKES, HIÁNYPÓTLÓ SZAKSZÓTÁRRÓL*

Orosz János: Szerb–magyar közigazgatási és jogi szótá., Magyar Szó, Újvidék, 2005

A Tartományi Jogalkotási, Közigazgatási és Nemzeti Kisebbségi Titkárság immár hagyományossá tette a fordítók, a közigazgatásban dolgozó szakemberek számára rendezett tanácskozásait.

Orosz János, a tehetséges újvidéki jogász, az Újvidéki Jogtudományi Kar néhai szaknyelvi lektorátusának szorgalmas hallgatója nem volt rest, és már a néhány évvel ezelőtti szeminárium szükségleteire összeállított egy csinos kis szószedetet, amelyről akkor is, első ránézésre kiviláglott, hogy igen szerteágazó terminológiai adattárról van szó, könnyen és áttekinthetően kezelhető, és egy kis túlzással, nincs is benne hiba.

No mármost, eddig is léteztek kies-kietlen tájainkon különféle szójegyzékek, szógyűjtemények, szószedetek, szótárak és szótáracskák, ezeket a szakmabeliek lelkesen, de néha – a melléfogások miatt – bosszankodva is nézegethették, forgathatták. Igen ám, de valahogy mindig tönkrementek az ambiciózus szótárkísérletek, azaz azok konkrét könyvformába öntése nem történt meg.

Ha megenged a Tisztelt Olvasó egy kicsiny kitérőt – talán ez is a tárgyhoz tartozik – fölsorolok néhány jobb sorsra érdemes, ám csak nyersanyagban megmaradt lexikográfiai munkát:

A már emlegetett jogi kari lektorátusnak először is létezett egy hasznos és formás fadobozokban tárolt, elsősorban kötelmi jogi szójegyzéke, melyet az első, igen neves lektor, Hock Rezső állított össze a hallgatók tevékeny közreműködésével. Aztán a második lektor, Fehér Kálmán, az ismert író, politikus és szakember egy 40 000 (!) címszót tartalmazó szótárképződményt állított össze, amely – s ezt a mai napig senki sem tudja, miért – nem láthatott napvilágot, valószínűleg az anyagi viszonyok kusza rendezetlensége miatt.

A harmadik lektor, e sorok szerény szerzője sem tétlenkedett majd másfél évtizedes, elsősorban Várady Tibor és Szalma József által mentorált szakmunkája so-

* Megjegyzés: az alábbi írást rövid ismertetőnek szánom, a több mint 5000 címszót tartalmazó munka alapos és tudományos igényű elemzését az idő rövidsége miatt kénytelen vagyok egy következő alkalomra halasztani.

rán. Létrejött egy nemzetközi jogi szójegyzék, de sorolhatnám tovább: büntetőjogi (ebben a munkában Fejős István is oroszlánrészt vállalt), munkajogi szavak jegyzéke is közkézen forgott (Végh Enikő érdemeit sem hallgathatjuk el), voltak szemináriumi anyagok, volt Iskolai jogi szótár, létezett a szinte használhatatlan és fölösleges Önigazgatási és egyéb társadalmi-politikai kifejezések szótára, állítólag Bozóki Antal kolléga is létrehozott egy jogi, kicsit interpretatív szótárt, melyből jómagam csak az első 20 oldalt láttam, de hát nem ezekről akarok most szólni, hiszen ennek a rövid könyvismertetőnek más a témája.

És akkor egyszer csak megérkezik Orosz János, aki elkészíti az „Orosz" szótárt, melyről a kevésbé beavatottak azt is hihetnék, hogy orosz nyelvű szakmunkáról van szó, de nem, ez a fiatalember egyszer s mindenkorra beírta magát a magyar szakszótár-irodalomba, és ha a bibliográfusok hozzálátnának egy szakirodalom-jegyzék összeállításához, az ő neve és munkájának címe, adatai megkerülhetetlenül benne foglaltatnának.

A munka nagy és értékes. Biztosan nem jöhetett volna létre a fönnebb említett tartományi titkárság és annak hatalmas munkabírású titkára, minisztere ifj. Korhecz Tamás hathatós támogatása, az anyagi eszközök előteremtése nélkül.

Félreértés ne essék, ezen a helyen én nem kritizálni, hanem dicsérni kívánok, ezt is teszem teljes szakmai meggyőződéssel. Nem lennék azonban reális, ha nem vetnék föl egy-két problémát, amely – ha majd világra születik a második, javított és bővített kiadás – okvetlenül megoldásra vár. Dilemma például: mit keres az egyházi, a katonai terminológia egy közigazgatási és jogi szótárban? Nem túlságosan sok-e a régen kimúlt önigazgatási terminus? Orosz János miért nem használta kutatómunkája során az eddigi legjobb magyar, Karcsay-féle szakszótárt (Magyar–német és Német–magyar jogi és államigazgatási szótár), melynek szóállománya, leszámítva a történelmi túlhaladottságokat, szinte tökéletesnek mondható, gondolok itt elsősorban a kiforrott magyar jogi terminológia számunkra nélkülözhetetlen kincsére, precizitására.

Ezek azonban egytől egyig megoldható, áthidalható gondok és kétségek, nem gyötrődések. Jottányit sem vonnak le az úttörő és mindenképpen áttörést képező mű értékéből, abból az örömteli és dicséretes tényből, hogy jobb sorsra érdemes vidékünkön végre megszületett egy kétnyelvű, szerb–magyar szakszótár. Történt ez abban az időszakban, amikor fogyatkozófélben lévő népességünknek, ezen belül a szakmabelieknek, úgy kell az anyanyelv használata (és az ezt elősegítő, itt méltatott segédeszköz) a közigazgatásban, a bíróságok előtt, mint egy falat kenyér. Ez a szakszótár pedig nemcsak kenyér, hanem szaknyelvi mazsolákkal teletűzdelt, igen finom és fogyasztható kalács.

Varjú Márta

A MERÉNYLET KRÓNIKÁJA

Miloš Vasić: Atentat na Zorana. Politika–B92–Vreme–Narodna knjiga, Beograd, 2005

Miloš Vasić a Vreme hetilap kommentátora, aki gyakran nyúl rázós témákhoz, hogy feltárja politikai életünk ügyes-bajos dolgait, sőt ennél tovább is merészkedik, az alvilág viselt dolgait is szokása tollhegyre tűzni. Volt elég bátorsága ahhoz, hogy több mint egyévi feltárómunka után megjelentesse az *Atentat na Zorana* című könyvet. A kiadók a Politika, a B92, a Vreme és a Narodna knjiga. A könyv a Zoran Đinđić elleni merénylet második évfordulója előtt jelent meg, első nekifutásra 50 000 példányban nyomtatták, majd még 20 000-rel megtoldották, s ez is mind gazdára talált. Úgy tűnik, ez a 20 000-es utánnyomás is kevésnek bizonyult, mert mára már mutatóba sem lehet találni a merényletet feltáró alkotásból. Az emberek vitték, mint a cukrot, bizonyára azért, mert érdekelték őket a merénylet kulisszatitkai.

Miloš Vasić a napjainkban divatossá vált kutató-újságírás nagymestere, rajta kívül szinte senki sem lett volna képes e merénylet krónikáját felvázolni. Hogy miért nem? Egyszerűen azért, mert Vasić évtizedek óta politikai, közbiztonsági és rendőrségi kérdésekkel foglalkozik, több mint húsz évvel ezelőtt kezdte a szakmát a NIN című hetilapnál, s az eltelt idő alatt számos barátra, ismerősre, fontos kapcsolatra tett szert, az igazságszolgáltatásban dolgozók, ügyvédek, bírók, ügyészek körében, de ugyanúgy a bűnüldözők táborába is bejáratos, ott is akadnak biztos pontok, amelyekre építhet és támaszkodhat, s ezenfelül a különleges ügyészség köreiben is fontos ismeretségekkel rendelkezik. Az sem mellékes, hogy meglehetősen jól ismeri az alvilágot, tudja azok hogyan, miként gondolkodnak, egyszóval átlát rajtuk. A felsorolt körökhöz tartozók rendelkezésére bocsátották a kormányfő elleni merénylethez kapcsolódó legfontosabb dokumentumokat, bizonyítási aktákat, de talán még ennél is többet jelentett számára, hogy a kulcsfontosságú emberekkel el tudott beszélgetni; a közvetlen résztvevőktől, tanúktól hallhatta, miként zajlottak az események, s ez hozzásegítette ahhoz, hogy rekonstruálni tudja az eseményt. Azt, hogy ezt papírra vesse és megjelentesse, a jelenlegi munkahelyén, a Vreme szerkesztőségében főszerkesztője, Dragoljub Žarković javasolta, majd kollégái további biztatására hozzálátott az összegyűlt anyag feldolgozásához. Aggasztotta a merénylet utáni bírósági tárgyalás során támadt káosz, amikor azt kellett tapasztalnia, hogy a periratok so-

kaságában nemigen tudnak eligazodni a hírlapírók, akik naponta tudósítanak a tárgyalásról. Ezt követően megszületett a döntés, hogy a töménytelen anyagot rendszerezni kell, logikai és kronológiai sorrendbe állítani, és azt minél előbb a nyilvánosság elé bocsátani. Ezt a szándékát nem igazán szellőztette, nem szerette volna, ha nehézségei támadnak az oknyomozás során, s ha elrejtették volna előle az értékes dokumentumokat. Maga mondta, hogy a bűnözőktől nem fél, hiszen azok akkorra már mind rács mögött voltak. Jó barátai figyelmeztették, hogy azért akadnak olyanok, akik készülnek őt észhez téríteni és eltántorítani attól a szándékától, hogy a merénylet körülményeit feltárja. Erre is fel volt készülve, s míg a könyvön dolgozott, azt bizonygatta, hogy csak újságíróként kutat, gyűjti az adatokat, hogy cikket írjon minderről, de esze ágában sincs könyvet kiadni. Mivel bosszantóan irritáló volt a bírósági tárgyalás menete és az azt övező szóbeszédek terjedése, nyugodtan állíthatta, hogy megkísérel rendet teremteni az ügyben, mepróbálja helyére tenni a dolgokat, mert ez a széles nyilvánosságot roppant érdekli.

Bosszantotta, hogy a különleges egységeket, az úgynevezett vörössapkásokat korábban is, de különösen a per idején folyton magasztalták, holmiféle patrióta erőknek tüntették fel őket. Holott hamar rá kellett jönnie, hogy senkinek sem ismert egyetlenegy hőstettük sem, nem emlékeznek rá, hogy ezek a „bátor harcosok" bárminemű említésre méltó nemes tettet követtek volna el, sőt inkább az jellemző rájuk, hogy az alvilággal paktáltak le, és hagyták magukat rábeszélni arra, hogy a kormányfőt eltegyék láb alól. Miloš Vasić különösen felháborodott azon, ahogy a merénylettel vádolt személyek (jobbára egykori vörössapkások) ügyvédjei viselkedtek. Mindenféle történetet találtak ki a gyilkosság kapcsán, s ezeknek a sajtó teret adott. Ebben az időben jelentek meg az olyan nézetek, hogy nem egy, hanem két merénylő lőtt Zoran Đinđićre, s nem három golyót lőttek a kormányfőre, hanem ötöt, sőt volt, aki azt emlegette, nyolcat. Miloš Vasić a bizonyítékok birtokában látta, hogy ez szemenszedett hazugság, s ezt megírta.

Miloš Vasićnak sikerült megvalósítania szándékát, mert objektív, közérdekű, és a társadalmi életünket valósan bemutató könyvet írt, amelyből megtudhatjuk, mi történt valójában 2003. március 12-én, amikor merényletet követtek el Zoran Đinđić szerb kormányfő ellen. Nemcsak a gyilkosság kulisszatitkaira derül fény, hanem betekinthetünk abba is, hogy előtte és utána milyen események történtek, s ezenfelül a mű feltárja a törvény és a hatalom viszonyát. Tematikailag két részre osztható Vasić könyve, az elsőben a merénylet eszmei szerzőinek és elkövetőinek a felderítése és feltérképezése folyik, a másodikban pedig a szerző politikai nézeteit vázolja fel. Alapos kutatómunka eredménye ez, amely társadalmi elemzést is tartalmaz, s egyben rendszerezi a különleges egységek tagjainak vallomásait és Ljubiša Buha tanúskodását.

A történet feltárása 2000 nyarára nyúlik vissza, amikor Vasić szerint egyértelművé vált, hogy Milošević ideje lejárt, elérkezett számára a vég. Vasić a Milošević bukását előidéző tények feltárásával kezdi a művét, viszont az már nagyobb fejtörést okozott számára, hogyan és hol zárja le a történetet. A zavart az okozta, hogy Dejan Milenković Bagzi kiadatását a görög hatóságok halogatták, majd amikor az nagy

nehezen bekövetkezett, akkor az említett bűnöző sehogy sem akart vallomást tenni. Erre egy ideig várt a szerző, de a végtelenségig nem halogathatta a dolgot, mert közeledett a kormányfő elleni merénylet második évfordulója, s ekkorra időzítette a szerző a könyv megjelentetését. Így a Bagzi kiadatása körüli hercehurcával záródik a történet.

Fontosnak tartotta, hogy a könyvével eloszlasson bizonyos kételyeket, és lerántsa a leplet a különböző bűnszövetkezetekről, klánokról. Egyértelmű, hogy összeesküvés nem létezett, tehát Đinđićet nem politikai, bűnügyi, katonai, rendőrségi összeesküvés bonyolult folyamataként gyilkolták meg, hanem egyszerűen az történt, hogy a söpredék, a csőcselék, az aljanép körül egyre szűkült a kör, mindinkább úgy érezték, hogy csapdába kerültek, és ebből – azt hitték – csak úgy szabadulhatnak, ha megölik a kormányfőt. Hogy eddig hogy jutottak el, arra egyértelmű válaszként kínálkozik a Tanú fedőnevű akció, amelynek az volt a célja, hogy felszámolja az alvilágot és az alvilággal együttműködő különleges egységeket. Valóban Đinđić kabinetjéből indult el ez a folyamat, mert már tűrhetetlenné vált a miloševići éra idején felerősödő bűnbandák basáskodása, s azokkal egyszer és mindenkorra le akartak számolni. Az akció fontos mozzanata lett volna 2003. március 13-a, amikorra a nagy letartóztatási és leleplezési hullámot tervezték. A tanúvallomásokat már begyűjtötték, a bizonyítékok ott voltak az illetékesek kezében. Ezt jól tudták az érintett bűnbandák, érezték, hogy szorul a nyakuk körül a hurok, s sebzett vadként próbáltak kitörni a csapdából. Szervezkedtek, a különleges egységekkel tárgyaltak, egyfajta lázadást készítettek elő, de annak egy fontos előzménye lett volna, hogy a kormányfőt megöljék.

A március 12-i merénylethez hozzájárult az is, hogy a korábbi merényletkísérlet után a szakértők hozzáállása felelőtlen volt. A limesi meghiúsult autósmerényletet követően Đinđić biztonsági emberei elfogták és bekísérték a mindannyiunk által jól ismert Dejan Milenković Bagzit, eljárás is indult ellene, de a korrumpált bíróság és ügyészség segítségével kikerült a vizsgálati fogságból. Három mobiltelefont találtak Bagzinál, amit visszaadtak neki, holott ha belenéztek volna ezekbe a készülékekbe, értékes adatokra bukkantak volna, amelyekből napvilágra kerül, hogy a bűnbandák a különleges egységekkel karöltve mire készülnek. Így e fontos adatokat nem tudhatták meg a nyomozók, s ezért nem tudták idejekorán megakadályozni a tragédiát.

Összeesküvési elméletről nem beszélhetünk tehát, és az is biztos, hogy Zoran Đinđićnek egyáltalán nem kellett volna meghalnia. Végsőkig szerencsétlen körülmény volt, és a véletlenek összjátéka. A rendőrség és az Állambiztonsági Szolgálat soraiból abban az időben már eltávolította a gyanús elemeket, viszont a különleges egységek és a különböző bűnszervezetek aktívan kémkedtek a szerb kormányban. Rögeszméjükké vált, hogy ha a kormányfőt félreteszik, akkor egy csapásra minden nehézség megoldódik. Pánikszerűen cselekedtek. A merényletet meg lehetett volna előzni, ha jobban működött volna a biztonsági szolgálat.

A merényletet követő Szablya akció során, a rendkívüli állapot idején 11 900 személyt börtönöztek be. Ekkor sokan lelepleződtek, és sok mindenre fény derült. A további nyomozás szempontjából sajnálatos, hogy Mile Luković-Kumot és Dušan

Spasojević-Šiptart körülzárták, és mindkettőjükkel végeztek. Ezt később sokan úgy magyarázták, hogy szándékosan tették, nehogy valamelyik politikus ellen valljanak.

Mivel a könyv iránt óriási az érdeklődés, a szerző azon töpreng, hogy bővített kiadását jelentesse meg.

LÉTÜNK – társadalmi, tudományos, kulturális folyóirat.– Megjelenik negyedévenként. Kiadja a Forum Könyvkiadó Közvállalat. Igazgató: Bordás Győző. Szerkesztőség és kiadóhivatal: 21000 Novi Sad, Vojvoda Mišić u. 1., telefon: 021/457-216; www.forumliber.co.yu; e-mail: forumkk@eunet.yu – Szerkesztőségi fogadóóra pénteken 10-től 12 óráig. – Kéziratokat nem őrzünk meg és nem küldünk vissza. – Előfizethető a 160–15290–87-es zsíroszámlára (Delta Bank AD Beograd, Fil. u Novom Sadu); előfizetéskor kérjük feltüntetni a Létünk nevét. – Előfizetési díj 2005-re belföldön 440 dinár. Egyes szám ára 120, kettős szám ára 200 dinár. Külföldre és külföldön egy évre 20 EUR – Készült az Ideál Nyomdában Újvidéken.
– YU ISSN 0350–4158

CIP — A készülő kiadvány katalogizálása
A Matica srpska Könyvtára, Novi Sad

008 (05)

LÉTÜNK : társadalom, tudomány, kultúra / Fő- és felelős szerkesztő Németh Ferenc. — 1. évf., 1. sz. (1971)–.–
Újvidék : Forum Könyvkiadó Közvállalat, 1971 –.– 23 cm.

Évente négy szám
ISSN 0350-4158

COBISS.SR-ID 4664578